DİNLER HALKLAR İSYANLAR

ALTERNATİF TARİH OKUMALARI

İSLAM KOMÜNCÜLERİ: KARMATİLER
HASAN SABBAH
BABEK İSYANI
MAZDEK AYAKLANMASI
HORASANİ
ANADOLU HALK HAREKETLERİ [PAVLİKANLAR- TONDRAKLAR- BOGOMİLLER]
BABAİLER VE ANADOLU'DA İSYAN ATEŞİ
DİN-BİLİM-İSYAN ŞEYH BEDREDDİN VE TOPLUMSAL DÜZENİ
CELALİ İSYANLARI 1550-1650 KÖYLÜ AYAKLANMALARI

DERLEYEN: ALİ HAYDAR SAYGILI

CEYLAN

CEVLAN

DİNLER HALKLAR İSYANLAR
[ALTERNATİF TARİH OKUMALARI I]

DERLEYEN:
ALİ HAYDAR SAYGILI

ALTERNATİF TARİH OKUMALARI-1

DİNLER HALKLAR İSYANLAR

Derleyen
ALİ HAYDAR SAYGILI

CEYLAN

ALTERNATİF TARİH OKUMALARI - 1
DİNLER HALKLAR İSYANLAR
DERLEYEN: Ali Haydar Saygılı
-İnceleme-

Ceylan Yayınları
Yayın No:301

Kapak Tasarım: Oktay Ay
ISBN: 978-605-9038-59-1
Birinci Baskı: İstanbul, Ekim 2015

Ceylan Basın Yayın ve Dağıtım Pazarlama-
Tuncay Mat
Atatürk Bulavarı Ünlü İş Merkezi A Blok No: 21-2
Fatih-İSTANBUL
Tel / faks: 0212 5320956
e-mail:ceylanakademi@gmail.com
www.ceylanyayinlari.net
Sertifika No: 30042

Baskı-Cilt: Ceylan Matbaa-Ahmet Uçar
Güven İş Merkezi B Blok No: 318
Topkapı-İSTANBUL
0212 613 10 79
Sertifika No: 23352

ALTERNATİF TARİH OKUMALARI-1

DİNLER HALKLAR İSYANLAR

Derleyen
ALİ HAYDAR SAYGILI

CEYLAN

GİRİŞ

"Arslanlar kendi tarihlerini yazmadıkça, av hikâyeleri hep avcıları yüceltecektir." (Anonim)

ABD'nin Irak işgalinin ilerleyen günlerinde Bağdat düştü. Binlerce yıllık insanlık tarihine ışık tutan eserler işgalci güçlerce yağmalandı. 13.yy'da Moğol ordularının medeniyet adına var olan her şeyi büyük bir öfke ile yerle bir etmesinden bu yana böylesi aleni tarih yağması yaşanmadı; yağmacılık, "özgürlük" olarak kutsanmadı.

Tarih, insanın kendini gerçekleştirme mücadelesidir. Tarihi eserler ve kültürel varlıkların imhası ve talanı, değerler ve birikimlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasını engellemeye dönüktür. Böylece birbirini izleyen kuşaklar arasındaki bağlar koparılır, gelecek kuşaklar tarihsizleşir ve aynı zamanda geleceksizleşirler.

İşgalci emperyalist Vandalların Irak'taki bu aleni saldırısı ve yağması, tam bir tarihsizleştirme saldırısıdır. Ezilenleri, halkları geçmişlerinden koparma, belleksizleştirme saldırısının açık terörcü yüzüdür akseden. Emperyalist işgalciler böylece tarihi ve medeniyeti tam da uygarlığın beşiği olan bu topraklarda kendilerinden başlatacaklar; halkın gelecek düşlerini boğacaklar, onları teslim alacaklardır.

Bu denli açık terörcü ve topyekûn imhacı yolla yapılmasa da sınıflı toplumların ortaya çıkışından beri ezilenlerin tarihsizleştirilmesi olgusu kendini tarih çarpıtıcılığı formunda var etmiştir. Egemen/

sömürücü sınıflar kendi düzenlerinin korunması ve sürdürülmesi için kendine uygun bir tarih yazımını düzenler. Bu; ezilenlerin tarihini de hakim sınıfların tarihiyle birleştiren, ezilenlerin geçmişini (ve geleceğini) hakim sınıfların tarihiyle birleştiren, kaderini hakim sınıfların kaderine bağlayan, tek yanlı bir tarih aktarımcılığıdır. Ezilenlere at gözlüğü takan, ağzına ve bilincine gem vuran, egemenlerin düzenini kutsamalarını isteyen bir sınıfsal çıkarın gereğidir bu. Ortaçağ'da artı ürünün pazar dışı zor yoluyla ele geçirildiği üretim ilişkilerinin kutsanmasında din tayin edici rol oynadığı için, tarih de dinin yaklaşımına göre ele alındı. Sınıf çalışmalarının ideolojik zemininin dinler ve/veya mezhepler olmasının şaşırtıcı bir yanı da yoktur bu yüzden.

Tarih çarpıtıcılığının en kapsamlı ve sistemli yapılışı, kapitalizmin doğuşu dönemlerine denk düşer. Burjuvazi filizlenip kök saldığı topraklarda sınıflar üstü ortak bir kimlik olarak ulus kimliğini sundu. Kapitalist üretim ilişkilerinin yeni çocuğu ulus kimliği ve ulus-devletler yeni ve daha sistemli bir tarih yazımını (siz çarpıtması deyin) gerektiriyordu. Böylece her bir ulusun tarihi, kendi burjuvalarınca insanlığın ilk çağlarından başlatıldı; tarih boyunca medeniyetler kurup yıktığı addedildi; medeniyet bu kimliğin etrafında kurgulandı. Bu yeni tarih yazımının başat ideolojik kılıfı da milliyetçilik oldu.

Kapitalizmin gelişip serpildiği Avrupa, diğer coğrafyaları sömürgeleştirmek için tarih çarpıtıcılığını sürdürdü. Batı/Avrupa merkezci tarih anlayışı, dünyayı tarihi ve geleneksel kültürleri olan medeniler ve medeni olmayan halklar olarak böldü. Afrika'dan Çin'e, Okyanusya'dan Latin Amerika'ya kadar halkları sömürgeleştirmeye girişti. Bu anlayışın bir türevi olarak beliren Oryantalizm, zenginlik kaynağı doğunun ve oraların tarihinin sömürgeleştirilmesi amacıyla belirdi. Buralara giden tacirlerin ve misyonerlerin anlatımıyla ve bu anlatımları bire bir katarak yeniden işleyen "araştırmacıların aktarımlarıyla yabani, medeniyetten uzak değerlendirmelerin eşliğinde mistik yönü ağır hikâyelerle oluşturuldu, sömürgeci tarihçilik ve bu yollarla halklar aşağılandı. Batı'da işlenen bu düzmeceler dönüp dolaşıp aynı topraklara geliyor; tarih yazımı, suya katılmış zehir olup halkları uyuşturuyor.

Marco Polo gibi tacirlerin ve kimi Hristiyan misyonerlerin ağzından Hasan Sabbah ve İsmaili-Nizariler haşhaş kullanan serkeşler ve onların başı oluyor. Amin Maalouf gibi günümüz yazarları bu düz-

meceleri bu topraklarda yeniden üretiyor. Selçuklu zorbalığına ve Sünni İslam egemenliğine karşı mücadele eden bu akım ve önderini, bu uğurda can bedeli mücadele eden yığınları, fedai eylemleriyle zorba egemenleri dize getiren bu direnişçiliği karalıyorlar. Bunun gibi Doğu'nun (ve elbette bütün bağımlı-sömürge ulus ve coğrafyaların) direnişçi, ilerici hareketleri "başıbozukların, vahşilerin vandallıkları" olarak sunulurken, "medeniyetin ve demokrasinin" sahibi sömürgeciler de misyonuna kavuşuyor: Buralara medeniyet götürmek.

Bugün ABD'nin kendi saldırganlığını "medeniyetler çatışması" diye adlandırması, bütün bir coğrafyayı ve halkları terörist, terörizmin odağı ilan etmesi, bu ideolojik arka plandan besleniyor. Bunun günümüzdeki son uygulaması ABD'nin Büyük Ortadoğu Projesi değil midir? Bunun başarılı olması için ezilenlerle tarihleri, mücadele gelenekleri arasına bir sis perdesi yahut bir duvar koymak şarttır. Bunun bilgi işlem dilindeki karşılığı formatlamadır. Bellek sıfırlanır, sonra kendine göre yeniden biçimlendirilir.

Benzer eğilim ve seyir, bu coğrafyada da şiddetli bir şekilde sürmüştür. Osmanlı'da var olan ümmetçi/dine dayalı İslamcı tarih anlayışı 19. yüzyılın ortalarından itibaren milliyetçi bir forma dökülmeye çalışılmıştır. Asıl başarısını 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kazanan bu milli tarihçilik, TC'nin kuruluşunun ardından, Türk Tarih Tezi ile ırkçı-kafatasçı bir içeriğe kavuşturulmuştur.

Bütün insanlık tarihini Türklerle ve onların anayurdu Orta Asya ile başlatan; insanlığın bütün uygarlığını Orta Asya'dan göçen Türk soylu kavimlerin yarattığını savunan bu anlayış, zamanla temel fikirlerini koruyarak Türk-İslam kaidesine oturtulmuştur. İlkokuldan itibaren döne döne işlenen bu bilgilerle bilinçler örümcek ağıyla sarılmıştır. Öyle ki, bilimsel, sorgulayıcı, olma çabasındaki kimi yaklaşımlar bile çoğu kez farkına varamadığı bu "bilinç öğelerini" tekrarlar.

Bugün, bilimsel araştırmaların gösterdiklerinin aksine, Frigler, Hititler, Lidyalılar vb. hala Türk uygarlıkları olarak anılıyor: Anadolu'da ve Mezopotamya'da uygarlığı başlatan halklar Orta Asya'dan göçen Türk soylular olarak işleniyor. Kürtler, "kart-kurt" ve "dağ Türkleri" diye açıklanıyor. Geçmişlerinden koparılan halklar, yaratılan/uydurulan bu tarih kapanında teslim alınmaya, asimile edilmeye çalışılıyor.

Horasan gibi coğrafi mekânlar da bu çarpıtmadan nasibini alı-

yor; Türk yurdu olarak mimleniyor. Oradaki direnişçi hareketler Türk damgasıyla mühürlenip Türk İslam sentezinin hazine odasına aktılıyor. Bu topraklarda teslim alınması, mas edilip eritilmesi düşünülen Alevilik, Horasan'daki kökleri eliyle Türkleştiriliyor, "Türkoğlu Türk" yapılıyor böylece. Yine aynı coğrafya vasıtasıyla ve 4. Halife Ali ve soyu aracılığıyla "İslam'ın hası" oluveriyor bir çırpıda. Kürt komutanlar Salahaddin-i Eyyubi ve Ebu Müslüm-i Horasani bir anda Türk oluyor; Türkleri ve İslâmî esaretten kurtarıyor. Zalimlerin zulmüne nihayet veriyor. Babailer, Şeyh Bedreddinler, Pir Sultanlar, Celaliler, Atçalı Kel Mehmetler, Çakırcalı Mehmet Efeler ve daha niceleri ya zındık, ya eşkıya ya da çapulcu oluyor; yahut da hiç yaşamamışlar gibi ortak belleklerdeki kayıtları temelli siliniyor.

Tarih çarpıtıcılığının, egemenlerin açığa çıkan suçlarını örtme amacı güden bir yönü de vardır. Daha düne kadar canlı tanıkların ağzından dinleyebildiğimiz gerçeklikler de, egemenlerin suçlarını gizlemek maksadıyla yeniden kurgulanırlar. Çerkez Ethem olayı, Ermeni Soykırımı, Allahuekber dağlarında 90 bin askerin kara gömülmesi, Kürt isyanları ve devlet katliamları, Yavuz Selim'in Alevileri katledişi vb. olaylar hep bu yaklaşımlarla çarpıtılır. Tarih olarak sunulur. Okullarda döne döne bu safsatalar okutulur. Eğitimin eksik bıraktığı, yetmediği yerleri zulüm tamamlar, bilinçler iğdiş edilir, süngü ucunda sallandırılır.

Tarihi kahramanların yaşamı ve savaşlarıyla sınırlayan, destan anlatımıyla veya kronolojik olay aktarımıyla yetinen tarih anlayışı toplumsal mücadeleyi yadsır; yığınların başkaldırısını yok sayar. Kitleler, kahramanların peşinden giden, bilinçli ve iradi eylemleri olmayan sürüler olarak verilir. Bu da, tarih çarpıtıcılığının ya da genel olarak ideolojik mücadelenin hedefi olan, ezilenleri silahsızlandırma amacına hizmet eder. Zira "... gerçekte, hemen hemen her ideoloji ya bu tarihe değin yanlış bir anlayışa indirgenir, ya da bu anlayışı büsbütün bir yana bırakmak gibi bir tutuma varır. İdeolojinin kendisi de zaten bu tarihin görünümlerinden biridir ancak." (Marks, Engels, Alman İdeolojisi, s.38)

Tarihi bilimsel/materyalist özünden sıyıran yaklaşımlara karşı çıkış devrimci mücadelenin olmazsa olmazıdır. Tarih, ne kahramanların yaşamlarının etrafında şekillenir, ne kronolojik olay aktarımlarından ibarettir, ne de sınıflar üstüdür. Bilakis tarih sınıfsaldır, sınıflara dayanır. Materyalist tarih anlayışı, tarihi, sınıf savaşımları tarihi olarak görür. Tarihin çarkını döndüren güç, ezilenlerin

ezenlere karşı yürüttüğü sınıf savaşımıdır. Ezilenler, kendi taleplerinin/"program"larının örtüşmediği, bulunmadığı bir kavgada saf tutmazlar, körü körüne bir katılım sağlamazlar. Onları bu savaşımlara katan, irade ve güçlerini oluşturan şey sınıfsal varlıkları ve sınıfsal talepleridir. Marksist yöntem, ezilenleri bu savaşıma katan talepleri ve/veya "programı" dikkate alır, öne çıkarır. Gericiliğin her çağda üzerini örtmeye çalıştığı gerçek de budur.

Öte yandan, tarih bir olmuş bitmiş olaylar aktarımı da değildir. Ezilenlerin zulme ve sömürüye karşı direnişlerinin derin izleri, kökleridir ve her aşamada sınıf mücadelesinde yeniden ve daha ileri boyutta üretilir, zenginleşir. Kendinden sonraki mücadeleler için buzkıran rolü oynar. Köleci düzene başkaldıran Spartaküslerin sembolü olan kırmızı köle giysisinin, emekçilerin kızıl bayrağının esini; isyanlarının ise kendilerinden sonraki toplumsal mücadelelerin, isyanların ön açıcısı olması da bunu gösteriyor. Mesela, Anadolu'da Babailer'den Şeyh Bedreddin'e, Pir Sultan'a kadar uzanan isyanların filizlendiği fikirsel toprak Ortadoğu ve ön Asya'nın eşitlikçi, özgürlükçü, toplumsal hareketleri değil midir? Avrupa'da Thomas More'un "Ütopya"sı Paris Komününde can bulup, Ekim Devriminde ömür sürmedi mi? Ortadoğu'da teslim alınamayan Filistin direnişinin feda savaşları bugün ezilenlerin silahı olarak öne çıkıyor. Peki, zindanlardaki davaya bağlılık ve ölümü yenme iradesi? Bunların tarihsel kaynaklarından biri de Haşan Sabbah ve İsmaili-Nizari fedaileri değil midir? Geçmiş, geleceğin tohumlarının yetiştiği topraktır. Ve elbette her durumda öncekini tekrar etmek yoktur; her birinin deneyimi diğerine ders olur, daha ileri düzeyde (fiziksel, örgütsel, ekonomik olarak) örgütlenmesine basamak olur.

Marksist sınıf savaşımı anlayışı ekonomik, siyasal ve ideolojik savaşımların birliğini savunur. Tarihi bütün sosyal bilimlerin ilk çekirdeği olarak alır ve bilimsel tarih anlayışının kavgasını verir. İdeolojik savaşım zemininde emekçilerin, halkların sınıfsal tarih bilinciyle aydınlatılmasını, tarih çarpıtıcılığıyla hesaplaşmayı bir görev olarak koyar. Gericiliklerin zehir kattığı tarih suyunu tarihsel materyalizmin süzgecinde arıtmak, ezilenlerin bedenine abı hayat olarak akıtmak her şeyden önce Marksistlerin ödevidir. Özellikle yaşadığımız coğrafyanın, halklarının tarihini okumak, Marksist eleştiriye tabi tutmak güncel görevdir. Ortadoğu halklarının isyancı geleneklerinin üzerindeki tozları savurarak; kanlı mühürlü sandıkları kırıp gün ışığına çıkaracak, açığa çıkmışları ortak toplumsal

belleğimizde silaha dönüştürecek bir yönelim olmalıdır.

Bu alanda hatırı sayılır araştırmalar yapılmıştır. Çoğunluğu olay aktarımıyla sınırlı kalsa da, sınıfsal çatışmalarla tarihi açıklayan araştırmalar da az değildir. Bu kaynaklara ulaşmak, insanlığın, coğrafyamızın tüm renklerini, her yönüyle bizim olan devrimleri, isyanları, zulüm ve katliamları, halklarımızın derinindeki izleri tanımak, öğrenmek, deneyimleriyle silahlanmak, ezilenleri silahlandırmak; burjuvazinin oluşturduğu tarih ezberini bozup dağıtmak; mücadele dinamiklerini kavrayıp dönüştürmek, aynı zamanda politik bir sorundur da. Ancak, alternatif tarih okumasını gerekli kılan bir sorumluluk yükler. Alternatif tarih okuması, yukarıda işlediğimiz iki yönüyle anlaşılmalıdır. Birincisi ve en önemlisi, materyalist tarih anlayışını kavramak ve tarihi bu yöntemin ışığında yeniden "üretmek"; ikincisi ise bilimsel tarih araştırmalarına ilgi göstermek ve yönelmektir.

MAZDAK AYAKLANMASI EŞİTLİKÇİ-ORTAKÇI BİR TOPLUM ÖZLEMİ

Perslerin İkinci İmparatorluk Dönemi'nde (M.S. 224-651) Sasani İmparatorluğu adını alan devletin sınırları içinde en önemli olay, tartışma götürmez biçimde Mazdak Ayaklanmasıdır. Aşiret konfederasyonundan merkezi devlete doğru örgütlenmesini gerçekleştirirken iç karışıklıklar ve yerel ayaklanmalar, Sasani Devleti'nin ilerleyişini durduramadı. Ama Mazdak Ayaklanması İran toplumunu alt-üst etti, devleti sarstı. Sasani imparatoru 1. Kavad (Kavaz, Kubad) tahtından indirildi, kısa süreliğine de olsa Mazdakiler devlet yönetimini ele geçirdiler. Akhunlar'ın desteği ile Kavad tekrar imparatorluğun başına geçti, ayaklanmayı bastırdı, destekçilerini idam etti. Mazdakçılık bu ilk ayaklanmada yenilse de tasfiye olmadı, yeraltına çekildi ve daha sonra da mücadele sürdü.

Mazdak ayaklanması, sonraki yüzyıllarda aynı idealleri savunan bir dizi halk hareketi ve ayaklanmanın ideolojik kaynağı oldu. İran sınırlarını aşan, batıda Bizans İmparatorluğu içinde Hristiyan heretik hareketleri; doğuda Hint, Uygur ve Çin'de Hinduizm, Şamanizm ve Budizmi; Arap-İslam yayılmacılığında ise Ortadoğu, Ön Asya ve Orta Asya'da muhalif mezhep ve akımları dolaysız biçimde etkileyen, bu toplumsal hareketler/halk hareketleri üzerinden tarihsel sü-

reklilik arz eden Mazdakçılık nasıl bir akımdı? Din miydi, bir inanç sistemi mi? Siyasi bir akım, bir reform hareketi mi? Mazdak kimdi? Peygamber miydi, bir cemaat önderi mi, yoksa bir siyasi önder, bir ayaklanma komutanı mı? Nasıl bir siyasi, toplumsal, ekonomik koşul ve coğrafyada ortaya çıktı ve böyle bir tarihi-siyasi rol oynadı?

Mazdak'ın Tarih Sahnesine Çıkışı

Sasani İmparatorluğunun ilk Altın Çağı (309-379) sonrası Ara Dönem olarak adlandırılan dönemde (379-498), devlet içte ve dışta önemli sorunlarla karşı karşıya idi. Fetih savaşları ile yayılan, genişleyen imparatorluk topraklarını bir arada tutmak ve otoriteyi sürdürmek zorlaşmıştı. Doğu ve kuzeyinde göçebe kavimleri ve Akhunlar'ın taarruzları, batısında Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) ile sürekli savaş halinde olmak, topraklarına kattığı değişik ülkeler ve halkların bağımsızlık savaşları Sasani Devletini yorgun düşürüyordu. Saray içinde kral ailesinde taç kavgaları, devlet yönetiminde soylular ve aristokrat tabaka ile krallar arasındaki erk mücadelesi de iktidarı istikrarsızlaştırıyordu. Halk yoksullaşmış, hazine giderleri için sürekli yükseltilen vergiler yoksullukla birlikte hoşnutsuzlukları arttırıyordu.

Aristokratlar ve büyük toprak ağalarının, yerel prensler ve soyluların serveti halkın yoksulluğuna ters orantılı yükseliyordu.

Sasanilerin resmi dini haline geldikten sonra Zerdüşti dininin rahipleri tebliğ faaliyetini bırakmışlar, ateş tapınakları, sunaklar ve kiliseleri bekleyen din görevlileri haline gelmişlerdi.

Zerdüşti doktrinler bozulmuş, Sasaniler bunları kendilerine uygun biçimde revize etmişlerdi. Rahipler devlet yönetiminde görev almaya başlamışlar, aralarında bir hiyerarşi oluşmuş, bir ruhban sınıfı ortaya çıkmıştı. Zerdüştilik artık Sasani devlet ideolojisinin, ruhban sınıf da egemen sınıfın bileşeni olmuştu.

Ateş tapınaklarının rahipleri sahip oldukları büyük arazilerde köylüleri kölece çalıştırıyorlar, ayrıca çok sayıda köle de tapmak arazilerinde çalışmak zorunda bırakılıyordu. Halk resmi din Zerdüştilikten uzaklaşmış, Zerdüşti rahiplerini sömürücü sınıfın parçası olarak gördükleri için bunlara karşı da tepkiliydi.

Zerdüşti kilise ve tapınakların herhangi bir sosyal tutumu veya hayır işine girişmesi söz konusu değildi. Halkın yoksulluğu ve ızdırabını umursamıyordu. Mobedler (başrahipler) dini kuralları

belirlemek, sonra da uyulmasını gözlemekle meşguldüler. Günahkârlar veya dinden sapanlar cezalandırılıyor, ama genellikle belli bir tarifeye göre aflarını satın alabiliyorlardı. Bu yolla da büyük servet edinmişlerdi. Onlar için esas olan din dogmalarını pekiştirmek ve toplum üzerindeki otoritelerini sürdürmekti. Halkın farklı arayışlara yönelmesinin koşulları son derece elverişliydi.

Barndad oğlu Mazdak, bu koşullarda tarih sahnesine çıkmış bir kişiliktir. Hayatı ve kökeni hakkında bilgi yoktur. Mutlak eşitçilikte ifadesini bulan komünal yaşam ilkelerinin radikal savunucusu ve uygulayıcısı olarak adıyla birlikte anılan dini/siyasi akımın önderidir.

Zerdüşti Mobedlerin Mobedi, yani en büyük rahibi olan Mazdak, kraldan sonra devletin en yetkili yöneticisidir. Sasani Devleti ve yönetiminin içinde bulunduğu zor koşullarda yetkilerinden de aldığı güçle eşitlikçi düşüncelerini yaymaya ve uygulamaya koyuldu.

Mazdak'ın Mobedliğinde Kral I. Kavad (Kavaz, Kubad) idi (488-531). Kavad, ilk dönemler Mazdak'a ve eşitlikçi düşüncelerine hoşgörülü davrandı. Mazdakçılığı benimsemiş olması ya da reformcu bir kral olmasından ziyade bu hoşgörüsü başka nedenlere dayanıyordu. Aristokrat sınıfı ve soylu tabaka, yerel prensler ve toprak ağaları aşırı güçlenmişler, zaman zaman aralarında yaptıkları ittifaklarla kralları azledebilecek kuvvete erişmişlerdi. Kavad, devletin içinde bulunduğu koşullarda tahtını sağlama almak için Mazdak'la ittifak yapmayı, Mazdakçılığa göz yummayı ve hoşgörülü davranmayı gerekli görüyordu. Zira aşiretsel bağlar devleti zayıflatıcı rol oynamaya başlamış, Sasani Devletinin reforme edilmesi, konfederatif yapısının tasfiye edilerek merkezileştirilmesi kendini dayatmıştı. Reformcu bir kral olan Kavad'ın bu yönlü yapacağı düzenlemeler Mazdak için eşitlikçi sistemini hayata geçirebilmesine elverişli bir zeminde sunuyordu.

Zerdüşti başrahip, temsilcisi olduğu dinin Sasani devletinin hizmetinde yozlaşmış ve halka yabancılaşmış olduğunu, yoksul halkın derdine çare bulma niyeti taşımadığını, egemen sınıf ideolojisi haline geldiğini görüyordu. Zerdüştiliğin temel prensiplerinden iyilikler yoluyla mutluluğa erişme vaadi terkedilmiş, halk mutsuzlaşmıştı. Mazdak, zenginlerle yoksullar arasındaki servet eşitsizliğinin bütün kötülüklerin ve mutsuzlukların baş nedeni olduğunu tespit ediyor, eşitlikçi bir düzenin toplumu tekrar iyilikler dünyasına kavuşturacağını savunuyordu. Kendisine peygamber misyonu yükleyerek bir

bakıma Zerdüşt'ün yarım bıraktığı görevi kendisinin tamamlayacağını söylüyordu. Zira Zerdüşt, tek başına kendisinin iyilikle kötülük arasındaki mücadeleyi sonuna kadar götüremeyeceğine, bu görevi tamamlamak üzere bir mehdinin geleceğine açık kapı bırakmıştı. Peygamber Mazdak beklenen mehdinin kendisi olduğunu öne sürmeksizin, Zerdüşt'ten sonra iyilik ve doğrulukla insanlığa ışık taşıyacak görevlilerin, geleceği inancının cisimleşmiş kişiliğiydi.

Mazdak, Zerdüşt'ün mistik-metafizik öğretisini daha ileriye götürmüştü: Tanrının ilahi takdir, mutlak gücünü yadsıma... Bütün peygamberler, imamlar ve meleklerin görünüm alanına çıkışındaki esas birlik (Enel-hak)... Tanrısal önderlerin dönüşü. Dinin özü olarak İmam'ın tanınması... Kutsal yazıların içsel (Batıni) anlamı olduğu... Tanrısal ruh olarak İmamların yeniden doğuşuna inanma... Kıyamet-günü, ölümden sonra dirilme ve son yargılamayı yadsıma... Gerçek kıyamet gününün anlamı ise, yeniden doğuş ve ruhun başkasına geçmesidir. (Reenkarnasyon)

Haksızlığa başkaldırı-isyan zamanları dışında kan dökmenin kesinlikle yasak oluşu, geniş bağlılık çerçevesi içinde bireysel din görüşlerine hoşgörü, başkalarına iyi dilekte bulunma, yardım etme, başkalarına zarar vermeksizin her türlü zevki tatma, eğlenme, iç ve dış temizliğe önem verme, bağlılık-and içme ve evlilik törenlerinde, inançsal-ruhsal liderleri kutsama toplantılarında şarap ve ekmek vb. gibi ahlaki norm ve davranışlar kuralları da Mazdakçılığın, manevi-ruhani âlem ile dünyevi-maddi-sosyal normların düalistik karakterini yansıtır.

Eşitlikçi-Ortakçı Öğreti Olarak Mazdakçılık

Mazdakçılığa göre; yeryüzünde her şey Tanrıya aittir, Tanrı her şeyi herkese vermiştir (herkesin yararlanmasına sunmuştur), madem ki O'nun katında ayrım gözetmeksizin herkes kardeştir, o halde herkes her şeyde eşit hak sahibidir!

Tanrı insanı yaratırken malsız-mülksüz eşit yarattığına göre herkesin eşit yaşaması gerekirdi. Doğarken eşit doğan insanların sonraki eşitsizliğinin nedeni sahiplenilen mal-mülk arasındaki farklılıktı. Tanrı insanla birlikte, eşit yararlansınlar diye zenginliği de yarattı. Mutsuzluk bu zenginliği birilerinin kendisi için sahiplenmesinden kaynaklanıyordu. O halde mal-mülk bütün zenginlik herkes tarafından eşitçe paylaşılmalı, özel mülk edinme yasaklanmalıydı.

Mazdakçılıkta iyilikle kötülüğün mücadelesinde İyilik Tanrısının galip geleceği inancı Zerdüştilik ve Maniciliğe göre daha belirgin ve vurguludur. İyi Tanrıyı Aydınlık (ışık) temsil eder. Işık bilgiyi, doğruyu, düzenlenmiş olaylar ve özgür iradeyi temsil eder. Bir diğer ifadeyle bunlar ışıkla, aydınlıkla sağlanır. Karanlık ise bilgisizliktir, körlüktür ve yönü bilinmeyen, sonu kestirilmeyen olaylardır. Ya da bunların yaratıcısıdır. Mazdakçılıkta üç asıl öğe vardır: Su, ateş, toprak... Aydınlık dünyanın hayat ağacı bu unsurlardan oluşmuştur. İnsan da bu dünyanın bir parçasıdır. Ölüm, mutsuzluk, kötülük, ahlaksızlık karanlıklar dünyasına aittir. Bu yüzden Mazdak inancı insan öldürmeyi yasaklıyor, başkalarını üzmek, eziyet etmek günah kabul ediliyor. Misafirperver ve iyiliksever olmak öğütleniyor. Düşmana merhamet göstermeyi, savaşta dahi aşırı kan dökmekten uzak durmayı, ölçülü davranmayı salık veriyor.

Mazdak inancı insanlara zıtlaşmayı, kin tutmayı ve aralarında kavga etmeyi yasaklıyor. Kindarlık ve bozgunculuğun başlıca nedenini insanlar arasındaki eşitsizliğe bağlıyor. Eşitsizlik şiddetten doğmuş, herkes kardeşinin (tanrı nezdinde kardeşlik) aleyhine arzularının tatmini yoluna gitmiş; oysa gerçekte hiç kimsenin başkasından fazla zenginliğe, kadınlara ve eşyalara hakkı yoktur. Her şey ortak olmalı ve eşitlik yeniden sağlanmalıdır. Bu, Tanrının buyurduğu bir amel olup, en güzel şekilde ödüllendirilecektir.

Radikal Bir Sosyal Reform Hareketi Olarak Mazdakçılık

Mazdak, zenginlerin ve devlet büyüklerinin çürümüşlüğünü, bencilliğini, sahip oldukları refah karşılığında vicdanlarını satmış olduklarını, devlet görevlilerinin de satılmışlıklarını yerden yere vuruyor, yoksulları hakir görmelerini, muhtaçlar karşısındaki kayıtsızlıklarını eleştiriyordu. Toplumsal adalet anlayışına, dolayısıyla Tanrısal iradeye aykırı bir düzen teşkil edilmişti.

498 yılında ortaya çıkan kıtlık; yoksulları, mülksüzleri, aşağı tabakaları kırıp geçirmiş, her yeri kasıp kavurmuştu. Halk tabakalarını saran endişe ortamı, toplumsal huzursuzluk ve çalkantı Mazdak'ın eşitlikçi-ortakçı toplum idealiyle ayaklanmayı ateşledi.

Toprak sahibi aristokratlar, yerel prens ve soylular, büyük tüccarlar, zenginler, mal-mülk sahipleri öldürüldü, soyuldu, kovuldu, mülklerine el konuldu. Ezilen tabakalar, topraksız köylü ve kölele-

rin gözünde toprak ağaları ile açgözlü rahipler arasında fark yoktu. Onlar da ayaklanmanın hedefi oldular, geniş araziler-topraklar köylülerin kullanımına verildi. Kentlerde esnaf ve zanaatkârlar yüksek vergiler nedeniyle kraldan hoşnut değillerdi. Devlet yönetiminin merkezileştirilmesi tedbirleri alınırken vergilendirme sistemi de sıkı bir düzene bağlanmıştı. Mazdak henüz ayaklanma başlamadan kral üzerindeki etkisini ve devlet yönetimindeki nüfuzunu kullanarak vergilerin düşürülmesini sağlamış, bu kesimlerin de sempati ve desteğini kazanmıştı. Ayaklanma sırasında 1. Kavad'ın zenginlerin vergilerini yükselterek yoksulların durumunu iyileştirme adımları ise soyluları ve aristokrat sınıfı iyice öfkelendirecek ve Kavad'ı tahtından edecekti.

Dinsel/ahlaki formda öğretileri, iyimser ve umutlu vaazlar, kötülüğün ruhları ve karanlıklara karşı mücadelede İyi Ruhun Işığı yolunda galip geleceklerine güven ve inanç gelinen aşamada Mazdakçılığı radikal bir halk hareketine dönüştürmüş, Mazdak önderliğindeki ayaklanma ile Sasani devleti sallanmış, sarsılmıştı.

İftira ve Karalama

Kardeşlik duygularını yükseltmek, bireycilik, oburluk ve kıskançlığın nedenlerini ortadan kaldırmak amacıyla Mazdak, mülkün ve kadınların ortaklığını savunuyordu. Ortak mülkiyet ideali egemen sınıflar tarafından tarih boyunca ve günümüze kadar hemen her muhalif, ilerici, halkçı, Osmanlı'da Bedrettin Hareketi, Anadolu Selçukluları'nda Babailer, Abbasilerde Babekler, Hristiyan Bizanst'a heretik akımlar hemen hemen aynı iftira ve suçlama ile yüz yüze kalmışlardı. "Mülkiyetin ortaklaşa kullanımına bunlar kadınları da dahil ediyorlar!" Dinsel ritüeller ve ibadet esnasında da "Geceleri bir araya gelip topluca ayin yapıyorlar, sonra ışıkları söndürüyorlar, ellerine geçirdikleri kadınla yatıyorlar. Hatta bu kadınlar birbirlerinin eşleri, anneleri, kızları da olabilir!"

Mazdak'ın öğretisine göre mülkün ortak kullanımına kadınların da dahil edilmesi düşüncesi şuna dayanmakta: Dönemin toplumsal yapısı ve gelenekleri köleciliği meşru görmekte, köle sahibi olmayı yasayla düzenlemektedir. Buna göre kadınlar da köle muamelesi görmekte, eş ya da cariye olarak birden fazla kadına 'sahip' olunabilmekte, kadınlar alınıp satılmaktadırlar. Kölelerin alınıp-satılması, köle alışverişi ne kadar doğal ve yasal ise kadınlar da tam manasıyla

'mal' muamelesi görmektedirler. Malın özel mülkiyeti gibi, kadın üzerinde de mülkiyet hakkı yasa ve geleneklerce koruma altına alınmış durumdadır. Sasani yasaları kadını en yakın eril akrabalarının, baba, koca, erkek kardeş ve oğulların malı olarak kabul etmektedir. Mazdak'ın eşitlikçi-ortakçı öğretisine göre kadın yakın akrabaları dahil kimsenin malı değildir, toplumun ortak 'malı'dır.

İlkel-komünal toplumun kimi kalıntıları Sasani toplumunda halen yaşamaktadır. Göçebelikten yerleşik yaşama geçiş komünal yaşamı tasfiye etmiş, ama kandaş aile, aşiret-kavim esasına dayalı soy bağları sıkı sıkıya korunmaktadır. Sasani devletinin aşiretler konfederasyonundan oluşması nedeniyle toplumsal kimliklerin soy esasına dayalı tasnif ve tarifini uzun süre bünyesinde taşımıştır. Baba ile kızın, anne ile oğulun evlenmesine rıza gösteren gelenekler ve dini tasavvurun sürüyor olması, soyun saflığının korunmasına verilen önemi göstermektedir. Kadının ortak mülkiyeti savunusunu da zorla birilerine ait olma, binlerinin özel malı olma ve bunun da yasalarla sağlamlaştırılmış olmasına duyulan tepki ve tahammülsüzlük nedeniyle Mazdak'ın ilkel-komünal toplumdaki ortaklaşa yaşama kadını da dahil eden sisteme dönüşü tercih etmesi ile açıklamak gerekir.

Bu olgu, egemen sınıfların Mazdaklara yönelik dinmek bilmez nefretinden kaynaklanan iftira ve karaçalmaların dayanağını oluşturur. Bunun feodal beylerin resmi ağzından en bilinen ifadesi, Selçuklu Sultanı Nizamülmülk'ün "Siyasetnamesi"dir. Komünistlere yönelik, günümüze kadar taşınan 'Şapka' iftirasının ilk mucidi de bu kitabıyla Nizamülmülk'tür:

"Malın ve kadının mubah yapılması neticesinde bu durum Mazdak dininin fazlalaşmasına sebep oldu. Mazdak dininin kaidesince, bir adamın evine yirmi kişi misafir olsa ekmeğini, yemeğini, şarabını, çalgısını hazırlar, yiyip, içerler ve kalkıp teker teker karısına sahip olurlar, onlarca bu ayıp sayılmazdı. Burada diğer bir adet, eğer bir adam bir eve gidip evin kadını ile uyuşursa, külahını kapıya asar ve içeri girerdi. Evin erkeği gelip kapıda külahı görünce evinde bir adamın meşgul olduğunu anlar, iş bitinceye kadar eve girmezdi."

Ayaklanmada aristokratların köşklerini, soyluların sarayını, ağaların çiftliklerini bastıkları zaman, Mazdakçılar kadınları da kaçırmışlar/kurtarmışlardı. Halkın çoğu zaman zorla kralların ve soyluların büyük haremlerine kapatılmış kızlarını, kız kardeşlerini kurtarma amacından daha haklı bir şey olamazdı.

Daha ayaklanma patlak vermeden önce 1. Kavad, Mazdak'ın öğretileri doğrultusunda kanunla evlilikleri serbestleştirme adımları atmıştı. Bu adımlar Sasani hukukundaki yasaların esnemesi, genişletilmesi anlamına geliyordu. Bu hukuka göre örneğin bir adam karısını ya da karılarından birisini bir başkasının yanında çalıştırabilirdi. Kadınlar ve evlilik hukukunda Mazdakçı önermelere sıcak bakan Kavad, malların ortaklaştırılmasına dair bir kanun çıkarmamış, bu radikal çözümü ayaklanma ile Mazdakiler hayata geçirmişlerdi.

Ayaklanmanın Sonuna Doğru

488 yılında Sasani hükümdarı, I. Hüsrev'in oğlu Balaş'tı. Dört yıllık hükümdarlıktan sonra Balaş'ın gözleri kör edildi ve tahttan indirildi. Yerine 1. Kavad geçti. Sasani soyluları ve nüfuslu zenginlerinin saray darbesi ile tahta oturan Kavad, bu gücü kıramazsa tahtı elinde tutamayacağını biliyordu. Sasani tarihinde tahttan indirilen ilk hükümdar Balaş değildi çünkü. 309'da II. Hürmüz'ün ölümünden sonra yerine geçmesi gereken büyük oğlunu öldürmüş, İkincisini kör etmiş, Roma topraklarına kaçan üçüncüsünü de yakalayıp hapsetmişlerdi. Taht, II. Hürmüz'ün doğmamış çocuğuna kalmıştı. 11. Şapur adını alacak bu çocuk daha annesinin karnındayken kral olmuş, taç annesinin karnına konmuştu!

Kavad'ın Mazdakçı öğretilere sempati göstermesi, Mazdak'ın önerilerine göre kimi reformlara girişmesi aristokrat tabakayı öfkelendirmişti. Devlet yönetimindeki merkezileştirme tedbirleri ile Mazdakçı sosyal reformlar zengin soylular ve güçlü aristokrasinin iktidar gücünü ve toplum içindeki nüfuzunu zayıflatıyordu. Mazdakçı eşitlikçi-ortakçı öğreti İran toplumunun temellerini kökünden sarsan radikal değişimler öneriyordu. Aile yapısına kadar uzanan Mazdakçı köktencilik Ortodoks Zerdüştlerin de tepkisine yol açıyordu. Zerdüşti rahipler bunlara 'zındık' (zendeka) diyorlardı. Dinden sapan anlamında zındıklık daha sonra Abbasi Sünni uleması tarafından İslam heterodoksu içinde görülen muhalif mezhep ve akımlar için de kullanılacaktır.

Asiller ayaklanmayı zor kullanarak bastıramayacaklarını görünce Kavad'ı azlederek bir kaleye hapsettiler. Yerine kardeşi Jamaspa'yı tahta geçirdiler (496). Jamaspa (Zamaspes), I. Kavad'ın dengeci ve siyasi hesaplarına nazaran Mazdak'a hoşgörü göstermiş olmasının ötesinde Mazdakçılığın iyi bir taraftarıydı. Asillerin Jamaspa'yı tah-

ta oturtmasındaki amaçları da Mazdak Ayaklanmasını yumuşatmak ve taraftarları olan kral eliyle düzen içine almak olmalıydı. İyi niyetli ve Mazdakçı Jamaspa köylüleri ve yoksulları rahatlatan bazı yasalar çıkardı, vergileri düşürdü. Ayaklanma sonuna kadar gidemedi, asillerin iktidarını-erkini sarstı ama yıkamadı. İktidarı alma iddiası ve yeni bir siyasi iktidar kurma hedefi yoktu Mazdakçılığın. Programı radikal sosyal reformlarla sınırlıydı, devletin ve krallığın hükümranlığı altında zenginden alıp fakire vermek, malların ortak paylaşımını sağlayarak toplumsal ve ilahi adaleti tesis etmek... Mazdakçı siyasi/dini akımın ufku buraya kadardı. İnsanlığın o döneme kadarki tarihi toplumsal birikimi de ancak bu kadarına yetebilirdi.

Kavad, hapsedildiği kaleden kaçarak Eftalit Hunlarına (Akhunlar) sığındı. Yıllardır savaş halinde olmalarına karşın Akhunlar Kavad'ın emrine büyük bir ordu tahsis ettiler. Bu olgu, egemen sınıfların ezilenlere yönelik birleşik karşı devrimci saldırısının tarihteki önemli örneklerinden birisini oluşturur.

Kavad, İran'a döndü, Mazdak ayaklanmasını bastırdı, kardeşi Jamaspa sorun çıkarmadan tahtı Kavad'a bıraktı. Kavad'ın ikinci hükümdarlık döneminde Mazdakçılık yasaklandı, Mazdakiler yeraltına çekildiler. Kavad'ın elinden kurtulanlar Roma topraklarına sığındılar. Bu dönemde Kavad, devletin yeniden yapılandırılmasında ve özellikle vergilendirme sisteminde merkezileştirme yönünde önemli adımlar attı. Saltanatının sonuna doğru Anuşirvan (ölümsüz ruh) adıyla da bilinen üçüncü oğlu Hüsrev'i varisi olarak seçti. İlk iki oğlunun Mazdakçı eğilimlerinin tersine Hüsrev, Zerdüştiliğe Ortodoks'ça bağlıydı. 528'de Hüsrev'e Mazdak şerefine ziyafet vermek gibi gösterilen bir tuzak kurdurarak Mazdak ve önde gelen taraftarlarını öldürme izni verdi. Mazdak Ayaklanmasının birinci safhası bu katliamla büyük oranda kapandı, hareket yenildi ve sönümlendi. Ama Mazdakçılık Sasani sonrası İran toplumunda, Azeriler arasında, Horasan'da, Büyük Selçuklularda, Arap-İslam coğrafyasında, Hristiyan Bizans'ta, Anadolu Selçukluları döneminde, Osmanlı'da farklı isimler altında eşitlikçi-ortakçı toplumsal düzen kurma idealiyle tekrar tekrar tarih sahnesine çıktı.

Ebu Müslim Horasani'den Babek'e, Karmatilerden İsmaililere ve Hasan Sabbah'a, Babailer'den Bedrettin Müridlerine bu halk hareketleri ve halkçı önderler Mazdak inancı ve öğretilerini geliştirerek siyasi programlarına aldılar. Mazdak'ın eşitlikçi-ortakçı düşünceleri muhalif akımlar-mezhepler-halk hareketleri eliyle tarih boyu ezi-

lenlerin ayaklanmaları, direnişleri ve mücadelelerinde bayraklaştı. 5. yüzyılda İran'ı sarsan Mazdak'ın komünal yaşam öğretisinden eşitlikçilik-ortakçılık idealini çağımızda bilimsel sosyalizm teorisi ile taçlandıran dünya proletaryası ve ezilenleri kızıl bayraklarında dalgalandırıyorlar. Ve komünist toplum hedefinin, sınıf mücadelesi maratonunun ütopyadan gerçeğe bir tarihsel serüven olduğu bilinci ve inancıyla ve benzer tarihi kahramanlıklardan aldıkları güçle bu nihai hedeften sapmadan yürüyüşlerini sürdürüyorlar.

BİZANS'TA HALK İSYANLARI

Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasının toplumsal mücadeleler tarihini ezilenler cephesinden yazarken, Doğu Roma (Bizans) imparatorluğu altında yaşayan ezilenlerin isyanlarına da mutlaka yer verilmelidir. Bu isyanlar, çevrede yaşayan diğer halkları etkiledikleri gibi, daha sonradan bu toprakları fetheden Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarında yaşayan halkları ve bunların isyanlarını da etkilemiştir. Kemalist resmi tarih, Selçuklu ve Osmanlı devletlerini benzersiz (biricik) olarak görmesinin, bunların Bizans devletinden miras aldıkları üretim ilişkilerini, devlet geleneklerini vb. yadsımasının yanı sıra, tarihi Anadolu tarihi olarak değil, Türk tarihi olarak gördüğü için, halkların tarihi etkileşimini, kültürel bağlarını da yadsır. Ezilenlerin tarihini materyalist açıdan incelerken, mutlaka Bizans'ın ve bu imparatorluk altındaki halkların isyanlarının da tarihe içerilmesi gerekir. Bu sadece burjuva resmi tarih yorumundan kopuşmak için değil, yaşadığımız coğrafyanın isyan tarihini bütünsel kavrayabilmek için de bir gerekliliktir. Bu yazıda genel bir bilançoyla girişeceğimiz bu işi, bir sonraki yazıda Paulikanlar, Tondraklar, Bogomiller gibi özgün halk hareketlerini inceleyerek sürdüreceğiz. Resmi tarihin "Kahpe Bizans"ının sadece Konstantinopol'da hüküm süren imparatorlardan ibaret olmadığını, Bizans'ta da ezilenlerin çok zengin direniş ve mücadeleleri olduğunu göreceğiz.

Kavimlerin Kesiştiği Coğrafya Anadolu ve Doğu Roma-Bizans

Doğu ile Batı, Asya ile Avrupa arasında köprü vazifesi gören Anadolu, tarih boyu bu geçiş güzergâhı nedeniyle fetih, işgal, istila ve hegemonya mücadelelerine konu olmuştur. Kendi toprakları üzerinde yaşayan halklar sayesinde köklü uygarlıklar yetiştirmesinin yanında tarih boyu süren kavimler göçü ile halklar, dinler, kültürler, gelenekler harmonisi, eşsiz toplumsal zenginlikler barındırır.

Çok gerilere gitmeksizin bir örnek verilirse; Perslerin imparatorluk sürecinde İran'dan çıkıp Yunan site devletlerini kendisine bağlamasında Anadolu, fetih zincirinin ilk halkasıdır. Makedon kralı Büyük İskender'in tersine yolculuğunda, Pers İmparatorluğuna son verip Hindistan'ı boydan boya kat eden istila hareketinde yine Anadolu, Doğu'nun istilasına açılan kapıdır. Büyük imparatorluklar kurmanın yolu bugünkü emperyalist yayılmacılığın prototipi ve ilkel yöntemleri ile dünya ticaret yollarını denetimi altında tutmaktan geçer. Anadolu ise kıtalar arası bağlantı coğrafyası, Asya-Avrupa ticaret yolu üzerinde verimli Mezopotamya topraklarının devamıdır. Dünya imparatorluğunu ele geçirmek en önemli ticaret yollarını denetimi altına almaya bağlı ise; her devlet Anadolu topraklarını mutlaka kendi topraklarına katmayı hedefleyecektir.

Asurlar, Urlar, Hititler dönemine uzanmaya gerek kalmaksızın yaptığımız bu tahlil, daha sonraki tarihi dönemlerde çok daha belirgin biçimde ortaya çıkan gelişmelerle uyum içindedir... Daha eskilere gitmesek de geçerken bir hatırlatma yapmayı yararlı buluyoruz: En bilinen savaşlardan birisi olan Troya Savaşı o sıralarda yeni bulunan demir madeni ile ilgilidir. Bilindiği gibi demiri ilk bulan ve işleyen Hititlerdir. Savaş teknolojisine getirdiği yeniliklerin cazibesi Yunan Site devletlerini Anadolu'yu, yani Hitit topraklarını; yani demir cevheri yataklarını ele geçirme savaşına çekmiştir. Bu büyük savaşta Hititlerin de Truvalıları desteklemesine bakıldığında Truva'nın düşmesinin, Anadolu'nun istilasına kapıyı açacağının görülmüş olduğu sonucuna varmak mümkündür.

En genel bakışla Anadolu, İ.Ö. 400-300'lü yıllarda Perslerle Büyük İskender; İ.Ö. 1. - İ.S.1. yy.'larda Partlar ile Romalılar; İ.S. 3. yy.'dan itibaren Romalılarla Perslerin yerini alan Sasaniler arasında kesintisiz istila savaşlarına konu olmuştur. 600-700 yıllık bu uzunca dönemde Anadolu'da kent devletleri ve yerel krallıklar hüküm sür-

mekte, büyük devletler ve imparatorluklar arası hegemonya mücadelelerinde bir o yana bir diğer yana dahil olmaktadırlar. Sık sık el değiştiren Anadolu coğrafyasında yine aynı sıklıkta küçük devletler, yerel krallıklar kurulmakta ve yıkılmaktadır...

Roma İmparatorluğu sonrası Anadolu, Bizans-Sasani; Sasanilerin yıkılmasından sonra ise Bizans-Arap ve Bizans-Selçuklu devletleri arasında gelir-gider. Bizans başkenti Konstantinopolis'in en son Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle Bizans-Osmanlı çekişmesi de sona erer, Bizans (Doğu Roma) devri kapanır. Ama Anadolu üzerine kavgalar, savaşlar kimi zaman devletlerarası, kimi zaman bir devletin hükümranlığı altında sınıf mücadeleleri biçiminde sürer, asla kapanmaz!

Doğu ve Batı Roma

Roma İmparatorluğu Kuzey'den göçebe-barbar Cermen akınlarına karşı koymakta zorlanınca imparatorluğun merkezi 330 yılında Konstantinopol'e (İstanbul) taşındı. Yeni devletin adı bundan böyle Bizans ya da Doğu Roma İmparatorluğu adıyla tarihe geçer. Kurucusu Büyük Konstantin, başkenti de İstanbul'dur.

Bu yıllarda Anadolu'da Roma'ya bağlı yerel krallıklar hüküm sürmektedir. Doğudan Sasani akınlarına karşı sınır boylarına Ermeniler yerleştirilmişti.

Merkezi Kilikya olan Ermeni krallığı Kuzey ve Kuzeydoğu Anadolu hattında Sasanilere karşı barikat işlevi görüyordu. Kendilerini Romalı olarak kabul eden Yunanlar, Rumlar, Süryaniler, Ermeniler büyük halk topluluklarını oluşturuyorlardı.

Hıristiyanlığın ortaya çıkışından sonra ilk havarilerin sığındıkları yerler de Anadolu topraklarıydı. Ezilenlerin ve yoksulların dini propagandasıyla misyonerlik Antakya'dan başlamış, daha sonra Kapadokya, Efes, İznik ve Kadıköy konsülleri ile Anadolu'ya yayılmıştır. Çok tanrılı pagan dinlerin yaygın olduğu Anadolu halkları arasında Hıristiyanlık hoşgörü ile karşılanmış, imparatorluğun yasaklama ve takibatlarına karşı koruma görmüştür. Doğu Roma ve Batı Roma imparatorlukları arasındaki siyasi rekabet ve hegemonya mücadelesi, Hıristiyanlık üzerinden de sürmüştür. Henüz resmen kabul edilmemişken de her iki devlet kilise yönetimlerini denetim altına almaya çalışmakta, dini önderlerin papalık ve patriklik seçimlerine müdahale etmektedirler. Önemli dinsel ayrılıklarda, di-

ni-felsefi tartışmalarda mezhepleşmeye doğru giden ayrışmalarda siyasi çıkarlara göre tavır alıyor, destekliyor ya da yasaklıyorlardı.

Batı Roma'da papalık kurumu yerleştikçe iktidarın organik parçası haline geliyor, kilise egemen sınıfın bileşeni, Hıristiyanlık devlet ideolojisine dönüşüyordu. Doğu Roma ile Batı Roma arasında temel sorunların başında egemen sınıfların sarayla ilişkisi, toprak mülkiyetinde saray ile aristokrasinin rekabeti gelmektedir. Batı Roma'da topraklı aristokratlardan oluşan senato ve onunla ittifak yapan kilisenin devlet yönetiminde söz sahibi olmaları, Doğu Roma-Bizans'ın toprak mülkiyetinde sarayın egemenliğini güvenceleyen bir mülkiyet biçimini geliştirmesini koşullandırıyordu.

Bizans İmparatorluğu toprağın mülkiyet hakkını elinde tutan, kullanım haklarını satan-kiralayan bir iktisadi yapı oluşturdu. Köylülüğün "özgürleşmesini" sağlayan küçük toprak mülkiyetini koruyup kollamaya önem verdi. İstediği zaman askere alma ve düzenli vergi kaynağı olarak hizmet gören özgür köylü topluluklarının mülkiyetini yasal güvenceye aldı.

Bir feodal beyin bağımlısı olmak üzere "özgürlükken ayrılanları, ayrıca bunları "koruması" altına almaya kalkan toprak sahiplerini cezalandıran yasalar çıkardı. Yoksulların topraklarının satın alınmasını yasakladı. Tarımsal üretimi teşvik için toprağı "kolon"lara ayırdı ve özgür topraksız köylüyü bu topraklara yerleştirdi. Çiftçilik ve doğal olarak tarım yaygınlaştı, gelişti. Toprak üstünde feodal kısıtlamalara bağlı olmaksızın, doğrudan doğruya mülkiyet hakkına sahip özgür köylü toplulukları sayıca arttı. Bizans ordusunun temeli ve tükenmez kaynağı, imparatorluk erkinin dayandığı güç kendi toprakları olan bu bağımsız köylülerdir.

Doğu Roma'da Devlet Yapısı ve Din

Feodal devletin yüz yüze olduğu en önemli sorun, merkezileşme sorunudur. Siyasi merkez için yukarıdan aşağıya düzenli işleyen bir bürokrasi, merkezi hazine için gelir sürekliliğini sağlamak üzere taşra ve yerellerden merkeze doğru akan vergilendirme ağı ve bu iki temel mekanizmanın aksamadan yürümesini güvenceleyecek düzenli ordu, feodal devletlerin gereksindiği ve evrensel karakterde geçerli olan unsurlardır. Bizans devletinin Batı Roma'dan daha uzun yaşamasının nedenlerinden bir tanesi bu zorunlu mekanizmaları daha yetkin biçimde işletmeyi başarmış olmasıdır.

Doğu Roma imparatorluğunun toprak mülkiyeti sistemi, özgür köylüleri sayıca arttırırken topraklı aristokrasiyi ekonomik açıdan zayıflatıyordu. Gelişkin ticari faaliyetler ise mali-tüccar aristokrat bir tabaka yaratmıştı. Bizans imparatorları, toprak aristokrasisi ile mali aristokrasiyi birbirine karşı kışkırtarak dengelemeyi de genellikle başarıyorlardı.

Hıristiyanlık ve kilisenin gelişmesi; yaygınlaşması da Batı Roma'dakinden farklı bir seyir izler. Doğu Roma-Bizans toprak mülkiyetinde izlediği temel iktisadi politikayı kiliselere de uyguladı. Batı'da olduğu gibi büyük mülk sahibi olamadı Doğu Kiliseleri; mülkiyet ayrıcalığı tanınmadığı gibi iç işleyişinde de özerkliğini koruyamadı. Bizans imparatorları kilise hiyerarşisine doğrudan müdahale eder durumdaydılar: Önemli görüş ayrılıkları ve temel Hıristiyan doktrinlerinin saptanmasında siyasi sonuçları ve çıkarlarına göre imparatorlar mutlaka müdahil olurlardı. Bizans'ın aşırı merkeziyetçi ve katı politikaları nedeniyle devlet erkine boyun eğmiş, teslim olmuş bir Doğu Hıristiyanlığı tarzı da gelişmişti.

Batı'da yaşanan köle ayaklanmalarından sonuçlar çıkaran Doğu Roma, sömürenlerle sömürülenler arasındaki çelişkiyi örtecek ve manevi, siyasal birliği sağlayacak arayışlara girdi. Bu niyetle kiliseyi devlete, imparatorluk nüfusunu devlet kilisesine bağımlı kılacak girişimlerde bulundu. 533'te kilise ile devletin birliğini vurgulamak üzere Konstantinopolis'te bir konsül topladılar. Sasanilerin Zerdüştiliği devlet dini ilan eden örneklerini izleyerek Doğu Kilisesini devlet kilisesi haline getirerek, Hıristiyanlığı resmi din düzeyine yükselttiler.

Anadolu'nun pagan inanışındaki halkları Bizans'a boyun eğen, Bizans'ın resmi dini, devlet ideolojisi haline gelen Hıristiyanlıkla yollarını ayırmaya başlıyor, ezilenlerin, yoksulların dini olarak benimseyip iman eden inançlı Hıristiyanlar bu aşamadan sonra muhalif mezhep ve dini-köktenci hareketlere yüzlerini dönüyorlardı.

Devlet erkine boyun eğen Doğu Hıristiyanlığı Bizans İmparatorluğunun resmi öğretisi olmuştu, doğal olarak rahipler ve piskoposlar da toplumsal ve kamusal işler gören devlet görevlileri durumuna geliyorlardı.

Doğu Hıristiyanlığının üstlendiği resmi ideoloji ve siyasi-manevi birlik sorumluluğu, karşı yönden farklı sınıflar, halklar ve toplumsal kesimlerin özel çıkarlarını ve siyasi-ideolojik düşüncelerini temsil eden mezhep ayrışmalarını tetikledi. Hıristiyanlığın temel öğreti-

lerinin yorum farklılıkları ve manevi ayrılıklar biçiminde ortaya çıkan bu ayrışmaların kökeninde gerçekte ideolojik ayrılıklar, ekonomik-siyasal-toplumsal çıkar farklılıkları yatmaktadır.

İki Parti: Yeşiller ve Maviler

Bizans imparatorluk geleneği tek bir soy kökenine bağlı değildi. Farklı halklara mensup toplulukların Romalı ortak kimliğini benimsemiş olmaları Bizans saray yönetiminde farklı kavimlerden sülalelerin imparatorluk tacını giymelerine imkân veriyordu. Örneğin, Jüstinyen devri imparatorları Makedon kökenlidirler (565-610); Herakliyus sülalesi (610-717) Kartacalı; İzorya sülalesi (717-867) adını aldığı İzorya yöresindendi (bugünkü İçel-Silifke bölgesi). 867-1081 arası dönemdeki Bizans imparatorları Makedonya'ya yerleşmiş bir Ermeni sülaleye mensupturlar. Bu bazen karışıklıklara yol açar, aslen Ermeni olmalarına karşın Makedonya'ya yerleştikleri için Makedonya sülalesi diye de yansıtılır. İstanbul Latinleri, İznik Grekleri 1453'te Osmanlılarca kesin olarak ortadan kaldırılışına kadar Bizans'ı temsil etmiş, Doğu Roma'ya ait Anadolu'nun hakimi olmuşlardır.

Bizans sarayında soy gözetmeyen bu gelenek sık sık ve kolayca imparatorları tahtından indiriyor, aşağıdan ayaklanma yoluyla ama daha yaygın olarak saray içi darbe ve entrikalarla, derebeyi ayaklanmalarıyla ya da doğrudan askeri darbelerle Bizans tahtı ve tacı el değiştiriyordu.

Konstantinopolis yalnızca bir başkent değildi. Bu kent devletle özdeşleşmiş, her şeyiyle Bizans'ın sembolüydü. Taşra kentlerinden göçle aşırı kalabalıklaşması sarayı huzursuz ediyordu. Göçü önleyici ve başkente girişleri yasaklayıcı tedbirler sonuç vermiyor, halkın akışı engellenemiyordu.

Şehir kendi dönemiyle kıyaslandığında benzersiz bir örgütlülüğe sahipti. Nüfus mahallelere göre ayrıştırılmış ve "deme"lere göre örgütlenmişti. "Deme"ler, Bizans siyasetinde "anayasal güç" anlamında bir yere sahipti. "Hizip" ya da "parti"lere bölünmüş "deme"ler aracılığıyla halk egemen sınıflara karşı çıkabiliyordu. "Deme"lerin ortak bir programları, bütünsel öğretileri yoktu. Bu nedenle geçerli dinsel inançlarla, yürürlükteki yasalarla, mülk sahibi sınıfların çıkarları ile çatışacak bir düşünce sistemi geliştiremiyorlardı. İç çatışmalarda, saray içi kavgalarda, imparatoru azletme ya da yeni

imparator "seçmede", "deme"ler egemen sınıf klikleri tarafından "bindirilmiş kıtalar" olarak kendi çıkarları için seferber ediliyorlardı. Varlıklı sınıflar dönemin propaganda araçlarıyla kendilerinin çıkarlarıyla halkın çıkarlarının bir ve aynı olduğu izlenimi vermeye çalışıyorlardı. Halk ise uğradığı haksızlıkların farkındaydı ve hiyerarşik yapısı olmayan, önderleri, programı, bütünlüklü bir öğretisi de bulunmayan "deme"lerle imparatoru, orduyu, bürokrasiyi suçlayabiliyor, radikal eylemlere girişerek isteklerinin yasallığını dayatabiliyor ve elde edebiliyordu.

Hipodrom halkın yönetime "katılma", yönetsel sorunlarını imparatora, bakanlara, yüksek görevlilere iletme yeriydi. Bazen ayaklanmalar da buradan başlardı. Spor karşılaşmaları rakip takımlar değil, rakip "parti"ler, tarzlar, inanışlar arasındaki mücadele olarak kabul ediliyordu. Dinsel-felsefi semboller yüklenmişti Hipodroma; halkın kilisenin penceresinden gördüğü dünyanın minyatürüydü. Hipodromları meydana getiren unsurlar dünyanın dinsel simgeleriydi. Arena yeryüzüydü, özgün mimarilerinde çevresindeki içi su dolu hendekler denizleri simgeler. Dikilitaşlar, gökkubbenin direkleridir. Alanın daireselliği doğa olaylarındaki döngüselliği anlatır. Bir "parti"nin desteklediği yarışmacının zaferi, taraftarlarına, inançlarının rakip "parti"nin inançları karşısındaki üstünlüğüymüş gibi görünür. Anadolu Hıristiyanlığı eski pagan inanış ve geleneklerin derin izlerini taşır, sporcuların giysilerindeki renkler de kozmik-mistik anlam yüklenmeleri ile ayrılır. Geleneğin tarihi çok eskilere dayanır.

Arenalardaki spor karşılaşmaları için taraftarlara ayrılan renkler zamanla ortaya iki "parti" çıkardı. Profesyonel sporcuların giysilerine göre "yeşiller" ve "maviler", bunlar "deme"leri temsil ederlerdi. Zengin zanaatçılar, tüccarlar, mali aristokratlar genellikle "yeşiller"in desteğini arıyorlardı. Bu "parti" papalık aleyhtarıydı ve ayrılmacı eğilimdeydi. Topraklı aristokrasi ise papalık yanlısı, Katolik Roma Kilisesi yandaşı "maviler"den destek görüyordu. Yeşiller ve maviler arasında, halkın örgütlendiği "deme"ler olarak yerleşik siyasal programları olmamasına karşın, egemen sınıflar tarafından özel olarak kışkırtılan büyük bir nefret vardı. Her iki "parti"nin de sarayda temsilcileri vardı, art arda gelen imparatorlar, bu hiziplerden birini ya da diğerini desteklerlerdi. Monarşik yapı "parti"ler arası düşmanlıklara yansıyan "deme"lerin üyeleri arasındaki bölünmeyi onaylıyordu, çünkü bu bölünmüşlük monarşiyi güçlendiriyordu. Her iki "parti"nin taraftar kitleleri aynı toplumsal tabakaya aitti,

aralarındaki farklar ve düşmanlıklar önderleri ve temsilcilerinden kaynaklanıyordu, "parti" kitleleri arasında çıkar farklılığı yoktu, oysa onları önderlerinden ayıran derin sınıf farkları mevcuttu. Egemen sınıfların tipik böl ve yönet politikasının Bizans versiyonudur uygulanan.

"Deme"lerdeki uyumsuzluk ve "partiler arasındaki nefrete karşın zaman zaman sömürüye, adaletsizliklere, uygulanan şiddete karşı birleşiyorlar, imparatora, devlet görevlilerine, varlıklı sınıflara karşı savaşmak yalnızca bu dönemlerde ortak programları haline geliyordu. Bir imparatorun devrilmesi, nefret edilen kamu görevlilerinin değiştirilmesi, sömürücü-varlıklı sınıfların mülklerinin yağmalanması gibi amaçlarla halk eyleme geçiyordu.

Deme'lerin Birleşmesi ve Nika Ayaklanması

Jüstinyen döneminde (527-565) Bizans yeni bir karanlıklar ve yenilgiler, bunalımlar çağı yaşıyordu. Asil ya da aristokrat sınıftan olmayan sıradan bir Makedon köylüsü olan Jüstinyen, sahip olduğu en önemli özellikler cesaret ve hırs sayesinde, atak bir dış politika izlemeye karar vermişti. Saldırgan ve fetihçi siyasetle, kaybedilmiş toprakları tekrar Bizans'a kazandırmak istiyordu. Ancak başkent siyaseti karışık, yeşiller ve maviler her an patlamaya hazır, "deme"ler huzursuzdu. Gergin ortamı geride bırakıp sefere çıkamazdı. Bir fırsatını bulup bu engeli ortadan kaldırmalıydı.

Jüstinyen, mavilerin tarafını tutuyordu. Maviler de bundan aldıkları destekle rakiplerine şiddet uygulamaya kadar varan pervasızlıklar sergiliyor, imparatora sevgilerini gösteren etkinlikler sergiliyorlar, Jüstinyen de arenada onları sağına oturtarak "ödüllendiriyordu." İmparatorla yakınlıklarına karşın halk çıkarları baskın geldi ve Maviler bu kez rakip "parti" Yeşillerin hapse atılan üyelerinin serbest bırakılmasını talep ettiler, imparatoru da yasaları çiğnemekle suçladılar. Saray yöneticilerini şaşırtan ve ürküten biçimde iki rakip "parti" saraya karşı güçlerini birleştirdi. "Deme"ler renk adları ile bölününce yönetmek kolaydı, ama kendi aralarında anlaşıp harekete geçince önlerinde hiçbir kuvvet duramazdı. Maviler ve Yeşiller ayaklandılar ve bütün şehir sarayın belli yöneticilerine karşı nefretini kustu, bakanların idam edilmelerini istediler...

Silahlı ayaklanmaya henüz dönüşmemişken Jüstinyen elebaşların yakalanıp idam edilmeleri için karşı saldırıya geçti. "Deme"leri de-

netlemekle görevli askerlerin idama götürdükleri ayaklanmacıları iki partinin üyeleri kurtardı. Halk silahlandı ve çatışmalar yayıldı. Ayaklanmacılar hapishaneleri basıp tüm mahkûmları serbest bıraktılar. Yakaladıkları hükümet görevlilerini öldürdüler. Düşman şehrine girmişçesine her yeri ateşe verdiler. Varlıklı kesim karşı kıyılara kaçtı. İmparator Jüstinyen ve karısı ile bazı senatörler sarayda kuşatıldılar. Ayasofya, Zevksippos Hamamları, imparator sarayı ile Mars alanı arasındaki tüm bölge, Konstantinos Meydanında boydan boya uzanan, sayısız saray ve zenginlerin mülkleri tamamen yakıldı. Ayaklanmacıların sloganı "Zafer kazan/Yen" anlamına gelen "Nika" idi. Ayaklanma, tarihe de Nika Ayaklanması olarak geçti.

Zalimlere, zenginlere ve imparatora duydukları nefretle birleşen halk, "Nika" çığlıkları ile şehrin aristokratlara, asillere, resmi görevlilere, tüccarlara ait olan bölgelerini yakıp yıktı. Jüstinyen, kiralık askerlerle ayaklanmayı bastırdı. "Deme"ler siyasi bir programa, amaca bağlı harekete geçmemişlerdi. Birikmiş öfkenin patlaması ve devrimci şiddete dönüşmesi ile sınırlı kalan bir ayaklanmaydı yaşananan. Kiralık askerlerin cezalandırıcı saldırıları da çok şiddetli oldu, Atmeydanı'nda (Bizans döneminde Hipodrom) 30.000 ayaklanmacı topluca kılıçtan geçirildi. Ana kuvvetler yenilip dağılmasına karşı yangınlar, silahlı baskın ve gösteriler uzun bir süre devam etti. İmparatorluk, halkın saraya duyduğu nefrete, kaygı içinde tanık olmuştu.

Yenilgi sonrası yasaklama fermanları peş peşe geldi. En küçük itaatsizlik sertlikle cezalandırıldı. Basit hırsızlıklarda bile eller kesiliyordu. Halkın silah taşıması yasaklandı, özel kişilerin silah imal etmesi, devlete ait silah fabrikalarında çalışanların da halka çakıdan başka şey satması yasaklandı. Silah yasağı uzun sürmedi, çünkü halkın örgütlendiği "deme"ler bir yandan iç iktidar kavgaları için taraflarca seferber edilirken, bir yandan ordunun asker ihtiyacı için insan kaynağıydı. Nika İsyanından sonra halk yeniden silahlandı ve eski düzene dönüldü.

Bizans'ta Devlet Yaşamı, İslam Akınları

Bizans İmparatorluğu devlet olarak sürekliliğini korurken, sarayın değişik sülalelerin eline geçmesi ve taht değişiklikleri dini-siyasi kabul ve tercihlerde de hızlı değişikliklere neden oluyordu. Doğu-Batı Roma ayrılığı ve bunun bir uzantısı olarak Roma kilisesi-Bizans kilisesi, Papalık-Patriklik yani dini-siyasi ayrışma, Bizans'ı

giderek Doğu devleti haline getiriyordu. Latin dilinin yerini Grekçe, Latin kültürünün yerini de Grek kültürü alıyordu. Bürokraside Latin unvanlar kaldırılmış, Helenik unvanlar yerleşmişti. Anadolu'da Grekçe önceleri kilise diliydi, ordunun gövdesi Ermeni ve Anadolu halkları tarafından oluşturulmaya başlanınca komuta dili de Grekçe oldu. 6. ve 7. yy.'dan itibaren Grekçe tüm Anadolu'da konuşulan bir dil haline geldi. Paralel olarak Anadolu'da VI. yy. itibariyle putperestlik de ortadan kalkmış oluyordu. Kiliselerin çoğalması, Hıristiyan din adamlarının yaygınlığı, manastır ve dini merkezlerin ağırlığının artması Anadolu'nun Hıristiyanlaşmasını yansıtır. Hıristiyanlığın ilk yıllarında Anadolu paganları bu tek tanrılı dini "ateistler" diyerek küçümsüyorlardı. Pagan dinlerin ortadan kalkması ve tek tanrılılık ve Hıristiyanlık Anadolu'da tek kültürlülük yönünde bir gelişmeye işaret eder. Doğu kilisesinin Ortodoksluğu benimsemesi, diğer mezheplere düşmanca davranması da dini-mezhepsel farklılıkların ortadan kalkmasına yol açıyordu. Ortodoksluk aynı zamanda Bizans ve Anadolu'da milliyetle karışıyordu.

VI. yy. Bizans toplumu savaşlar, yoksulluk, vergi sömürüsü, resmi yolsuzluklar, yöneticilerin yasaları çiğnemeleri vb. nedenleriyle dünyevi yaşamdan uzak arayışlara yöneliyordu. Paganizm ile Hıristiyanlık arasında Helenik felsefe ile yetiştirilmiş aydın kuşkuculuğuna karşı Hıristiyan gizemciliği ya da karamsarlık fikirleri halka daha yakın görünüyor, içinde bulundukları ruh halini daha dolaysız yansıtıyor, kolay anlaşılıyordu.

Halkın geniş bir kesiminde karamsarlığın bir belirtisi, şeref ve serveti küçümsemeyle birlikte, inziva yaşamına, etkin yaşamdan el etek çekmeye duyulan eğilimdi. Doğulu edilgenlik ve karamsarlık kavramları ve inziva yaşamı, doğaya yönelme Hıristiyanlıkla birleşince, örgütlü manastır yaşamını ortaya çıkardı. İnsanların bir inziva merkezine çekilerek keşiş yaşamını benimsemeleri, tanrı sevgisinden çok, çaresiz kalmış bireyi ezen gerçekliğe karşı bir tür protesto niteliği taşımaktaydı. Ailelerinden ve toplumsal yükümlülüklerinden kaçmak isteyen şehirliler, haksız yere mahkûm olmuş asker kaçakları, tembeller, yaşamaktan usanmış insanlar manastırlara akın ediyorlar ve aralarında bir ayrım gözetilmeden hepsi kabul ediliyorlardı.

Ortaya çıkan bu münzevilik, dilenci olarak yaşam süren keşişlerin sayısının artması devletin hem örgütlenmesini bozuyor, hem de üretimden uzaklaşma eğilimi vergi ve ürün bakımından devleti

sıkıntıya sokuyordu. Kilise ile birlikte imparatorluk iki koldan harekete geçtiler; münzevilik yasaklandı, manastırlar üretici yaşamla bütünleştirildi. Kilise, keşişleri bağnaz bir ordu halinde örgütledi, kilise hiyerarşisinde yararlı bir silaha dönüştürdü.

Bu eğilimle radikal ve şiddetli mücadele sonraki yüzyıllarda ikona kırıcılık biçiminde yaşanacaktır.

Arap Yarımadasında İslamiyet'in doğuşu, feodalizmin ihtiyacına yanıt veriyordu. Cihad savaşları örtüsü ile fetih ve istila savaşları İslam devleti ile Bizans'ı karşı karşıya getirdi. Müslüman Arap egemen sınıfı topraklarını genişletmek, birikmiş zenginliklere el koymak, ticaret yollarını denetimi altına almak, limanları ve liman kentlerini ele geçirmek istiyordu. İslam ordusu İskenderiye, Antakya ve Kudüs'ü zapt ettiğinde, bunun Bizans bakımından en "hayırlı" sonucu İstanbul Patrikliğinin Bizans kilisesinin yegâne temsilcisi haline gelmesi oldu. Anadolu toprakları bundan böyle Arap-İslam ordularının fetih alanı haline geldi. 712'de İstanbul kapılarına dayanan ilk İslam ordusunu Kadıköy bataklıklarının sıtma hastalığı bozguna uğrattı.

Bizans'ın defalarca yıkılmanın eşiğine gelip, küllerinden tekrar doğması sarayın soy-sülale değişimine açık olmasından kaynaklanmaktadır. Her imparatorluk sülalesi Bizans'a gençlik aşısı yapmıştır. Batı Roma'da kölelik düzenini çözen feodal beyler düzeni, Bizans'ta topraklı aristokrasiyi iktidarın doğrudan yürütücülüğünden uzak tutma siyaseti izlemeye götürdü. Keza kiliselerin de ellerinde tuttukları geniş arazilerle derebeyleşmeleri ve iktidar ortağı haline gelmeleri engelleniyordu. Diğer yandan Bizans sarayı kiliseyi devlete bağlamış, Hıristiyanlığı devlet dini yapmıştı. Bundan dolayı topraklı aristokrasinin saraya karşı çıkışlarında onun yanında yer almıyordu.

Topraklı aristokrasi başkent dışında, Anadolu kentlerinde de yönetimin dışında tutuluyordu. Böylece, nihayetinde tabii ki egemen sınıf olarak toprak aristokrasisinin çıkarlarını temsil eden Bizans devleti, Avrupa'daki tarzda bir feodal iktidar parçalanmasına, derebeyliklere parçalanmaya karşı duruyordu. Bizans devleti merkeziyetçiliği güçlü tutmak için kentleri askeri kolordu tarzında örgütlemiş, askeri komutanları da baş yönetici olarak atamıştı. Ordu hiyerarşisi ve merkeziyetçiliği aracılığıyla kentleri doğrudan saraya bağlı hale getirmişti. Toplanan vergiler kısa yoldan ve aracısız hızla hazineye aktarılabiliyordu. Bu örgütlenmenin bir yararı da Arap-İs-

lam saldırıları sırasında ortaya çıkmış, kentlerin ayrı ayrı ve birleşik savunmalarında işlevli olmuştu. Siyasi yönetim ikincil unsur olarak düzenlenmiş ve o da askeri komutana bağlanmıştı. Bunun da sakıncaları vardı elbette, komutanları aşırı güçlendiriyordu ve Bizans tarihinde askeri darbeler ve ordu isyanları çok sık karşılaşılan olaylardandı.

Azerbaycan, İran, Mezopotamya ve Suriye Arap-İslam orduları tarafından ele geçirilince Bizans topraklarının bu sınırları güvensiz hale geldi. VIII. yy.'nın askeri bölge-eyalet tarzındaki yönetimler sınır boylarında yaygınlaştırıldı. Büyük vilayetler, savunulması daha kolay birimler halinde parçalandı. Bu model dış tehlikelere karşı bir tedbir olarak işe yararken, büyük bölgeleri elinde tutan askeri komutanların aşırı güçlenmeleri ve saraya meydan okuyacak kudrette olmaları da önlenmiş oluyordu. Aynı uygulamaya arazi yapısı için de başvuruldu, büyük arazilerin tek elde toplanmasını önleyici yeni tedbirler alındı, Bizans'ın temel dayanağı vergi ve asker kaynağı küçük toprak mülkiyeti ve özgür köylülük koruma altına alındı.

İkona Kırıcılık ve İç Çatışmalar

VIII yy. Bizans'ının içinde bulunduğu umutsuzluk, karamsarlık atmosferi, tüm halkın dini bağnazlık, batıl inanışlarla puta tapıcılığa dönüş çağrışımları yapan, kutsal kabul edilen resimler ve ikonalara bağlanma-tapma eğilimine yol açtı. Kutsal resimlerden mucize beklentileri, dünyevi işlere karıştırma vb... İmparatorluğun asıl gerekçeleri bunlar değildi elbette. Kilise ve manastırlar çoğalmış, servetleri artmıştı. Kilise mülklerinin vergi muafiyeti hazine gelirlerini azaltıyordu. Rahiplerin, din adamlarının sayısı sürekli büyüyordu, çiftçiler ve zanaatçılar, orduda askerler, devlet hizmetinde memurların kadrosu daralıyor, insan bulmak zorlaşıyordu. Dinin ve din adamlarının halk üzerindeki nüfuzu imparatorluğun otoritesini zayıflatacak düzeye gelmişti. Doğu kültüründe özellikle İslam etkisi ile resim, heykel gibi ürünlere düşman olan Anadolu kökenli İzoryalı (Silifke) Leon döneminde dini ve siyasi nedenlerle "İkona kırıcılık" (İcono clast) kampanyası başlatıldı.

Resimler yasaklandı, kaldırıldı, toplatıldı ve imha edilmeye başlandı. İmparatorluğun her köşesinde büyük karışıklıklar patlak verdi. İstanbul'da şiddetli gösteri ve çatışmalar, Yunanistan'da kısa sürede bastırılan bir ayaklanma, İtalya'da büyük bir ayaklanma çıktı.

Suriye kilisesi yasaklamayı şiddetle protesto etti. Papa, Hıristiyanlık âlemini ayağa kalkmaya çağırdı. Patrik azledildi, ruhban okulları denetim altına alındı. Çatışma, imparatorluk dini ile devlet vesayetinden kurtulmak isteyen kilise arasındaydı. Ama gerçekte daha derinlerde yaşanan iç gerilim ve iktidar mücadelesinin bir yansımasıydı yüzeyde yaşanan. Her iki tarafın arkasında büyük toplumsal kuvvetler yer alıyordu. Çatışma şiddetlendikçe saflaşmada sınıflar netleşiyor, esasında yaşananın devlet-halk çatışmasından başka bir şey olmadığı belirginleşiyordu.

Leon'un yerine geçen İzoryalı Konstantin V. ikona kırıcılığını daha sistematik ve daha şiddetli biçimde sürdürdü. Manastırlar ya kapatıldı, ya da kışlaya çevrildi, mülklerine el konuldu. Din adamları hapse atıldı, sürgün edildi, bazıları işkence ile öldürüldüler. Kalabalık gruplar halinde Atmeydanı'nda toplanan halkın önünden geçirilerek aşağılandılar, hakarete uğratıldılar. Resim kırıcılığına karşı çıkan yüksek devlet görevlileri ya idam edildiler ya da sürgüne gönderildiler. Patrik Konstantin dahi idam edildi.

726'da başlayan ikona kırıcılık imparatorluğun her köşesini yangına çevirmişti. Halkın yoksulluğu, umutsuzluğu ve kapıldığı karamsarlıkta yatan batıl inançlara eğilim, Bizans'ın otoritesini sağlamlaştırmak için ruhban sınıfını tasfiye saldırısını getirmişti. 60 yıl süren karışıklık, iç kargaşa ve düşmanlıkları derinleştirmişti. Bu arada İslam ordularının tekrar Chrysopolis'e (Üsküdar) dayanmaları, üst üste yenilgilerle onur kırıcı anlaşmalara imza atmak zorunda kalmış olmaları imparatoru geri adım atmaya zorladı. 787'de İznik Ruhani meclisinde alman kararla, ikona-resim ibadeti yasağı kaldırıldı.

IX. yy. başında ikona kırıcılık kavgasının yeni dönemi başladı. İlk dönemi imparatorluk karşısında kazandığı bir zaferle kapattığını düşünen Bizans kilisesi, özgürlüğünü genişletmek, devletin nüfuzunu sarsmak pahasına etkinliğini arttırmak istiyordu. Doğu'da İslam fetihleri, Batı'da Slav tehdidi ile bunalmış, içte saray darbesi ile tahta oturan Nicophore dönemi yine iç karışıklık ve felaketlerle çalkalanıyordu. Zaten zayıflamış durumda olan imparatorluğun bir de kilisenin ataklarına göz yumması beklenemezdi. 815'te bu kez Ayasofya'da toplanan bir Ruhani Meclis ile resim yasakları tekrar yürürlüğe girdi. Birinci yasaklama döneminin çatışma ve kavgaları yeniden tüm Bizans'ı sardı. Halkın içinde bulunduğu umutsuz yoksulluğu ve saraya olan nefretini bu dini-siyasi mücadeleye seferber etmede rahipler sınıfı yine başarılıydı. İkona kırıcılık karşıtı çatış-

maların başını her yerde rahipler ve din adamları çekiyordu. Batı Kilisesi-Roma'daki Papa'ya yanaşmayı, onun desteğini de almayı deneseler dahi Bizans Kilisesi büyük bir şiddetle ezildi. Kapatılan manastırlar ve ruhban okulları, el konulan mülkleri, sürgüne gönderilen, idam edilen din adamları. Daha kısa süren ikinci dalga ikona kırıcılık 843 yılında kaldırıldı.

Kilise kendisini her iki ikona kırıcılık dalgasını geriletmiş, zafer kazanmış olarak görse de; bu dönemlerin asıl bariz sonucu, imparatorun nüfuzu ve otoritesi karşısında kilisenin daha itaatkâr hale gelmiş olmasıdır.

Thomas Ayaklanması ve Köylülüğün Devrimci Hareketi

Bizans'ın içinde bulunduğu dış tehdit ve savaşlarla iç karışıklıklar farklı sınıfları imparatorluğa karşı ayaklanmada cesaretlendiriyordu. IX. yy.'da İslam orduları ile savaşlarda büyük arazilere sahip olan komutanlar askeri kuvvetlerini ekonomik güçle birleştiriyorlardı. Büyük toprak sahipleri haline gelen komutanlar özgür köylülerin haklarını kısıtlıyor, topraklarını ele geçiriyor, ayrıca ellerindeki askeri kuvvetlerle üzerlerinde şiddet uyguluyorlardı. Özellikle sınır boylarını tutmakla görevli Ermeni komutanlar imparatorluk karşısında da bağımsız hareket etme imkânına sahip oluyorlardı. Bu yeni askeri topraklı aristokrasiye karşı hak ve özgürlüklerini ve topraklarını savunmak amacıyla yerleşik köylüler silaha sarıldılar. Thomas adında Slav kökenli bir asker ayaklanmanın başına geçti.

Makedonya ve Trakya köylüleri, Yunan şehirlerinin "deme"leri ve köleler, donanma kuvvetleri ayaklanmaya katıldılar. Hareket büyük toprak sahiplerine karşı olmakla yetinmeyip sarayı da karşısına aldı ve iktidarı ele geçirmeyi hedefleyen siyasal-toplumsal bir devrime dönüştü.

Küçük mülk sahibi çiftçi ve köylüler, serfler büyük toprak sahiplerine, erler subaylara, askeri birlikler komutanlarına karşı ayaklandılar. Yoksulluk içinde kıvranan Anadolu halkları da Thomas Ayaklanmasını desteklediler. Thomas, saraya vergi verilmesini kaldırıyor, toprak sahiplerinin mülklerine el koyup halka paylaştırıyor, egemenlerin zulüm düzenini ortadan kaldırmayı vaat ediyordu. Ayaklanma iki yıl sürdü, oldukça sert çatışmalarda kesin sonuç alamadıkça saflar çözülmeye başladı. Bulgar kralı Omurtag, Bizans'la

savaş halinde olmasına karşın Thomas Ayaklanmasına katılan Bulgar köylülerinin isyanını bastırdı. Diğer yandan imparatorun af vaadi ayaklanmacıları çözdü ve Thomas'ı yakalayıp teslim ettiler. Thomas işkence edilerek öldürüldü, ayaklanma yenildi, ama bu ayaklanmanın uzantısı çatışmalar yirmi yıla yayılarak yer yer devam etti. Ayaklanmaya katılan Arap, Hintli, Mısırlı, Asurlu, Med, Abhaz, Vandal, Alan, Geldani, Paulikanlar, Athinganoi tarikatına mensup Çingenelere bakıldığında isyanın yaygınlığı hakkında bir fikir veriyor.

Yaklaşık bir asır sonra X. yy.'da yeni bir köylü isyanı patlak verdi. Bizans köylüsü ağır vergiler ve serflik görevlerinin altında eziliyordu. Özgür köylülerin toprakları da ellerinden alınıyordu. 928 yılındaki kötü hasat isyan kıvılcımı oldu. Köylüler feodal beylere karşı ayaklandılar. Hareketin başında Bakır elli Basileios vardı. Bir söylentiye göre Basileios'un daha önceki bir isyan girişiminde elini kesmişler, kaçıp kurtulduktan sonra uçuna kılıç takılı bir bakır el kullanmaya başlamıştır. İsyan bazı aralarla altı yıl sürdü, sonunda yenildi. Ama bu isyanın bazı önemli kazanımları oldu. En önemlisi imparatorun çıkardığı bir yasa ile feodal beyler el koydukları bütün toprakları asıl sahiplerine vermek zorunda kaldılar.

Aşağı sınıflar, halk tabakası ve köylülerin üst üste ayaklanmalarının yenilgi ile sonuçlanması özellikle Anadolu'daki feodal aristokrasiyi güçlendirmişti. Büyük arazileri ellerinde toplamışlar, yönetim merkezlerini ele geçirmişler, kendilerine bağlı askeri birlikler ve ordu komutanlıkları ile kurdukları ilişkiler sayesinde büyük güç ve nüfuz sahibi olmuşlardı. Soyluluk ve askeri görevler nedeniyle vergi muafiyetinden yararlanıyorlar, böylelikle hazine gelirlerinin azalmasına yol açıyorlar, hatta askerlere verilen Tımar arazilerine el koyuyorlar, ordunun asker kaynağını kurutuyorlardı. Özgür köylüler ve halk, imparatorluğun zorbalıkları ve yüksek vergiler nedeniyle derebeylik aristokrasisine yakın duruyorlar, topraklarından vazgeçmeye ve bu asiller sınıfının koruması altına girmeye razıydılar.

İmparatorluk giderek güçlenen ve iktidar gücünü tehdit eden bu toprak aristokrasisine karşı saldırıya geçti. Toprakların zoralımı ve eski sahiplerine iadesi, küçük mülkler biçiminde dağıtılması, yeni vergi kanunları, askeri yükümlülükler vb. içeren yasalara karşı derebeyler ayaklandı. Anadolu bu sefer de varlıklı sınıfların arasındaki şiddetli savaşlara sahne oluyor, savaşın insan gücünü oluşturan yoksullar, egemenler arası savaşta kıyıma uğruyordu. Bardas Skle-

ros adlı bir büyük derebeyi ayaklanmanın başındaydı ve etrafına işsizler, serseriler, çapulculardan büyük bir ordu toplamıştı. Yangın Anadolu'yu sardı, birkaç hafta içinde Küçük Asya'ya egemen oldu ve İstanbul'u tehdit etmeye başladı.

İmparator, derebeyi Skleros'a karşı, derebeyi Phocas'la işbirliği yaparak ayaklanmayı bastırdı. Fakat otoriteyi sağlayan İmparator Vasil II, tüm aristokrasiyi hedefleyen yeni yasalar çıkarmaya kalkınca ayaklanma yeniden başladı. Bu kez iki düşman derebeyi Skleros ile Phocas imparatora karşı birleşti. İstanbul önlerinde yaşanan savaşlardan sonra Chrysopolis'te yenilen Phocas ve Skleros teslim oldular. İlk bakışta Bizans'ın Anadolu'da isyan eden derebeylerini ezmeye çalıştığı sanılabilirdi. Savaş alanındaki galibiyeti derebeylik aleyhinde yasaların izlemesi, büyük arazi sahipliğinin sınırlandırılması, derebeylerin yüksek vergilerle ezilmesi, ordu üzerindeki nüfuzlarının atılması vb. fayda sağlamadı. Karışıklık ve iç kavgalar devam ederken XI. yy.'da bir derebeyi sülalesi Commenesler (Kommenler) imparatorluğun başına geçmeyi başardı ve yaklaşık 130 yıl hüküm sürdü. (1057-1185)

Katolik-Ortodoks Ayrışması

Kilise üzerinde ne kadar sıkı denetim uygulanıyor olsa da bu sürekli olamazdı. Zira Bizans'ın da ona ihtiyacı vardı ve çıkarlar karşılıklıydı. Din aristokrasisi Bizans için toprak aristokrasisinden daha az tehlikeli değildi. İmparatora sadık bir Patrik ne kadar büyük hizmetlerde bulunursa, muhalif bir Patrik de o derece tehlikeli olabilir, işleri zorlaştırabilirdi. İstanbul Patrikliği, geniş yetkileri, kilisenin tartışmasız otoritesi, emrindeki papaz ordusu, sahip olduğu siyasi etki ile büyük bir siyasi güç demekti. Büyük arazileri elinde tutan, vakıf yoluyla sürekli genişleyen, vergiden muaf bu kesim büyük mali kaynaklar oluşturmuş ekonomik bir güçtü de! Hazinenin gelirini azaltması ve bu hazır kaynakların atıl kalması imparatorluk ile kilise arasında her ihtilaf ve kavga konusuydu.

Papalıkla ilişkiler de XI. yy.'da tekrar gerildi. Roma, Bizans'ı yutmak, Papalık Patrikliği ele geçirmek istiyordu. Aynı hesaplar hiç kuşkusuz Bizans ve Patrik tarafı için de geçerliydi. Yüzyıllar boyu bu siyaset devam ediyor, güçlenen taraf zayıf olanı yok etmek için fırsat kolluyordu. VII.-VIII.-IX. yy.'larda kiliselerin birliğini sağlama girişimleri sonuçsuz kalmıştı. Sözde gerekçeler siyasi ve ekonomikti.

Doğu ve Batı, Ortodoks ve Katolik kiliseler birbirlerinin mülklerine, birikmiş göz kamaştırıcı servetlerine ve tartışmasız siyasi nüfuzlarına göz koymuşlardı.

Kesin ayrılığı kışkırtan olay, Patrik Michel Cerovlarios'un Güney İtalya yönetimlerinde ağırlık kurmak istemesiyle başladı. Patrik, Doğu'nun Papası gibi yetki ve nüfuz kullanmak isterken, Papalık buna şiddetle karşı çıkarak Patrik'i aforoz eti. Karşılıklı suçlamalar sürerken Patrik, imparator Konstantin IX. üzerinde uyguladığı basınçla ayrılığı siyasileştirerek resmileştirdi. İpler tamamen kopmuş, Doğu Kilisesi ile Batı Kilisesi bir daha birleşmemecesine ayrılmışlardı. (1054)

Bunun sonuçları Bizans bakımından oldukça ağır oldu. Grek kültürü hegemonyasındaki Bizans, Latinlerden saygı görmez hale geldi. İtalya üzerindeki Bizans etkisi ortadan kalktı, Batı ile bağlar kesildi, arada hiçbir şeyin dolduramayacağı siyasi-dini bir uçurum oluştu.

Çöküşe Doğru

Başında bir derebeyi sülalesinin bulunduğu Bizans'ta iktidarı elinde bulunduran kesimin ayrıcalıklarını korumak istemesi doğal olarak diğer derebeylerin baskı altına alınmasını gerektirecekti. Kaldı ki bunun da bir yararı yoktu, imparatorluk parçalanıma ile yüz yüzeydi. Ordu komutanlıklarını kendi tarafına çekmeyi başaran derebeyler illerde başkaldırıyor, imparatorluktan bağımsız derebey yönetimleri-devletler kurmaya girişiyorlardı.

İshak Komnen 1184'te Kıbrıs'ta bağımsızlık ilan etti; Gabras Trabzon'da... Büyük derebeyi aileleri Bizans'tan birer parça koparıp kendi devletlerini kuruyorlardı. Bu arada halk, yoksullar, özgür köylüler dışarıdan gelen Arap istilalarına, İslam yayılmacılığına karşı çıkmıyor, Asya'dan büyük topluluklar halinde gelip Anadolu'ya yerleşen Türk göçerlerini hoşgörü ile karşılıyorlardı. Halk Bizans'tan kopuyor, yeni ve farklı bir otorite, yönetim, ideoloji, kültür altında yaşamayı adeta kurtuluş umudu olarak görme eğilimine giriyordu.

Bizans'ın parçalanma süreci İstanbul'un Haçlı ordularınca işgal edilmesiyle derinleşti. Bizans İmparatorluğu toprakları üzerinde bir dizi feodal beylik oluştu. İstanbul'da Latin İmparatorluğu, İznik Grek İmparatorluğu, Selanik Krallığı, Filibe ve Atina Dükalıkları, Dimetoka ve Edremit Beylikleri, Bodonitza Markiliği, Negrepont

Beyliği, Mora Prensliği, Ege adalarını içine alan Naksos Dükalığı, Cerigo Markiliği, Limni Büyük Dükalığı, Santorin Beyliği... Ereğli'den Kafkaslara kadar uzanan, başkenti Trabzon olan ve 1461'e kadar devam eden Grek Devletini de listeye dahil etmek gerekir. Epir'de, Rodos'ta, Alaşehir'de, Korint'te ve daha birçok bölgede irili ufaklı devletler kuruldu.

Bizans aristokrasisi ve yüksek kilise mensuplarından arta kalanları toplayarak, kendisini "resmen", "Romalıların İmparatoru" ilan eden Teodor Laskaris ve İznik Grek imparatorluğu Bizans'ın mirasını sürdüren devletti ve 15 Ağustos 1261'de İstanbul'u ele geçirerek Bizans İmparatorluğunu yeniden tesis edecekti.

X.yy.'da başlayan Türk göçmen akını XI. yy.'da hızlanıyor, Anadolu Selçuklu Devleti ile Türkler Anadolu'nun yerleşik kavimi durumuna geliyorlardı artık.

Bizans'ı çöküşe götürecek son büyük darbe 14. yy. ortalarındaki Zelotesler Ayaklanmasıydı. "Kızgın Bağnazlar" anlamına gelen Zelotesler, aşağıdan sınıflar ve köylülerden oluşuyordu. Harekete önderlik eden toplumsal tabaka ise denizcilerdi. Hedeflerinde aristokrasi vardı, özel toprakların ve kilise mülklerinin dağıtılmasını istiyorlardı. Hareketin merkezi Thessalenike (Selanik) idi, ama kısa sürede Bizans'ın hemen tüm şehir ve küçük yerleşim bölgelerine yayıldı. Ayaklanmanın zirvesinde olduğu 1342-49 yılları arasında yedi yıl boyunca Selanik bağımsız cumhuriyet biçiminde plebler tarafından yönetildi. Kilisenin ve "partici"lerin mallarına el konuldu, soyluların ayrıcalıkları kaldırıldı, yoksul tabakalar aleyhine ve aristokrasinin çıkarına olan yerleşik gelenekler yıkıldı.

Zelotesler'in temel ilkesi 'genel/ortak yarar' idi. Bu ilkenin mülksüz topluluklar hesabına büyük arazilere el koyma hakkı tanıdığını savunuyorlardı. Radikal bir hareket olarak nitelense de Zelotesler merkezi iktidarı, Bizans sarayını devirmeyi amaçlamıyorlardı. Bizans'tan ancak radikal reform taleplerinde bulunuyorlar, toprak mülkiyetinin mülksüzlerin yararına yeniden tahsisini istiyorlardı.

Zelotes ilkelerine göre; "Yöneticiler, zenginleri mülklerinden yoksun bırakabilir, bunları toplumsal amaçlarla kullanabilir, hatta ortak yarar adına şiddete başvurabilirler"di. Geleneklerin ve yazılı yasaların kutsallığını tanımayı reddediyorlardı. Reform programlarına göre "aşağı sınıfların vergilerini azaltan, borçlarını kaldıran" yeni emirler yayınladılar. Büyük mülklere getirdikleri sınırlamaları kiliseye de uyguladılar, özellikle manastırların servetlerine el koydular,

onlara ancak kıt kanaat geçinmelerine yetecek kadar mülk bıraktılar. Vergi muafiyetlerine son verdiler, kiliselere ya da manastırlara miras bırakılmasına izin veren yasaları kaldırdılar. Kilisenin yüksek görevlilerini atama yetkisini ellerine aldılar. Siyasal programları radikal demokrasiyi andırıyordu; kitle gösterileri düzenliyor, kamu görevlilerini seçim yoluyla belirliyor, herkese eşit hak tanıyorlardı.

Zeloteslerin öğretileri ayaklanma esnasında, devrimci savaşım içinde oluşmuştu. Davalarının haklılığına inanarak yargılanma aşamasında kendilerini şöyle savunurlar: "Kilisenin toprağını alıp birçok yoksulu doyurmuş olmamızda garipsenecek ne var? Bu hareketimiz manastırlara bir zarar vermeyecektir, çünkü onların gereksinmelerine yetecek kadarını bıraktık; vaktiyle bunları bağışlayanların isteklerine de aykırı olmayacaktır -onların istediği, Tanrıyı hoşnut etmek ve yoksullara yardımcı olmak değil miydi? Yoksulların damlarını aktarır ve kırık dökük evlerini onarırsak, özgürlük için dövüşenlerin tarlalarına ve otlaklarına bakarsak, nasıl yasağı çiğnemiş oluruz ki? Kendi zenginliğimizi çoğaltmıyoruz, evlerimizi süslemiyoruz; buyrukları verirken hep ortak yararı göz önünde tutuyoruz."

Tarihe erken doğmuş bir hareket olarak Zelotesler de yenildiler. Ama bu öyle bir yenilgiydi ki, galipler zafer kazanmış sayılmıyorlardı; Zelotesler Ayaklanması Bizans'ın ekonomik ve siyasi yapısını düzeltmek için hiçbir olanak bırakmadı; imparatorlukta reform yapabilecek hiçbir gerçek güç kalmamıştı. Bizans çürümüştü, her bakımdan ömrünü tamamlamış, yenilenme-toparlanma imkânı kalmamıştı.

PAVLİKANLAR TONDRAKLAR - BOGOMİLLER

Hıristiyanlık, Roma kölelik düzeni içinde ortaya çıkmıştır. Başlangıçta öğretileri, yeryüzünde karşılaştıkları eziyete katlanmalarının ödülünü ahiret yaşamlarında alacaklarını vaaz ediyordu. Dünya nimetlerinden, maddi yaşamdan, zenginlik ve şatafattan, lüksten uzak durma, sufice bir yaşam, yoksul ve kanaatkar, çileci hayatı yeryüzünün sınavı olarak öneriyordu. Kölelik düzeninin devamından yana, köleliğe katlanmayı tanrısal buyruğa karşı çıkmamanın bir gereği olarak kabul ediyordu. Köleliğe başkaldırı, sınıf çelişkilerinin derinleşmesi, halk devlet çatışmasının sertleştiği koşullarda Hıristiyanlık içinden isyancı doktrinler uç vermeye başladı.

Roma-Bizans toprak mülkiyetindeki değişim, feodalitenin gelişmesi, Hıristiyanlığın egemen sınıf dini haline gelişi, muhalif mezheplerin yasaklanması, Sasani-İran düşünce dünyası ile yoğun ilişki (Manicilik- Mazdekçilik) Anadolu'daki muhalif mezheplerin isyancı damarlarını besliyordu.

İsa'nın tarih sahnesine çıkışı ile Roma köleci düzeninin çürümüşlüğü arasındaki zamandaşlık ve paralellik tarihsel bir tesadüf değil, toplumun, yeni bir sosyo ekonomik evreye geçiş zorunluluğunu dayatmış olması ile bağlantılıdır. Akdeniz çevresinde ortaya çıkan Hıristiyanlıkta, koyu bir sefalete itilmiş aşağı tabakaların, sosyal ve

ekonomik taleplerine bir karşılık buldukları kabul edilmelidir. Ancak, ne zaman ki kiliseler biçiminde kurumlaştı ve resmi din halini aldı, Hıristiyanlığın sosyal ve ekonomik umut vaazları ve özlemleri karardı.

Din ve inanç sistemleri o toplumun sosyo ekonomik koşullarından bağımsız değildir. Mezhep ve tarikatlar her zaman alt tabaka olgusudurlar ve egemen sınıflardan da heterodoks inançlar yükselmez. Her sosyo ekonomik düzende ve bu düzeni sürdüren her toplumda siyasal ve sosyal mücadeleler, düzenle çelişki içinde ve çatışma halinde olan kesimlerin hareketi, genellikle üzerine dini bir örtü geçirerek ortodoks dine dayanan devlet otoritesine karşı dinsel-mezhepsel ayrılık gerekçesiyle başkaldırır. Kapitalizm öncesi sosyo - ekonomik düzenlerin başat görünümü bu tarzda din-mezhep örtülü sınıf mücadelesini yansıtır.

Hıristiyanlık III. yy'dan itibaren varlıklı sınıflar arasında kendine yer bulmaya ve yerleşmeye başlar. Gerçek sınıf zeminine oturduktan itibaren de zenginliği ve özel mülkiyeti haklı gösterme ve kutsama görevine soyunur. Egemen sınıf ideolojisi haline gelen kurumsal Hıristiyanlık, sınıfsal farklılıkların temsil edildikleri mezheplerle de bu dönemden itibaren ayrışır.

İlk ve en ünlü Hıristiyan rahipler "Küçük Asya"-Anadolu'dan çıktıkları gibi, ilk ve önemli özel mülkiyete muhalif, ortakçı, eşitlikçi din adamları da bu topraklardan çıkmıştır. Keza Ortodoks Hıristiyanlığın anayurdu ne kadar Anadolu ise heretik Hıristiyan mezheplerin yatağı da yine Anadolu olmuştur. Kuşkusuz sosyal iktisadi gerekçeleri vardı bu olgunun. Önemli uygarlıklara beşiklik eden, kültürel olarak gelişkin bir coğrafyadır. Tarımsal üretim, el zanaatkarlığı ve maden işleme Anadolu coğrafyasının besin ürünleri ve ticari ürünler bakımından öne çıkarmış, zenginleşmiştir. Doğu-Batı ticaret güzergahı olması da coğrafi konumunun diğer avantajıdır. Gelişkin ekonomisi sınıflaşma olgusunu hızlandıran etken olmuştur. Bu nedenle Antakya, Kapa- dokya, İznik, Efes, Kadıköy, İstanbul konsülleri Hıristiyan öğretisinin geliştirilmesinde, bütünlüklü bir dinsel öğreti ideoloji haline gelmesinde esas rolü oynamışlardır. Paralel olarak muhalif dini sosyal akımlar da öğretilerini aynı güzergahta oluşturmuşlardır.

İlk örneklerden olduğu için burada Aziz Büyük Basileios'tan söz etmek yerinde olacaktır.

III. ve IV. yy'da Karadeniz'i aşağıdan kuşak gibi saran, Küçük As-

ya'nın doğusu ile güneyine yayılan, esas olarak Grek denizcilerinin kurdukları kolonilerden oluşan, küçük, zengin, bağımsız bir devlet vardır: Kapadokya!

Bugün tarihi bir ören yeri olarak bilinen bu bölge IV. yy'da Roma'ya bağlanmış, başkenti Kaisarera olan eyalet iline dönüştürülür. Yerli tüccarlar ve alışveriş için geçici olarak yerleşen yabancı tüccarlar Kaisareia'nın sömürücü sınıfını oluştururlar. Vergi tahsildarı Romalı memurlar diğer sömürücü tabakayı temsil ederler, üçüncü tabaka ise "kaba ve vahşi Kapadokya köylülerinden oluşur. Aziz Basileios 370 yılında bu Kapadokya'nın başkenti Kaisareia metropolitliğine atanır. Ailesi köklü, satrap serveti sahibi, kendisi de varlıklı, hiçbir maddi sıkıntısı olmayan birisiydi. Sosyal vaazlarına uygun ve tutarlı bir yaşam ilkesine sahipti. Mal varlığını satıp gelirini fakirlere dağıtmış, kendisine kıt kanaat yaşayabileceği kadar gelir bırakmıştır. Çocukluğundan itibaren Kapadokya halkının sefaletine tanık olmuş, Hıristiyan tüccar ve toprak sahiplerinin aşırı sefahatine tepki duymuştu. Zenginlerin haksızca mal mülk ediniyor olmaları ve rejimin bunu onaylıyor ve göz yumuyor olmasına şiddetle karşı çıkıyordu. Özel mülkiyet sistemine dayalı ekonomik düzen Basileios'un düşüncelerine göre "mükemmel mutluluk çağının açılışına başlıca engel" oluşturuyordu.

"Malların müşterek kullanımı" evrendeki "bütün yaratıkların içinde yaşamalarının gerektiği doğal haldir."

"Aklı herkese bölünmüş olarak aldık. Bundan yoksun olan hayvanlardan daha zalim olmayalım. Onlar, doğadan aldıkları toprak ürünlerinden müştereken faydalanıyorlar. Kuzu sürüleri aynı dağda otluyorlar; büyük at haraları aynı kırda besleniyorlar... İnsanlar müşterek olanı temellük ediyorlar ve onu kendilerine saklıyorlar; çok kişiye ait olana tek başlarına sahip çıkma hakkını kendilerinde görüyorlar."

"Bana ait olanı saklamanın ne günahı var?" diye soracak zengin adamın üstüne atılır Aziz Basileios; "Nasıl sana ait? Nereden aldın onu? Bu dünyaya onu nereden getirdin?.." Her insan, sosyal konumu ne olursa olsun, ister zengin, ister yoksul, ister soylu, ister köylü, "anasının karnından çıplak çıkmıştır ve toprağın bağrına çıplak girecektir." Yoksullarla mallarını paylaşmaya yanaşmayanları eşkıyalıkla suçlar. "Kapattığınız ekmek aç olanındır; sandıklarınızda sakladığınız giysi çıplak olanındır; ."

Basileios bunları yalnızca gereğinden fazla, zenginliklerin aşırısı

için söylemiyor, aksine, malları ne kadar az olursa olsun bütün sahiplerin aynı ortak kaderi paylaşmalarının gerektiğini savunuyor.

Hıristiyan ütopikleri olarak da nitelendirebileceğimiz Kaisareialı Basileios, Nazianzos'lu Gregorios, kardeşi Nyssa'lı Gregorios ve daha sonraları başka azizlerin de benzer öğretilerle Hıristiyan heretizmine kaynaklık ettiklerini söyleyebiliriz.

Heresy heretikler, "öbürleri", "din konusunda özgün düşünenler", "Hıristiyanlığın olağan yolunda yürümek istemeyenler", "başka bir yol seçenler" ve bunların bir araya geldikleri "tarikat, grup, fırka" vb. ne yakın bir anlama geliyor. Sözcük Grekçe kökenlidir ve felsefi ve dinsel bir düşünce sistemine gönderme yapmaktadır. Roma ve Bizans'ta resmi kabul gören dinsel doğmalardan sapan her türlü dinsel öğretiyi nitelemek, daha doğrusu suçlamak için kullanılmaktadır.

***

İran Sasani döneminde yasaklanan Peygamber Mani ve Manicilik öğretisi 300'lü yıllarda şiddetle bastırılır. Zulüm ve şiddetten kurtulmak için Ma- niciler Anadolu'ya sığınırlar. İkinci göç dalgası ve sürgünü 480-500'lerde Mazdekçiler yaşarlar. Mani ve Mazdek taraftarlarına zamanın siyasi sığınmacıları da denilebilir.

Hıristiyanlığın yasaklandığı III. ve IV. yy'larda bu kez Anadolu'dan İran'a Hıristiyan göçü yaşanır. Birbirine yakın, bitişik coğrafyalarda yaşayan halkların karşılıklı etkileşimleri, kültürel alış verişleri dinsel öğretilerin de birbirini etkilemesini, aşılama ve mayalamasını doğal hale getirir. İlk Hıristiyanların ve misyonerlerin aynı zamanda tüccar olmaları bu olguyu daha geçerli kılar. Manicilik esnek, barışçı, sentez bir dindir. Budizm ve Hıristiyanlıktan aldığı öğretilerle Zerdüştiliği sentezlemiş, Sa- sani egemenlerinin resmi dini olduktan sonra yozlaşan Zerdüşt inancını Mani, bu sentezleme yoluyla yenilemiş, ortaya bir "iyilik" dini koymuştur. Mazdek, maniciliğin iyilik öğretilerini sınıfsal çıkarlara göre yeniden yorumlamış, eşitlikçi ortakçı, öğretilerle siyasal sosyal dini bir öğreti, inanç sistemi haline getirmiştir. Anadolu ve İrani halklar arasındaki yoğun etkilemiş nedeniyle Hıristiyan heretizmi Mani Mazdek aşısı ile bir tür Neo Manihaizm biçimini almıştır.

Öte yandan Ortodoks Hıristiyanlıkla manihaizm arasındaki mücadele uzun ve sert olmuştur. IV. yy'dan itibaren Hıristiyan kilisesi Manihaizm karşıtı yayınlar yapmaya başlıyor. Aynı dönemde Hı-

ristiyanlığın Roma resmi dini olarak benimsenmesi (380) kilise ile imparatorluk çıkarlarının ortaklaşmasını da yansıtır. Bundan böyle Hıristiyan heretikleri ayrımsız olarak manihaistlikle suçlanacak ve şiddetle bastırılacaklardır. Kilise dinsel cephede, imparatorluk siyasal cephede manihaizmin devamı olarak kabul ettikleri dini sosyal heretik öğreti ve reform hareketlerini mensuplarıyla birlikte ortadan kaldırmak için hiç bozulmayacak ikili ittifak halinde hareket edeceklerdir.

İmparatorluğu ve Kiliseyi yüzyıllar boyu en çok uğraştıran, ürküten, en uzun süreli heretik akım mezhep Pavlikanizmdi. Kaynağı ve kökeni konusunda kesin bilgiler yoktur. Sürekli kovuşturulmuş, yasaklanmış, saldırılara uğramış olduğu için kendi kaynaklarını koruyamamış, öğretilerine dair bilgiler onları ortadan kaldırmaya çalışan resmi ideoloji ve egemen sınıf mensuplarının çarpıtılmış aktarımları ile sınırlıdır. Pavlikanların kökeni, Samosatalı (Samsat-Adıyaman) Pavlus'a dayandırılıyor. Annesi Kallinice'nin manihaist olduğu rivayet ediliyor. Pavlus ve kardeşi Yohen'in manihaizmle sentezlenmiş kendi heresylerini* yaydıkları düşünülüyor. Takipçileri Hıristiyan kilisesinin ve imparatorluğun zulmünden kaçmak için çoğu zaman toplu kıyımlara uğratılsalar da öğretilerini yaymada ısrarlı olmuşlar. Diğer yandan Antakya'nın heretik piskoposu Samosatalı Paul ile Samsatlı Kallinice'nin oğlu Paul'un aynı kişiler olup olmadığı ya da aralarındaki ilişki de bilinmiyor. Mani'den önce doğmuş olması da Samosatalı Paul'un manihaist oluşunu tartışmalı hale getiriyor.

Katolik dünyasından bilinen Samosatalı Paul 260 yılına doğru Antakya patrikliğine seçilmiş. İsa'nın dosdoğru bir insan olduğunu savunuyor, iman, inanç, itikat ve ışık yaydığını, evlatlığa kabulü suretiyle tanrının oğlu olduğunu öne sürüyor. "Tanrı ile insan arasında kişi aracılığıyla birleşme olmaz. İsa mesihin diğer insanlardan üstün bir yanı yoktur, o yalnızca tanrısal bilgeliğe aracısız ulaşma ayrıcalığına sahiptir."

Aziz Paul böylece kilise tarafından ahlaksız ve dinsiz ilan ediliyor, kutsal görevini ayaklar altına almış olmakla suçlanıyordu. Ardı sıra karalamalar da eksik olmaz: "Hıristiyan müminlerden topladığı paralarla sınırsız bir zenginlik biriktirmiş, halkın içine girerken etrafında uşaklarla kibir ve şatafat sergiler. Kilisede basit insanları aldatmak için tiyatro hileleri kullanır, yüksekçe yerde oturarak tumturaklı sözler ederken, adamlarını etrafına oturtur, el çırparak alkış-

latır, gittiği her yere beraberinde götürdüğü genç kadınları evinde tutar, onu suçlamamaları için papazların da aynı şeyleri yapmalarına göz yumar, hatta teşvik eder..."

Kapadokya, Kilikya ve Filistin metropolitleri tarafından bir konsül toplanır (264) ve Paul'un kendisini savunması istenir. Paul düşüncelerini kısmen geri alır, kısmen de konsülü ikna eder, aleyhte bir karar alınmaz. Bir süre sonra hiçbir değişikliğin olmadığını fark ederek yeni bir konsül toplanır, (269) Samosatalı Paul patriklikten azl edilir, dahası hatta Hıristiyanlıktan atılır (aforoz edilir).

Aziz Paul-Pavlos kilise kurallarına, geleneklerine ve dogmalarına meydan okur. Maddi dünyaya dayanan her şeyin "İsa'nın ölmesi ve sonradan dirilmesi hikayeleri" de dahil, ancak sembolik bir değer taşıdığını öne sürer ve bu itibarla vaftiz ve şaraba batırılmış ekmek ritüellerini reddeder. Kilise kurumlarını, rahipler hiyerarşisini tanımaz. Herkes kutsal metinleri izah ve yorumlamaya yetkilidir. Paul'un öğretileri dualist karakterdedir, Manihaizm iddiası büyük oranla hareketin "bağdaştırmacı" özelliğine atfen öne sürülmüş olmalıdır. Nitekim Pavlikanlar yüzyıllar boyu gizli tarikat örgütlenmelerini yaşatmayı koşullara uyum gösterme yeteneklerine borçludurlar. Yer yer düşüncelerini gizlerler, farklı yansıtırlar, yeni fikirlerle sentezleyerek güncelleştirirler vb...

Madde aleminin kötü tanrısıyla görülmeyen, göksel dünyanın iyi tanrısı arasında kıyasıya bir savaşın sürdüğü inanışı başattır. Bu inanç siyasal konumlarını da yansıtmaktadır; erk dünyevi olduğu için kötü tanrının yarattığıdır ve savaşılması gerekmektedir. Pavlikanlar bu temele dayanarak IX. yy'dan itibaren Bizans devletine karşı silahlı ayaklanmalara girişmişlerdir.

Pavlikanlar (Ermenice Paflikyan) önce Armenia'nın kuzey bölgesi ve İran sınır boylarında yerleşirler. Çevre kentlerle çok yakın ilişkiler kurmazlar. Bugünkü Ağrı, Sivas, Malatya, Adana hattı bir eksen olarak alınırsa asıl yerleşim bölgeleri bu kent civarları ve buraların doğusudur.

Heretiklerin ortaya çıkışının sosyal adaletsizlik, zulüm, sömürü, yoksulluk vb. siyasi-iktisadi durumla doğrudan bağlı olduğunu belirtmiştik. Bizans Anadolusunun sınıf mücadeleleri tarihinin bir kolunu da Pavlikanlar oluşturur.

Roma-Bizans takibinden korunmak için yerleştikleri yerler devletleri, ihtilaf halindeki din ve toplulukları ayıran sınır hatlarıdır. Anlaşılacağı gibi askeri örgütlenmeleri gelişkin, sağlam ve eğitimli

savaşçılardır aynı zamanda. Hareketin bu militan görünümü sosyal alanda da radikal düşüncelerle paralellik taşır. Yeryüzüne ait her türlü ruhani otoriteleri reddettikleri gibi, dünyevi iktidar ve eskiden gelen hak ve ayrıcalıkların varlık nedenlerini kabul etmiyorlar. Dolayısıyla dini açıdan savundukları eşitçiliğe siyasal iktisadi eşitçilik ve anarşizan bir düşünce eşlik etmektedir.

Bizans İmparatorluğu'nu oluşturan halklar arasında Ermeniler önemli bir yer tutmaktaydılar. Armeniyye toprakları üzerinde topluca yaşamalarının yanında imparatorluğun geneline de yayılmışlardır. Ortaya çıkan ve etkin olan Pavlikanlar, Roma ve Parth, Bizans-Sasani ve Bizans Arap savaşlarında örsle çekiç arasında kalmaktadırlar. Bu savaşlarda Ermeni feodal prenslikleri, bağlı oldukları büyük gücün hangisi olduğundan bağımsız olarak bölünen topraklarında ayrıcalıklarını korumayı başarırlar, ama en alt tabakayı oluşturan toprağa bağlı köylüler, sırasıyla büyük toprak sahipleri, yerel prensler ve imparatorlukça her defasında artan vergilerle soyulurlardı. Kişisel olarak hür olmalarına karşın, kullandıkları toprağa kira öderler, angaryaya tabidirler ve elde ettikleri üründen de vergi vermek zorundadırlar. Roma köleciliğine benzer biçimde sosyo ekonomik düzen olarak köle ekonomisine rastlanmaz, kölelik ev işleriyle sınırlıdır. Halk tabakası ve köylüler savaş zamanında orduya alınır, onlara ücret ödenmez, ganimetten de pay verilmez. Bu sosyal iklim her türlü fırtınaya yol açacak özelliğe sahiptir.

Zanaatçılık ilerlemiş, şehirleşme artmış, ticaret oldukça gelişmiştir. Toprak mülkiyetindeki feodalleşme ve buna bağlı olarak eşitsizlik, sınıflaşmayı ve sınıfsal farklılıkları derinleştirmiştir. Pavlikanların ekonomik-sosyal varlık zemini bu tabloya dayanır.

Pavlikanların toplumsal ve siyasal öğretileri bir anda oluşmuş, bir defada ortaya konmuş değildir. Siyasal-toplumsal karşıtlıklar içinde, Bizans egemenleri, aristokrat tabaka ve kilise hiyerarşisi ile yoksul halk tabakaları arasındaki sömürü ve zorbaca baskılara dayalı siyasi- ekonomik ilişkilere bağlı olarak süreç içinde oluşmuş, radikal muhalif bir öğreti biçimini almıştır.

Anadolu'da 7. yy'da güçlenmeye başlayan Pavlikanlara Bizans içi siyasi ilişkilerde saray tarafından yer yer ihtiyaç duyulmuş, örneğin ikona- kırıcılık yıllarında imparator Leon, hareketin önderleriyle anlaşmaya varmıştır.

8. yy'ın sonunda Pavlikanlar tüm Anadolu'ya yayılırlar. Bu dönemde önderleri Sergios adında bir dokumacıydı. Bizans'a karşı silahlı direniş ve ayaklanma mücadeleleri Sergios dönemi ile ve onun

önderliğinde başlar.

Armeniyye'de doğmuş olması Pavlikanların "milli", kavmî bir hareket olduğu anlamına gelmez. Anadolu'nun her bölgesine yayılmış, korunaklı bulduğu yerlerde özerk iç yönetimler oluşturmuştur. Bizans ordularından uzun zaman korunabildiği dönemlerde özerk yapılar, hatta devletleşme düzeyinde yönetimler de kurmuşlardır.

Bizans saldırıları karşısında tutunamadıklarında güneye inerek Arapların korumasına girdikleri de biliniyor.

Ortodoks kılıcından kaçan Pavlikanlar, Müslüman topraklarına sığındılar. İmparatorluk ordusu içinde de taraftarları vardı ve ordudan kaçıp sınırı geçerek sığınmacılara katılıyorlardı. Bizans ordusunun muhafız kıtası komutanlarından yetenekli ve gelecek vaat eden Karbeas adlı bir subay da beş bin civarında heretik ordusuyla sınırı geçerek Argeos'taki yerleşime katıldı. Yenik ve dağınık haldeki Pavlikanların bir öndere ihtiyaçları vardı ve yetenekli Karbeas bu boşluğu doldurdu. Heretikleri toparladı, başlarına geçti, Argeos ve Amara'dan çıkıp yukarı Fırat boyunda ilerleyerek Tephrike'ye (Divriği) yerleşti. Coğrafi avantajlarıyla Pavlikan devleti o güne kadar hiç olmadığı gibi sağlam bir mevzi elde etmiş oluyordu. Karbeas Malatya ve Tarsus (Arap) emirlerinin desteğini alıyordu, ama denetimleri altına girmemeye de dikkat ediyordu. Karadeniz kentlerine (Pontus) kadar varacak akınlar düzenliyor, hem taraftar kazanıyor, hem ganimet topluyordu. Karbeas Bizanslılarla yaptığı bir savaşta yaşamını yitirince, yerine onun gibi Bizans subayı olan Yohan Chrisocheir geçer. Pavlikanlar Yohan şahsında büyük bir öndere kavuşmuşlardı. Bizans, saray içi karışıklıklar, Batı'da Slav saldırıları, Doğu'da Arap Fetihleri ile uğraşırken fırsatı değerlendiren Yohan, Nikomedia ve Ephesos'a kadar ilerler. Tephrike önlerinde bir Bizans ordusunu dağıtır, ardından Ankyra'ı (Ankara) ele geçirir. Pavlikanların en parlak dönemleri buraya kadardır. Bizans art arda üzerine yürür, Yohan'ı öldürür, ordusunu kılıçtan geçirir, Tephrike'yi yakıp yıkar, Pavlikanları ezer, dağıtır...

Küçük topluluklar halinde Doğu sınırlarına sürülürler. Etraflarına taraftar toplayıp sayıları çoğaldığında bir tehdit düzeyine çıkmadan, bu kez Trakya'ya nakledilirler. Bulgar ve Slav saldırılarına karşı Batı sınırında toplumsal barikat işlevi görmeleri istenir. 'Barbar' saldırılarına karşı koymak karşılığında dinlerini serbestçe yaşamalarına izin verilir. Kilise ve dindar imparatorlar, onları Ortodoksluğa kazanmak için kimi yöntemlere başvururlar. Bu hesapları

geri teper. Üstelik tam Normanlara karşı savaş esnasında 2500 Pavlikan ordu saflarını terk eder. Bu oynayabildikleri son tarihi roldür. Bizans imparatoru Alexius savaş dönüşünde hepsini hapseder. Ailelerini, çocuk, kadın ve yaşlı nüfuslarını da Filibe kalesine hapsedip Ortodoksluğa geçmeleri için bir tür zoraki asimilasyon uygular. Önderlerini sürgün edip, cemaati başsız bırakır. 10 binin üzerinde Pavlikan, adım adım Ortodoksluğa geçer, zaman içinde eriyip yok olurlar. 1205'ten sonra izlerine rastlanmaz.

Anadolu'da kalan Pavlikanların da sonu pek bilinmiyor. En son 1097 ve 1099'da Haçlılara karşı savaşan Pavlikanlara rastlanıyor. Sonrası karanlıklar içinde kalmıştır. Kendilerinin manihaist oldukları iddialarına Pavlikanlar şiddetle karşı çıkıyorlar. Bunun nedeni kilise tarafından dinsizlikle suçlanma ve Hıristiyan Anadolu köylüsüyle kurdukları ideolojik-siyasi ilişkinin zarar görmesi olabilir.

Radikal bir sosyal hareket olmasına karşın Pavlikanlar zaman zaman siyasi oportünizme başvurmaktan da geri durmazlar. Bizans'ın iç karışıklıklarında faydacı siyaset izlerler. İmparatorun desteğini almak ya da kendilerine göz yumması karşılığında ilerici halkçı isyan ya da hareketlere destek vermezler veya imparatorluğun tarafında yer alırlar. Örneğin "ikona kırıcılık" döneminde ideolojik tavır almayı benimsemiş, ideolojik rakipleri Kiliseye karşı, siyasi düşmanları imparatorun tarafını tutmuşlardı. Slav Thomas'ın isyanında da onun ordusuna katılmamışlar, Tephrike (Divriği) merkezine çekilmişlerdir. Thomas'ın saflarına Anadolu'da sadece Pavlikanların Tephrike dışında dağınık kalan bir kısmı katılmıştır.

***

Tondrak tarikatı mensubu heretikler de Pavlikanlar ile benzer sosyal tabaka içinde ortaya çıkmışlardır. X. ve XI. yy'larda köylüye yüklenen vergi sisteminde bir değişiklik olur. O zamana kadar aynî olarak alınan vergi, nakdî olarak toplanmaya başlar. Parasal (moneter) ekonominin büyümesi ile tefeci tüccar sermayesinin ekonomi üzerindeki rolü de artar. Bu ise halkın daha vahşice sömürülmesi demektir.

Diğer yandan ruhban sınıfı da büyük servet biriktirmiştir. Tondraklar hareketi, halktan büyük destek görürler. Hareket, kısa sürede tüm Anadolu'ya yayılır, yaklaşık iki asır boyunca faal olur. Köylüler ile kent yoksullarının feodal senyörler ve kilisenin zengin hiyerarşi-

sine karşı halkın başkaldırısına önderlik ederler.

Pavlikan ve Tondrak hareketleri feodal sömürü sistemine karşı açık sınıf mücadelesi yürüten halkçı sosyal hareketler olarak tanımlanabilir.

Tondraklar adını Van Aladağı'nın (Van gölünün kuzeyinde Erciş'te) dibindeki Tondrak (Tendürek) köyünden almışlardır. Tarikatın kurucusu Simbat, Ermenistan'ın Zarehavan köyünden olup Tondrak'a göç etmiş ve heresy'yi buradan yaymaya başlamış. Hareketin doğuş tarihi tam olarak bilinmiyor, ancak XI. yy'ın ikinci yarısından itibaren varlığı kesin görünüyor.

Ermeni kilisesine karşı heretik faaliyet yürütmek üzere kurulan Tondraklar, aynı zamanda ve esas olarak feodal aristokrasiye karşı sınıf mücadelesi yürüten bir harekettir. Kaysilerin egemenliği altında olan bu Ermeni topraklarında hareketin yabancı istilasına karşı da bir mücadele yürütmesi kaçınılmaz oluyor. Zira Kaysi Emiri Ebülvard'ın idaresi altında bölge halkı iki kat sömürülüyordu. Birinci olarak feodaliteden kaynaklı yükümlülükler, vergi, angarya ve aynî ödentiler, ikinci olarak fetih nedeniyle talana maruz kalma ve haraç biçiminde. Bu nedenle Zarehavanlı Simbat ile Ebülvard arasında şiddetli çatışmalar yaşanmış, Simbat'ın kuvvetleri Emir'in kuvvetleri tarafından ezilmişlerdir.

Tondrak hareketi Manihaizm ve Pavlikan çizgisine benzer doktrinlere sahiptir. Doğusunda İran'da, Batısında Bizans'ta ortaya çıkan Hürremiler ve Pavlikanlar ile zamandaş tarihe sahip olması dikkate değer bir olgudur. Zarehavanlı Simbat'ın, hareketini oluştururken komşu topraklardaki gelişmelerden habersiz olduğu düşünülemez. Buna karşı Tondraklar ile Hürremiler ve Pavlikanlar arasındaki doktrin ve ideoloji yakınlıklarını organik devamlılık olarak değil, tarihsel sosyal devamlılık olarak görmek isabetli olur. Politik sosyal ekonomik koşulların benzerliği, birbirine benzer siyasi sosyal hareketlerin ortaya çıkmasını koşullar çünkü...

Tondrak tarikatı da Armeniyye'de Ermeni kilisesine yenilikler getirme çabasında olan bir hareket değildi. Kendisini dini reformlarla sınırlandırmış, bunlardan sosyal ekonomik sonuçlar çıkarmamış olsaydı Ortodoks kilisesinin, Bizans'ın ve Arap emirlerinin düşmanlığını üzerine çekmemiş olurdu. Halbuki, Tondraklar sosyal-iktisadi koşullardan o kaçınılmaz sonuçları çıkartmışlar feodal aristokrasiye, aşağı sınıflara uygulanan sömürü ve adaletsizliklere, zulme karşı sert bir mücadeleye girişmişlerdi.

Simbat "ben İsa'yım" dediği için Arap emiri tarafından öldürülmüş. Rivayet böyle!.. "Kurtarıcı", "Mesih", "Peygamber", "Mehdi" unvanlarıyla bir "Halaskar"ın ortaya çıkacağına, dünyayı kötülüğün pençesinden kurtaracağına, adaletsizliklere son vereceğine ve bütün insanlar arasında eşitliği sağlayacağına dair kesin inanç ezilen insanlığın evrensel umudu ve düşüdür. Doğu dinleri ve mezhepleri sınıf mücadelelerini bu umudu tazeleyerek, kendileri şahsında buna kavuşacakları inancını yayarak yürütmüşlerdir. Simbat'ın İsa olup olmaması Müslüman Arap emiri için dinsel bakımdan değil, onun şahsında sınıfsal kurtarıcı misyonu nedeniyle önem taşır ve öldürme nedeni olur.

İsa'da yalnızca bir "peygamber" sureti gören Müslüman emirin Tondrakların üzerine bu kadar şiddetle gitmesinin nedeni başka ne olabilirdi!..

"Bunlar erkekle kadın arasında eşitliği örgütleyip, aileler arasında eşitsizliği reddetmişler." Sadece cinsiyetler arasında değil "bütün sınıflar ve toplumun bütün üyeleri arasında bir eşitlik hüküm sürmeliymiş; her şeyin üstünde topraklar ve gayrimenkul mallara dair halkların eşitliği esas alınacakmış" bu nedenle toprak mülkiyetinde eşitsizliği kabul edip zenginlerle fakirlerin varlığını tanrısal irade olarak savunan kiliseye karşı çıkıyorlardı.

Tanrıyı insana, gökyüzünü yeryüzüne yakınlaştırarak ruhani hayatı ve ruhun ölümsüzlüğünü, tanrısal ödülleri inkar ediyorlar. Kurtuluş ancak bu dünyadadır, adil, eşit, ortak bir sosyal düzenin tesisiyle gerçek ruhani devlet burada, dünyada, yeryüzünde kurulacak!.. Tondraklar bu düşünceleri yaymakla yetinmeyip yalnızca din adamlarına değil, siyasi iktidara karşı da mücadeleye girişmişlerdir. "Sınıflar arasında fark yaratan veya var olan farklılıkları sürdürenlerin eylemlerine ve uygulamalarına izin verilmemeli. Tüm insanlar eşittirler, herkes eşit haklara sahiptir." Tondrakların bu saf ideolojik öğretileri ile tutarlı devrimci bir hareket ortaya koyduklarına kuşku yoktur.

Tondrak hareketi yalnızca Ermeni halkı arasında etkili olmuş, Ermeni çiftçi ve çobanlar arasında yayılmıştır. Faaliyet merkezleri Armeniyye toprakları içinde olan ve Ermeniler arasında da büyük destek bulan Pavlikanlar ise halkların "milliyet"lerini gözetmeksizin tüm coğrafyaya yayılan ve ezilen, sömürülen tüm halkları kapsayan bir harekettir. Bu yanıyla Pavlikanlardan ayrılan Tondrakların bir Ermeni hareketi olduğu da söylenebilir.

***

Slav ve Bulgar akınlarının Konstantinopolis'e çarpmaya başlamasıyla Bizans, Pavlikan cemaatlerin Trakya'ya geçmesi ve yayılmalarını teşvik eder. Savaşçılıklarıyla ünlü bu toplulukları, Slav hücumlarını ilk göğüsleyecek cephe gibi ikamet ettirilirler. Hıristiyanlığın Balkanlara girişi ile Pavlikanların gelişi birbirine yakın zamanlarda gerçekleşir. Hıristiyanlık Bizans yayılmacılığını temsil eden yabancı, istilacı güç olarak görülmesine karşılık, Pavlikanlar dost müttefik bir akım olarak hoşgörü ile karşılanır. Bu bakımdan Balkanlarda heresy'lerin ortaya çıkmasında Pavlikanlar doğrudan rol oynarlar. Balkan merkezli en önemli heresy akımı, Bogomillerdir.

Bizans'ta olduğu gibi Bulgaristan'da da koşullar, VIII. ve IX. yy'larda feodalitenin gelişmesine elverişliydi. Küçük köylülük aleyhine güçlü bir toprak sahibi sınıfı ortaya çıkıyor ve tarımsal toplulukların çözülüşünü hızlandırıyordu. Trakya'nın savaş alanına dönüşmesi yoksul halk tabakalarının vergi yükünü sürekli arttırıyor, halk bir koruyucu arar duruma geliyordu. Kıtlık ve kitlesel ölümlere yol açan çağın hastalıkları ile açlık çeken halk küçük toprakları da elden çıkarmak zorunda kalıyor, karın tokluğuna ve yok pahasına araziler büyük toprak sahiplerinin elinde birikiyordu.

Sıradan bir Bulgar köylüsü ve keşiş olan Bogomil, Pavlikanizmi yeniden yorumlayarak yeni bir harekete dönüştürdü.

Bogomil heresy'yi ortaya çıkaran iktisadi sosyal zemin Bizans'ın diğer bölgelerindeki koşullarla büyük ölçüde benzerdi. Bogomillerin diğer heresy'lerden temel bir farkı şiddete başvurmaktan ve kan dökmekten kaçınmalarıydı. Sivil itaatsizlik vaaz ediyorlar; yandaşlarına "efendilerine itaat etmemeyi, zenginleri aşağılamayı, çardan nefret etmeyi, büyükleri gülünç duruma düşürmeyi, boyarları mahkum etmeyi, çara hizmet edenleri tanrı nezdinde alçak ilan etmeyi ve her serfe ırgata sen- yörü ağası için çalışmayı reddetmeyi öğretiyor"lardı. Dünyevi yetkenin kutsallığını tanıyan, Çarlar ve Boyarların tanrı tarafından yerleştirildiklerini savunan kiliseye karşı çıkıyorlardı.

Bizans feodalizmine karşı çıkıyor olmakla birlikte Bogomiller, bir sosyal hareket, hele bir politik hareket olmamışlar, dini vaazları her şeyin üstünde görmüşler, 'sivil' işlere ilgisiz kalmışlardır. Bu pasif tutumları, Bogomilleri Pavlikan ve Tondrak hareketinden kesin çiz-

gilerle ayırır. Pavlikanizm köktenci bir düalizm üzerine kurulu iken; Bogomil hareketi ılımlı bir düalizm temeline oturmaktadır.

Pavlikanlar bütün Trakya ve Balkan halklarının arasında yayılıyor, Grekle- şen Bizans'ın, Ortodoks kilisenin politik ve ekonomik sömürüsüne tutarlılıkla karşı koyuyorlar ve imparatorluğun da geleneksel düşmanı olarak kabul ediliyorlardı. Halkçı ve demokratik eğilimleri dolayısıyla halkla sıkı ilişkiler kurmuş olan Bogomiller ise Bizans tarafından en çok zulüm gören Bulgar köylüsü içinde faaliyet yürütüyorlardı. Bulgar köylülüğü Greklerin utanmaz ve dizginsiz sömürüsünden korunmak için Bogomilizme sığınıyor, onu aynı zamanda Bizans istilasına karşı çıkan Slav hareketi olarak benimsiyordu.

Keşiş Bogomil mülksüz, kanaatkar, yoksul bir yaşamı vaaz ediyor, kiliseyi ve feodalleri zenginleştirdiği gerekçesiyle çalışmaya karşı çıkıyor, her türlü lüks ve rahatlığı reddediyor, eski, yırtık-dökük giysilerle, dilenci gibi yaşıyor ve yandaşlarına da bu tarz bir yaşam öğütlüyordu.

Bogomiller, özel mülkiyete ve yüksek papazların ellerinde biriktirdikleri topraklara karşı çıkıyorlardı. Yoksulluk erdemdi, onlara göre servet herhangi bir ahlak sistemiyle bağdaşmazdı. Servet biriktirmeye ve toprak mülkiyetine karşı olan Bogomil düşüncesi halka oldukça cazip geliyordu.

Manicilikte olduğu gibi Bogomillere göre de seçilmiş ve yetkin kişiler -bunlar tanrı tarafından seçilmişlerdi!- mülk sahibi olamazlardı. Bunların ellerindeki mülk ve servet Bogomil toplulukların ortak kullanımındaki fonlara devredilmeliydi. Yalnızca sıradan üyelerin tasarruf hakkı vardı. Bogomil topluluklarda kadınlarla erkekler eşitti. Çalışmak bütün üyelerin ödeviydi, kimse bundan kaçınamazdı. Dilenmek ya da sadaka vermek hem Tanrının hem de insanın onuruna yakışmadığı için reddediyorlardı. Ortak yaşamları ilk Hıristiyan topluluklarına benzer biçimde, bütün malların paylaşılması esasına dayanıyordu. Yetkin üyeler Bogomillerin bu eşitlikçi ortakçı öğretilerini yaymakla görevliyken, malı mülkü olmayan ya da hastalık vb. nedenlerden çalışamayacak durumda olanların geçim güvencesi de toplulukça sağlanıyordu.

Bogomiller saf idealist ve dinsel-ahlakçı ilkelerine yüzyıllarca bağlı kalırken bu öğretiyi bir devlet ya da iktidar hedefine, siyasi-sosyal bir akıma dönüştürmediler. Devlet ile ilişkilerini başındaki kralın iyicil ya da kötücül yaklaşımlarına göre düzenlediler. Şidde-

te ve kan dökmeye karşı çıkan Bogomiller yalnızca 1014'te Bulgar topraklarını işgal ederek Çar Petro krallığını deviren Bizans'a karşı silaha sarılıp ayaklanmışlardır.

Ortaçağ boyunca kiliseye ve devlete karşı Bogomillerin anti feodal, dinsel ve toplumsal öğretileri yoksul ve topraksız ezilen kitlelerin eşitlikçi ortakçı toplum özlemine karşılık verir.

Bogomil hareketi XI. yy'da Konstantinopolis'e girmeyi de başarmış, büyük önderleri Basil birkaç yıl boyunca öğretisini yaymıştı. Basil daha sonra Hipodrom'da diri diri yakılarak öldürülür. Yine aynı dönemde Batı Anadolu'da yeşerir, taraftar edinirler. Bergama, İzmir, Manisa ve Antalya'ya yayılır. (Bu bölgede yerleşik olanlar 688'de Justinian II tarafından Araplara karşı savaşmak üzere Trakya ve Makedonya'dan göçertilen Slavlardır. Savaşın ortasında Bizans ordusundan kaçıp Araplara sığınırlar. Justinian bunun intikamını geride kalan 80 bin Slavı katliamdan geçirerek alır.) Bogomilizmin Kapadok- ya'da da etkin bir hareket haline geldiği, sonraki yüzyıllarda Anadolu'nun Bogomillere sığınak olduğu fikri, genel kabul görür.

Manihaizmin karakteristik özelliği Bogomilizm için de geçerlidir. Bağdaştırmacı (sentezci) ve seçmeci (eklektik) özelliği nedeniyle değişkenlik gösterebiliyor, koşullara uyarlanan oportünist karakteriyle yüzyıllar boyu varlığını koruyabiliyor. Hatta en büyük düşmanları Ortodoks Kilisesi ile dahi uzlaşmada doktriner ilkesel bakımdan sakınca görmüyorlar. Karşılaştıkları birçok din, mezhep ve akımın öğretileri ile bağda- şırlıkları nedeniyle herhangi bir heterodoksinin Bogomilizm olarak suçlanması Ortodoks kilise açısından kısmen haklılık payı taşır. Bogomiller zamanla Bulgaristan'ın Müslüman Pomakları olacaklardır.

İSLAM KOMÜNCÜLERİ KARMATİLER

Mağrip'ten (Fas, Tunus) başlayan, Kuzey Afrika boyunca uzanan; bir kolu Ürdün, Suriye, Irak üzerinden İran ve Azerbaycan'a, diğer kolu Arap yarımadasına açılan; halkların, kültürlerin, inançların harmanlandığı bölge... Bugün emperyalist paylaşım kavgasının kurtlar sofrasına düşürülen, ABD'nin "Büyük Ortadoğu" dediği coğrafya... Emperyalist saldırganlığa karşı direnişin boy verdiği, zinciri kıracak devrimlere gebe topraklar...

Emperyalist paylaşımcılığın cetvelle çizilmiş sınırlarla böldüğü, birbirinden kopardığı bu toprakların ortak tarihi, yalnızca egemenlerin tarihinden ibaret değildir.

Madalyonun diğer yüzünde bilinmeyen, az bilinen ya da tamamen çarpıtılmış, karalanmış bir halde sunulan ezilenlerin tarihi ve kurdukları düzenler vardır. Bunlar içerisinde, bu coğrafyaya baştan başa yayılan ve onlarca yıl hüküm sürmüş komünal düzenler kuran Karmati Hareketi, en çarpıcı olanıdır.

8. ve 9. yüzyıllar ve sonrası, Abbasi hakimiyetindeki İslam coğrafyasında Ortodoks İslamın, şeriatın iflas ettiği dönemlerdir. Batıni mezhep ve fırkalarda örgütlenen ezilen halkların, inançların ve sınıfların devrimci, yıkıcı eylemlerinin Abbasiler önderliğindeki devleti temellerinden sarstığı bir dönemdir bu.

Batıni hareketlerin en devrimci ve eylemci kollarından biri olan Karmatiler de bu dönemde tarih sahnesine çıktı. Miladi 880'lerden itibaren Hamdan El-Karmati diye bilinen Hamdan bin Eşas adlı yoksul bir köylünün önderliğinde Abbasilere karşı İslam rejimini devirmek amacıyla ayaklanan Karmatiler, İslam düzenini dini, ideolojik, siyasi, ekonomik ve toplumsal boyutlarıyla sarsmış; takip eden 150 yıla damgasını vurmuştur.

Karmati Hareketinin Doğuşu

İslamiyetin daha ilk yüzyılı dolmadan, ona karşı toplumsal hareketlenmeler ve halk ayaklanmaları yükseldi. Doğrudan İslam rejimine yönelik bu hareketlenmelerin esin kaynağı, iktidar mücadelesinde yenilmiş, mazlum konumuna düşmüş Ehl-i Beyt idi. Ezilen, yönetilen, hakkı yenilen ve boyunduruk altında olduğundan mazlum sıfatını taşıyan tüm toplumsal kesimler, Ehl-i Beyt davası güden ve genel olarak Şia ve alt kollarındaki mistik/dini fırkalarda toplandılar. Bunların içinden, çeşitli dönemlerde ayaklanan, Ehl-i Beyt ve Kerbela davasını kendi amaçları için kullanan, İslamın Ortodoks inancını aşan, hatta kimileri tamamen karşı olan akımlar (Sebeiyye, Keysaniyye, Muhtariyye, Mansuriye vb...) çıktı. Bunlar, kurtuluş özlemlerini mehdilik/ mesihlik öğretilerinde dillendirdiler ve propagandasını yaptılar.

Kendisi Ehl-i Beyt davası adına ortaya çıkan, Emevilere karşı yürüttükleri mücadelede ezilenlerle ittifak kuran Abbasiler, ezilen sınıflarla mazlum halkların beklentilerini gerçekleştirmediler. Halka sırt dönüp, zalim bir sömürü düzeni kurdular. Despotik iktidarın meşruiyeti de İslamın en bağnaz yorumuyla perçinlendi. Bu süreç, halkın daha radikal eğilimler göstermesine sebep oluyordu. Muhalif hareketlerin genel bir potası haline gelen Şia ise reformcu/ılımlı ve radikal akımlar arasındaki ayrışmaya doğru gidiyordu.

8. yüzyılın ikinci yarısında, esasen Oortodoks İslama yönelik ılımlı bir yaklaşımı gösteren, Şia'nın 6. imam olarak bellediği İmam Cafer-i Sadık'ın ölümünden sonra Şia hareketinde ılımlı-radikal ayrışması yaşandı. İslama karşı tutum alan radikal İsmaili akımı ortaya çıktı. Şiilik olarak kalan ve sonraları oniki imamcılık olarak adlandırılan hareket, ılımlı kesimi oluşturdu. İsmaililer ve genel olarak Batıni hareketler, bu ılımlı Şiiler tarafından reddedilmiş, Şiiler, Ortodoks İslam şeriatını savunmuşlardır. İmam Cafer-i Sadık'tan

sonra, onun iki oğlundan İsmail'in -İsmail'in babasından önce ölmesine karşın- imam olduğunu savundu. Batıni hareketin en güçlü damarı olan radikal İsmaili hareketi ise, doğrudan İslam şeriatını ve Abbasi yönetimini hedef almış; entelektüel, kültürel, siyasal ve felsefi yönden kendini geliştirmiş, donanımlı propagandacılar/ davetçiler (Dai) vasıtasıyla, ezilenlerin yeni alternatifi olarak, yeni bir dünya ve nizam propagandası yaptılar.

Batınilik, dinlerin kutsal metinlerindeki yazılı ifadelerin bağlayıcılıklarından kurtulmak, felsefi-akılcı yorumlarla ele almak; görünür (zahiri) değil, içsel (Batını) anlamlar çıkarmak biçiminde ifade edilebilir. Batınilik, ayrıca, herkesçe otorite olarak kabul edilen edebi ve felsefi metinlerin içsel yorumlarını (tevil) da kapsar ve kökü antik uygarlıklara kadar gider. İslamda Batınilik ise, tahminen 3. Halife Osman döneminde ortaya çıkmış; 4. Halife Ali döneminde kavramlaşmıştır. Özellikle Hicri birinci yüzyıldan sonra yaygınlaşmıştır. Fiziksel arka planında eski İran, Anadolu, Mezopotamya, Hint ve Yunan felsefesi bulunur. Ayrıca Zerdüştlük, Mazdekçilik, Manilik, Brahmanizm, Budizm gibi inançların etkileri de görülür. İslam şeriatına ve baskıcı devlet mekanizmasına direnebilmek ve bastırılan kimliklerini koruyabilmek, geçmişteki eşitlikçi yaşamlarını kurabilmek, eski geleneklerini, kültürlerini ve inançlarını var edebilmek için halkların örgütlendiği ideolojik ve siyasal odaklar, Batını mezhepler ve fırkalar olmuştur. Keza ekonomik, sömürü ve yıkım altındaki emekçiler; baldırıçıplaklar ve ağırlıklı olarak köylüler, Batını hareketlere sınıfsal talepleriyle katılmışlardır.

İsmaili hareketinde -diğer Batını akımlarda da- Mehdi/Mesihçilik baskındır. Gizli imam dedikleri "Kaim" veya "Sahib-ül Zanan", Natık (konuşan) peygamberlerden biridir. Yedi tane natık peygamber vardır; Adem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed ve Kaim. Her biri kendinden öncekinin şeriatını iptal etmiştir. Kaim gelince Muhammed'in şeriatını iptal edecektir. Yeni bir nizam kuracaktır. Bu yüzden kurtuluş umudu Kaim'e bağlanmıştır. Mehdi, kendine bir vekil imam tayin eder. O da ardılını görevlendirir. İmam, hareketin en tepesinde konumlanır; Dailer, halkı imamın çağrısına davet eder; İslam şeriatına ve zulmüne karşı örgütler .

Ortaçağ'da sınıf mücadelesinin ideolojik-siyasi tezahürü olarak ortaya çıkan Batını hareketler, dönemin devrimci halk hareketleridir. İslam şeriatı ve onun baskıcı rejimi tarafından sapkınlık, zındıklık olarak nitelenmeleri, korkunç katliamlar ve saldırılara maruz

kalmaları da sınıflar mücadelesinin "doğası" gereğidir. Bu dönem, feodal İslam İmparatorluğunda sınıfsal çelişkilerin ve hareketlenmelerin yaygınlık gösterdiği bir dönemdir. Feodal ikta sisteminin altında ezilen köylü yığınlarının eşitlikçi, dayanışmacı, sömürüsüz bir düzen talepleri vardı. Kent ve kasabalarda zanaatçıların, esnafların, küçük tüccar ve diğer yoksul, ezilen kesimlerin hareketlenmeleri ve örgütlenmelerinin hızlandığı dönemdir. Keza yoğun ve zorba köleciliğin isyana zorladığı zenciler, artık eskisi gibi ganimet payı alamayan savaşçı Bedevi kabileler çeşitli ayaklanmalar gerçekleştirdiler. Bunların belli başlıları arasında, doğrudan İslam düzenini de hedef alan ve Mazdek öğretesine uygun eşitlikçi/ komünal düzen kurmayı amaçlayan Babek isyanı; tamamen sınıfsal taleplerle ortaya çıkan ve vahşi sömürüye karşı başkaldıran, özgürlük isteyen zenciler- köleler isyanı; kent ve kasabalarda milis örgütlenmeleriyle (Fütüvvet Ocakları) başlayan, zamanla Batıni akımların etkisinde kalan "Ayyarun ve Şuttar" (Baldırıçıplaklar ve Serseriler) hareketi sayılabilir. Bu ayaklanmalar, Karmati Hareketini önceleyen toplumsal çalkalanmalardır. Karmatiler, bu atmosferde, Babek ve zenci ayaklanmalarının dersleri üzerine yükselen bir harekete öncülük ettiler.

Sınıfsal Yapısı

Babek isyanı, daha çok mazlum İran halklarının (Azeri, Kürt, Acem vb.) İslam egemenliğine karşı dinsel-etnik bir ayaklanmadır. Fars aristokratlarını ve Abbasileri hedefliyordu. Ancak, diğer ezilen tabakalarla buluşamadı.

Zenci ayaklanması, tam manasıyla sınıfsal bir ayaklanmaydı. Vahşi sömürü altındaki kölelerin başkaldırısı idi. O da köylü ve esnafı yanına çekemedi.

Ayyarun ve Şuttar otoriteye, servet sahiplerine ve özellikle büyük tüccarlara karşı bir ayaklanmaya dönüştü. Kent ve kasabalardaki küçük esnaf ve zanaatçıların dışındaki kesimlere ulaşamadı. Ana gövdesini kentli yoksullar oluşturdu.

Karmati Hareketi ise, bu isyanların yenilgilerinin sıcaklığı geçmeden, daha kitlesel ve halkçı bir karakterde şekillendi. Toplumsal yanı ağır basan, birçok mazlum halkı ve ezilen çeşitli sınıf ve tabakaları bir araya getiren bir halk hareketi örgütledi. Irak, Horasan, Azerbaycan, Şam/Suriye, Yemen, Kuzey Afrika gibi geniş bir alana yayılan hareket; köylüleri, Arap kabilelerini, Arap-İslam hakimiyeti altındaki halkları (İranlı, Kürt, Nabati; Süryani, Arami, Afrikalı,

Berberi...) ve yanı sıra, aralarında esnaf, küçük tüccar, baldırıçıplaklar ve serseriler gibi şehirli kesim ile kırsal alandaki kabile yoksulları ve köylüleri, uzak bölgelerdeki Arap olmayan mazlum halkları ve Irak topraklarında angarya usulü çalıştırılan köleleri içeren geniş bir tabana yayılıyordu. Zalim Abbasi iktidarına, onlarla işbirliği yapan Fars aristokratlarına, büyük tüccar tabakasına, büyük toprak ağalarına ve onları koruyan Türk askerlerine karşı bir ihtilal hareketine dönüştü. Birçok bölgede komünal düzenler kurdu. Bu düzenlerin ömrü 100-150 yıl kadar sürdü. Bu nedenle, o döneme dek var olan kurulu düzenin tüm denge ve kavramlarını alt üst etti.

Irak'ta İslami inançlar pek itibar görmediği için, sınıflar (çiftçi, köylü, köle, esnafı, tarım emekçisi), halklar (Nabati, Arap, Kürt, İranlı) ve dinler (Zerdüştlük, Manilik, Mazdekçilik vs.) harmanlandı. Herkesten ürettiğinin alındığı ve herkese ihtiyacı kadarının dağıtıldığı bir komünal düzen kuruldu.

Şam/Suriye bölgesinde Abbasilerin yanı sıra, kendileri gibi İsmaililikten gelen ve Mısır'da devlet kuran Fatımilerle aynı imama biat eden Karmatiler, daha sonraki Fatımi önderlerinin kendilerini imam olarak atamalarına karşı çıkmışlardır. Bu siyasi ayrılık, zamanla Fatımilerin tutuculaşması ve askeri-gerici bir yapıya dönüşmesiyle Şam/Suriye ve Kuzey Afrika'da çatışmaya dönüştü.

Bahreyn ve Yemen'de bir asır süren Karmati düzeni, eski kandaş toplumu özleyen Arap Bedevi kabileleriyle, ortakçılık geleneğini sürdürmek isteyen köylülerden ve kölelerden taban oluşturdu. Etnik bakımdan Arap ağırlıklı komünal bir düzen kurdular. Ayrıca, Fas, Tunus, İran, Mısır bölgelerinde de etkili oldular. Bir süre Mekke'yi kontrol altına aldılar.

Örgütlenme ve Çalışma Tarzı

Karmati Hareketi, Batıni İsmaili hareketlerin devamıdır. Bu harekete fikirsel ilhamı ve ilk itilimi veren de bir İsmaili propagandacısı (Dai) olan Hüseyin El-Ahvazi'dir. Hüseyin el-Ahvazi'nin örgütlediği Iraklı bir köylü olan Hamdan Karmati (Karmati adının Irak'tan Arap diline geçen ve köylü-çiftçi anlamına gelen 'Karamite'den türetildiği rivayet edilir), Irak bölgesinin Baş Dai'si olunca, geniş çaplı bir hareket olan Ḳarmatiliğin tartışmasız lideri oldu. Hareketin ideolojik ve siyasi merkezleri İran'da Ahvaz, Irak'ta Kufe/Sevad, Suriye'de Selemiye'dir.

Hamdan Karmati, 3 kişilik bir ekip kurdu. Bu ekip, hareketin teorisyeni olan, Hamdan'ın kayın biraderi ve eniştesi Abdan; hareketin bir numaralı örgütçüsü ve eylem adamı, Hamdan'dan sonra lideri olan Ebu Said el Hasan bin Behram el-Cannabi ve İran topraklarını yöneten örgütçü İbn Zikreveyh bin Mihreveyn el-Dendani'den olmuştur. Ekip ve kadrolar arasında işbölümü yapılarak, bölgesel ve hiyerarşik bir örgütlenme oluşturuldu.

Karmatiler, İslam şeriatının kimi söylemlerini oportünistçe kullandılar. Çoğu zaman İslamı bir maske olarak kullanıp propaganda yapıyorlardı. Amaç, yandaş kazanabilmek, toplumsal muhalefeti örgütleyebilmek; dini söylemleri kullanarak şeriat düzenini ortadan kaldırmaktı. Bunun için de gizli imam eksenli Batıni, metafizik bir söylem tutturdular. Din ile felsefe arasına köprü atıp, akılcı yorumlarla, kendi kuracakları düzenin propagandasını yaptılar; İslam şeriatının ve düzeninin iptali için teorik temel oluşturdular.

Kurulu düzeni yıkmak amacıyla yola çıkan Karmatiler gizli örgütlenir. Yasa dışı bir harekettir ve bütün gizlilik/illegalite kurallarını uygular. Buna uygun bir disiplin kurar. Hücreler biçiminde ve en tepede İmam'ın bulunduğu hiyerarşik yapıda gizli bir teşkilat oluştururlar.

Kadrolarını sıkı bir eğitime tabi tutarlar. Dai'leri öyle gelişigüzel değil, Dar-ül Hicra (Hicret evi) dedikleri eğitim merkezlerinde yetiştirdikleri kadrolardan seçerler. Kendilerine has ve hitap ettikleri kesimlere göre hazırlanmış propagandacıları ve örgütçüleri vardır.

Propagandalarının içeriği ve yöntemi diyardan diyara değişir. Kimi yerlerde şeriatı, İslamı yıkmak için kullanırlar; kimi yerlerde doğrudan İslamı hedef alırlardı. Kimi yerlerde etnik kimliklere, kimi yerlerde ise, eski inançlara vurgu yapılır, öne çıkarılırdı. Keza Ehl-i Beyt davası da propaganda araçlarından biriydi. Bütün bunlar rastgele bir "nabza göre şerbet" havasında değil, kontrollü ve mutlaka nihai amaçlarına götürecek bir biçim ve içerikte yapılırdı. Kadroları bu iş için sıkı bir eğitim alıyordu. Toplumu örgütlemek için adalet, eşitlik, özgürlük sloganını öne çıkardılar. İslamın kof adalet-eşitlik-özgürlük söylemine karşı ayaklanmaya çağırırlardı.

Örgütledikleri kesimleri ideolojik, teorik eğitimin yanı sıra askeri eğitime de tabi tutarlardı. Kadroların askeri bilgi ve becerilerini geliştirirlerdi. Yerel halk desteğine sahip ve bu bilgi ve becerilerle donanmış küçük askeri birlikleri kendilerinden kat kat fazla olan Abbasi ordularını yenilgiye uğratmıştır.

Örgütçüler, faaliyete başladıkları bölgelerde, halk arasında bir tür kamu bankası gibi işleyen dayanışma sandıkları kurmuşlardır. Kasaba ve kentlerde mesleki örgütlerde, loncalarda çalışma yürütmüşler; kimi yerlerde bu örgütleri bizzat kendileri kurmuş ve teşvik etmişlerdir. Ve her bölgede, aşamalı biçimde genişleyen bağış sistemi oluşturmuşlardır. Bunu, yalnızca bağış alma biçiminde değil, örgütlenmeye ve katılımcılığa dayanan teorik-siyasal bir eğitim olarak genişletmişlerdir. Zamanla bütün her şeyin ortaklaştığı/ toparlandığı "Halkın Evi", kurdukları komünal düzenin temelini oluşturmuştur. "Kurtarılmış Bölgeler"de komünal rejimler kurmuş, özel mülkiyeti kaldırmış, onu kutsayan İslam şeriatını iptal etmişlerdir. İslamın şeriatını temsil eden camileri yıkmışlardır.

Komünal Karmati Düzeni

Karmatiler, egemenlik kurdukları bölgelerde özel mülkiyeti ve özel mülkiyete dayanan, onu kutsayan bütün kurumları dağıtmışlardır. Sömürüsüz, sınıfsız, komünal bir toplum düzeni kurmuşlar ve on yıllarca yaşatmışlardır.

Komünal Karmati düzeninde üretim her işin başı sayılmıştır ve kadın-erkek, yaşlı-genç, büyük- küçük herkes üretim faaliyeti içinde konumlandırılmış; herkesin mal/mülkiyet ortaklığına girmesi için siyasi/ideolojik faaliyet yürütülmüştür.

Bağış/vergi sistemiyle kurdukları dayanışma sandıkları, zamanla bütün mülkiyetin ortaklaştığı bir düzene dönüştürülmüştür. Toplumun bütün kesimlerinin elindeki mal ve mülk halkın malı haline getirilir. Zorlama değil, eğitim ve gönüllülük temelinde, "Halkın Evi" toplumsal mülkiyetin toplandığı merkez olur. Üretime katılanların elde ettikleri ürünler de ortaktır. "Herkesin yeteneğine ve gücüne-herkesin ihtiyacına göre" yasası işler. Çalışmalar da kolektiftir.

Karmatiler, Ülfet (Muhabbet) geceleri diye anılan toplantılar gerçekleştirirler. Dönemsel halk toplantıları, açık halk mahkemeleri işlerliği olan bu toplantılarda, toplumsal konular tartışılır, kararlar alınır; sosyal sorunlar halledilirdi. Toplantıların sonunda şenlikler, eğlenceler yapılırdı. Kadınlar da bu toplantılara eşit olarak katılırdı. Bu durum, bir saldırı, karalama konusu yapılmış, İslamcılar tarafından "mum söndü" biçiminde anti-propagandası yapılmıştır.

Kadınlar, dönemin koşulları içinde oldukça özgür ve erkeklerle her alanda eşittiler. Kadınları köleleştiren geleneksel kurumlar

(nikah, geleneksel aile vb.) kaldırılıyor. Kadının eş seçme, dileğiyle birlikte yaşama ya da ayrılma hakkı tanınıyor. Nikaha bağlı yaşam kaldırılıyor; çocuk bakımı, ev işleri vs. toplumsal iş haline getiriliyor. Kadınlar da doğrudan üretim faaliyetlerinde bulunuyorlar. Komün toplumunun ilerleyen aşamalarında bazı bölgelerde, eşitlikçi, kandaş, anaerkil kabile toplumlarındaki aile yapısının kurulduğu, "yarin dudağının da ortak" olduğu rivayet edilir.

İslam düzeninde geçerli olan bütün şeriat yasaları iptal ediliyor. Yerine insanı merkez alan bir felsefi yaklaşım oluşturuluyor. Yaygın bir eğitim faaliyeti örgütleniyor. Kimsenin inancına karışılmıyor. Her inanca hoşgörüyle yaklaşılıyor. Yalnız, İslam devletinin/ şeriatının simgesi olan camiler yıkılıyor, bu düzeni (şeriatı) yeniden kurmayı amaçlayan faaliyetler yasaklanıyor.

Toplumun yönetimi altı yönetici ve altı yardımcı yöneticiden (vezir) oluşan kolektif bir organ tarafından yürütülürdü. Yöneticilerle sıradan insanlar arasında ayrıcalık farkı yoktu; aksine eşitlerdi.

Yöneticilere "seyit" denilirdi. Değirmen gibi kamuya hizmet veren kuruluşların hepsi, kamu yönetiminin/kolektif yönetimin idaresi altındaydı.

"Adalet, eşitlik, özgürlük" temelinde komünal bir düzen kuran Karmatiler, düşmana baskın ve dış güvenlik amacıyla silahlı milis gücü oluşturmuştu. İç güvenlik için böyle bir örgütlenmeye gerek duyulmazdı, zira komünal toplum disiplini bunu gereksiz kılmıştı.

İslam coğrafyasının her yanına yayılan ve kurulu düzenin bütün kurumlarını yerle bir eden bu hareket, başlangıcından sonuna kadar düşmanlarının/ egemenlerinin siyasi, ideolojik, askeri saldırılarına, hile ve entrikalarına, karalamalarına maruz kalmıştır. Bahreyn ve Yemen'de 100 yıl yaşayabilen komünler; geniş coğrafyada küçük komünal adacıklar halinde 150 yıl varlığını sürdürmüştür.

Yıkılışı

Bayrağında "adalet, eşitlik, özgürlük" yazan ve sınıfsız, sömürüsüz bir düzen kuran Karmatiler, 400 bin civarında isyancı örgütlemiş; Irak, Suriye, İran, Yemen, Bahreyn, Mısır ve Fas'ta komünal yapılar kurmuştur. Ortaçağı'n devrimci köylü hareketi olan Karmatilik, sonraları gelişecek olan toplumsal/ideolojik akımların önünü de açmıştır. Fakat mevsimsiz açılmış çiçekler gibi kırılmış, ezilmiştir.

x İdeolojik yönü dinsel/metafizikti. O koşullarda din ya da mez-

hep formunda ortaya çıkması da tarihsel koşullara uygundur. Yine de kurmak istedikleri/kurdukları komünal toplum ile metafizik söylem arasındaki ideolojik çelişki (öz-biçim çelişkisi), komünal söylem lehine çözülemedi.

2. Toplumsal-ekonomik koşullar, üretici güçlerin gelişme düzeyi de özel mülkiyetin kaldırılabileceği bir düzeyde değildi. Üretim ilişkileriyle üretici güçler arasındaki çelişkinin, özel mülkiyetin ortadan kaldırıldığı bir ekonomik-toplum modeli yönünde çözülmesi tarihsel olarak henüz gündeme girmemişti. Zira toplum, feodal aşamadaydı. O tarihsel ve ekonomik koşullardan komünal düzenlere sıçramak mümkün değildi; buna uygun ekonomik, sosyal alt yapı oluşmamıştı. Dolayısıyla, Karmati komünleri, ileri dönen tarih tekerinin altında ezilmiştir.

3. Belli bir zaman sonra Karmati hareketinde, reformcu-ilahiyatçı ve devrimci-komüncü ayrışması yaşanır. Reformcu kanat Fatımilere ve İslam inancına yanaşır. İsmaili/Batini bir akım olmasına karşın, kurulu düzeni zamanla yozlaşan, askeri; tutucu bir yapıya dönüşen Fatımiler, Mısır ve Suriye'de çatıştıkları Karmatileri dağıttılar. Yenilen Karmatiler, Abbasileri bir yana bırakıp, hatta yer yer Abbasilerle ittifak olup Fatımilere yönelince kendi tabanından da tepkiler aldı ve yıprandı. Bölgeler, komünler ile merkezler arasındaki bağlantılar da zayıfladı ve koptu.

4. Abbasilerin hile, entrika ve karalama yoluyla Karmatileri Müslümanlardan tecrit etme ve hareketi bölme faaliyetleri de yıkılmalarında önemli bir etkendir. Büyük Abbasi ordularının sürekli baskınları, katliam ve yıkımları da eklenince, Karmati hareketi sona ermiş oldu.

Sonuç:

Genel olarak Batıniliğin, özel olarak da İsmaililiğin uzantısı olan Karmatilik, ortaçağ devrimci köylü ayaklanmalarının siyasi, ideolojik zemini/odağı olmuştur. Kendilerinden sonraki sınıf mücadelelerinin esin kaynağı, ön açıcıları olmuşlardır. Anadolu Aleviliği, Nusayrilik, Dürzilik gibi heteredoks akımlar/inançlar ve çeşitli ayaklanmaların yeşerdiği toprağı hazırlamıştır.

Karmati Hareketi, dönemin fikir dünyasını da değiştirmiş, bilim, sanat, felsefe alanında önemli bir gelişimin kapısını aralamıştır. Kendisiyle aynı döneme denk gelen ve komünal manifesto niteliği

taşıyan İhvan-ı Safa (Arınmış Kardeşler) Risalelerinin fikirsel ön açıcısı olmuştur. Burada bir parantez açıp, Karmatiler ve İhvan-ı Safa hareketleri hakkında kapsamlı bir çalışma yapan ve yazımıza da kaynaklık eden Faik Bulut'un eserlerindeki çelişkiyi vurgulamak gerekiyor. Faik Bulut'a göre Karmati Hareketi, İhvan-ı Safa Risalelerine uyarak komünal düzeni kurmuştur. Oysa ortaya çıktıkları dönemlere bakılırsa İhvani Safa Risaleleri, Karmati düzenlerinin sonuna doğru olan döneme denk düşer. Bu durumda İhvani Safa Risaleleri, Karmatilerin esini değil, bilakis Karmatilik İhvan-ı Safa Risalelerinin ilham kaynağı olabilir. Ya da aynı anlama gelecek biçimde, İhvan-ı Safa Risaleleri Karmatiler veya ardıllarınca yazılmış olabilir.

Karmati Hareketinin teorisyeni olan Abdan, el Belağat-ül Saba adlı yedi ciltlik eserinde, kurulması düşünülen komünal toplum modelini, yaratılmak istenen yeni insan tipinin hangi eğitim süreçlerinden geçirilmesi gerektiğini, dünyayı nasıl yorumladıklarını vs. ayrıntılı yazmıştır.

Karmati Hareketi ve nice toplumsal-sınıfsal başkaldırılar oluşturulan zifiri karanlığı yırtarak, ışığını günümüze dek ulaştırıyor. Yok sayılan, unutturulmaya çalışılan, tecrit edilen ezilenlerin tarihi, her çapta zulme ve sömürüye karşı ezilenlerin devrimci eylemleri olduğunu; sömürüsüz bir dünya düşünü kurduklarını; ve dahası düşü gerçek kıldıklarını gösteriyor. Komüncü Karmati Hareketi, İslam coğrafyasında bunun en tipik, çarpıcı örneği ve ispatıdır.

Bugün aynı coğrafya emperyalist saldırganlığın hedefidir. Olmaz deneni olduran, bu coğrafyada düşü gerçek kılan Karmati Komüncüleri, ezilen halkların keşfini bekliyor. Tarihi sondajlamaya, halklarımızın ortak mücadele geçmişlerinde, çağdaş düşleri gerçek kılarak izleri gün ışığına çıkarmak için "arkeolojik" çalışmaya devam.

Not:

Karmati liderinin Abbasi halifesine yanıtı Faik Bulut'un aktardığı bu belge, Abbasi Halifesi Muktedirbillah'ın, Karmati hareketinin "eylem adamı" Ebu Said el Cennabi'ye yazdığı tehdit mektubuna, Karmati komutanının yanıtını içeriyor. Karmatilerin siyasi duruşunu da kısmen yansıtan bu belgenin bir bölümünü aktarıyoruz:

"...Yemin ederim ki, (Ey Abbasoğlu), nefsin seni aldatmış; ere-

meyeceğin makama gözünü dikip tamah edersin ve bulamayacağın mertebeye sana hoş göstererek, seni hırslandırmıştır. Bunun için kalktın, katiplerinin hakkımda görüş birliği içinde söyledikleri şeyi alıp yazdırdın; beni, kötülüklerle andın, karalayıp lekeledin ve çirkin sıfatlarla nitelendirip damgaladın...

Ey Abbasoğlu! Onlar adına benimle tartışmaya girip, davaya (güya) Kuran'dan delil getiren adam! Sen ki; (sarayda) her türlü içkiyi zıkkımlanırsın, çalgı çalıp çengi ve rakkaseler oynatırsın; yabancı erkeklerin karşısında çalıp oynamasına, gılmanların boynuna sarılıp kucağına oturmasına heveslenirsin; çeşit çeşit (cinsel sapıklık) fisk-u fücur ve bu arada livata (oğlancılık) ile vakit geçiren kişisin. Allah'ın hangi ayetinde bu tür işlere cevaz verilip meşru kılınmıştır?

Halbuki bu işleri yapanlar; tüyü bitmemiş yetimin hakkını gasp edip el koyanlar, sizin gibilerdir. Her türlü haram ve gayrı meşru kazanç yollarına başvuranlardır.

İyi insanların camilerini yakıp yıktığımı söylüyorsun. Doğrudur; bu tür camilerin hepsini yaktırdım. Çünkü o ibadet yerine gidenlerin çoğu, Allah karşısında yalan söyleyip riyakarlık yapıyordu. Her türlü yozluğu, sapıklığı buralarda kararlaştırıp Allah şeriatı diye gösteriyorlardı. Oralarda bizzat Allah'ın peygamberlerine iftira edilip, sapkın yollar meşru gibi gösteriliyordu. Böyle cami ve mescitlerden, yakılıp yıkılmaya ve viran olmaya daha layık ve müstahak hangi mekan olabilir ki?

Güya "Muktedirbillah" unvanı taşıyorsun. Yani Allah'ın kudretine maliksin veya O'ndan güç kuvvet alıyorsun! Bak hele sen! Hangi orduyla savaşıp onu yenebildin; hangi düşmanı elde kılıç kovaladın? Dolayısıyla, sen değil Muktedirbillah olmak; olsan olsan Fasıkların (yozların, yobazların) emiri olursun. Müminlerin (yani halkın) emiri olmak sana yakışmaz çünkü.

Bir de bana bak; kabilesi ve yakınları arasından çıkmış biri. Hürmet ve itaat, onlar için yaptıklarımdan kaynaklanıyor. Beni yüceltmiş, şan ve şeref vermişlerdir. Onlar sayesinde, onlarla birlikte yükseldim.

Ey Abbasoğlu, bir dah abeni tehdit etmeye kalkma; şimşek çakar gibi korkutma yoluan gitme. Her neye azmetmişsen, sözünde dur. Görülecek hesabın varsa gelde gör!"

EZİLENLERİN KILICI EBU MÜSLİM HORASANİ

İslam dini, Araplar için putperestlikten tek tanrıcılığa geçiş demektir. İslamiyet bu geçişin; devlet öncesi toplumdan devletli topluma geçişte kapsamlı ve derinlikli bir değişim geçiren sosyoekonomik yapının ürünü ve sonucudur. Hem bir devlet, hem bir din; hem devlet dini ve hem de din devleti tariflerine uygun karakteriyle İslamiyet, siyasi-iktisadi-sosyal düzenin içine ve içinde doğmuştur. Bu özellikleriyle İslam dini, diğer tek tanrılı dinlerden önemli farklılıklar da taşır. Arapların kabile-aşiret ilişkileri ve yaşamından devlete geçişleriyle birlikte putperestlikten tek tanrıcılığa/İslamiyete geçişleri, bir noktadan sonra birbirini etkileyerek, dönüştürerek ilerleyişini sürdürmüştür.

Arap-İslam devletleşmesi ve sonrasında ilk İslam İmparatorluğu; Arap-İslam yayılmacılığı-fetihçiliği; İslam içi-dışı muhalif mezhep ve akımların çeşitliliği ve zenginliği; kuruluşundan itibaren ilk Arap-İslam devletlerinde (Emeviler-Abbasiler) sert sınıf mücadelelerinin hiç eksik olmaması, isyan ve ayaklanmaların tarihsel süreklilik sergilemesi vb. gelişmeleri anlamak ve açıklayabilmek için materyalist tarih bilimine başvurmak ve tarihsel materyalist yöntemin rehberliğinde ilerlemek yeterli, ondan daha önemlisi de gereklidir.

İslam devletleşmesi Arap kabile ilişkilerini çözdü, sınıflaşma ve

sınıfsal farklılaşmalar uç verdi, kandaş bağlar zayıfladı, fetihlerle genişlerken kabile tabanı yerli halkla kaynaştı, kabile aristokrasisi yerli egemen sınıf unsurlarıyla birleşerek adım adım feodal aristokrasiye dönüştü.

Süryaniler ve Mervaniler ittifakına dayalı Emevi Hanedanlığı'na karşı sayısız isyan ve ayaklanmaların başarısız olduğu koşullarda; Haşimiler soyunun bir kolu olan Abbasiler, köleler dahil olmak üzere ezilen sömürülen yoksul kesimleri, esnaf ve zanaatkarları, aşağılanan-horlanan Arap kabilelerini bir muhalefet cephesinde birleştirmeyi başardılar. Çürüyen, yozlaşan, sonu gelmiş Emevi devletini yıktılar. Abbasilerin önderlik ettikleri, hazırlıkları uzun yıllara dayanan ayaklanmada tayin edici ittifak kuvvetleri, istila edilen topraklarda yaşayan halklardı. İslami kabul eden Arap olmayan Müslüman halklar, geleneksel dinlerini koruyan topluluklar, kılıç zoruyla Müslüman olup kadim dinlerinin özlemiyle dolu doğu halkları Kürtler, Türkler, Farslar, Soğdlar, Nabatiler, Beluciler, Horasanlılar...

Emevi zulmüne karşı Abbasileri destekleyen, soygun ve talanın, zorla el koymaların, kıyım ve katliamların, dinsel baskıların, aynmcılığın sona ereceği umudu taşıyan, refah ve dirliğe, huzur ve barışa, eşitlik ve adalete kavuşacaklarını düşünen halklar...

Azatlı köle İbrahim bin Osman

Ebu Müslim Horasani, bu tarihi-siyasi-toplumsal koşullarda Emevi Devleti'nin yıkılması ve Abbasi Devleti'nin kurulmasında belirgin rol oynamış ve tarihte iz bırakmış bir kişiliktir.

Gerçek adı, geçmişi, kökeni kesin olarak bilinmediği için hakkında çok sayıda rivayet ortaya çıkmıştır. En yaygın ve genel kabul gören haliyle gerçek adı İbrahim bin Osman'dır. 718 ya da 719 yılında Azerbaycan sınırları içinde kalan Kürt köyü Mavvit'te dünyaya gelmiştir. Babasının adı Ev-dırrahman (Abdurrahman) Rewandi olup, aile, Kürt Rewandi aşiretine mensuptur. İran kaynaklı rivayetlere göre ise Ebu Müslim Azerbaycan değil, İsfahan doğumludur, Zerdüşti bir aileye mensuptur, İrani kültürle yetişmiş ancak daha sonra adı değiştirilerek Arap-İslam ismi verilmiş ve Müslümanlaştırılmıştır. Burada ortak olan bilgi; Ebu Müslim'in İrani kökenli olduğudur. O yıllara kadar da İran'da yan yana, iç içe yaşayan Fars, Kürt, Beluci vb. halkların ortak kültürü ile yetişmiş olduğu kabul edilmelidir.

Ebu Müslim'in bilinen tarihi, Yemenli Benu İcl kabilesinin azatlı kölesi olmasıyla başlar. Bu kabilenin yanında Arap-İslam kültürü ile tanışmış, Farsça ismi Arapça bir isimle değiştirilmiş, yetiştiği kültür, din ve geleneklerden kopartılıp Müslüman kimliği benimsemek zorunda kalmıştır. Buna karşın Ebu Müslim'in kendi kökenine özlem duyduğu, aslını neslini araştırdığı da biliniyor. Gençliğinde saraçlık mesleğini öğrenmiş, eyer ve semer yapmış, zaman zaman da bunları satmak için İsfahan'a

(İran), Kürtlerin yoğun yaşadığı El Cibel bölgesine (Azerbaycan), Nusaybin ve Amed'e yolculuklar yapmıştır.

Saraçlık, Küfe gibi bir şehirde halkla ilişki kurmak için bulunmaz bir meslekti. Başlangıçta askeri garnizon olarak kurulan Küfe, Halife Ali zamanında başkent olmuş, doğu-batı ticaret yolu üzerinde kurulu olduğu için de hızla ticaret merkezi halini almıştı. Halife Ali ve Muaviye çatışması, Ali'nin bir suikastla öldürülmesi, Muaviye'nin halifeliğini ilan etmesi, Emevi Devleti'nin kurulması, Ali ve Ehlibeyt yandaşları ile Muaviye yandaşları biçiminde başlayan Şii-Sünni mezhepsel-sınıfsal büyük tarihi bölünme, Kerbela katliamı, muhalif akım ve mezhepler, ayaklanmalar vb. tüm tarihi-toplumsal ve siyasal gelişmelerin yatağı Küfe şehriydi.

Dönemin ticaret merkezi Akdeniz'di; doğudan, kuzeyden, güneyden gelen kervanlar mallarını Akdeniz'in kıyı kentlerine taşırlar, buradan Avrupa'ya ulaştırırlardı. Avrupa'ya açılan deniz yolu kapısı bu Akdeniz kıyı kentleriydi. Doğudan İran ve Horasan'dan (özellikle Buhara, Semerkant ve Mavera- ünnehir'den), güneyden Yemen ve Arabistan'dan, kuzeyden Kafkaslar ve İran'dan gelen ticaret kervanları Kufe'den geçerlerdi. Çin ve Hindistan'dan kervanlar ve ticaret malları deniz ve kara yoluyla iki güzergahtan gelirdi. Deniz yolunun ilk durağı Yemen'di. Buradan tekrar kara yolu ile taşman mallar Küfe üzerinden Akdeniz'e nakledilirdi. Yani, deniz yolu kullanıldığında da doğu ticaret yolu Kufe'den geçerdi. Kuzey Afrika ve Avrupa'dan Akdeniz limanlarına gelen ve buradan İran, Çin ve Hindistan yönüne dağılan kervan ve ticaret mallarının dönüş yolları da aynı güzergahı izler, Küfe üzerinden yollarına devam ederlerdi.

Tüccarlar, özel ulaklar, yasaklanmış mezhep ve fırka propagandacıları, askerler, casuslar, köleler, cariyeler vs. vb. doğu-batı, kuzey-güney siyaset ve ticaret güzergahı ve kavşağı Kuleyi ara istasyon gibi kullanıyor; burada mola verip dinleniyor, çarşısında alış veriş yapıyor, ibadet yerlerini geziyor, gizli merkezlerine uğruyor, binek

ve yük hayvanlarının eyer ve semerini değiştiriyor veya tamir ettiriyorlardı.

Saraçhane, aynı zamanda fikir alış verişi ve haberleşme merkezi gibiydi. Saraç İbrahim -nam-ı diğer Ebu Müslim- yalnızca Küfe'de bilinen ve açık-gizli propaganda yürülen muhalif mezhep ve akımlan değil, Azerbaycan'dan, Amed'den, Horasan'dan, Merv'den, İsfahan'dan gelenlerle tanışarak o bölgelerdeki Emevi karşıtı düşünce ve faaliyetleri de öğreniyordu. Aynı zamanda soydaşlarıyla tanışıyor, anadilini ve kendi kültürünü bu sayede yaşatıyordu. Müslümanlığı kabul etmiş olmakla birlikte Zerdüştiliğin derin felsefesini, Maniciliğin hoşgörüsünü, Mazdakçılığın eşitlikçi öğretilerini duygu ve düşünce dünyasında koruyordu.

Bu yoğun, karmaşık ve kaotik politik ortamda siyasi arayış içindeki Ebu Müslim ilk olarak Keysaniye adlı bir muhalif akıma katılır. 737-738'de önderliğini, kendisinin de azatlı kölesi olduğu Benu İcl kabilesinden, Said bin Muğire'nin yaptığı, Muğiriye isyanına katılmakta da tereddüt etmez. İsyan bastırılır, Said bin Muğire idam edilir, Ebu Müslim ise zindana atılır. Tutsaklık dönemi, düşüncelerinin olgunlaştığı, siyasi hedefini Emevi saltanatı ve zulmüne son vermeye odakladığı bir dönem olur.

Abbasi Muhalefeti

Diğer yandan Emevi karşıtı yeni bir muhalif hareket örgütlenmekte, başkent Şam'ın denetiminden uzakta, özellikle Horasan ve çevresi, Azerbaycan, İran, İsfahan, Merv için için kaynamaktadır. Abbasoğulları'nın önderlik ettiği yeni hareket her türlü Emevi karşıtlığını birleştirme siyaseti ile farklı din ve mezheplerle oportünist ilişkiler geliştiriyor, Arap olmayan halklarla pragmatist birlikler kurarak örgütleniyor, genişliyordu. Sıkı gizlilik kurallarına göre örgütlenen hareket, ayaklanma merkezi/üssü olarak Horasan'ı belirlemişti. En yetenekli dai (propagandist) ve örgütçülerini oraya gönderiyor, sağlam bir çekirdek etrafında sabırla ayaklanma hazırlıklarını sürdürüyordu.

Horasan'ı ayaklanma üssü olarak belirlemenin nesnel koşullarla bağı vardı. Emevi başkenti Şam'a uzaktı, merkezi devletin otoritesi görece zayıftı. Yerel yöneticiler zaman zaman merkezden bağımsız hareket edebiliyor, bu da merkezi devletle aralarını açabiliyordu... Kentlerde yerleşik yaşama geçilmişti, ancak göçebe yaşamı ve kül-

türü halen baskındı. Bu, büyük nüfus hareketliliği anlamına geliyordu ve göçebe halkların değişim sürecinin dinamik yapısını yansıtıyordu. Sosyo-ekonomik değişim diğer yandan geleneklere, kabile kültürüne ve kadim dinine güçlü biçimde sarılmayı getiriyordu. Bölge çok dinli, çok dilli, çok kültürlü ve çok kimlikli bir yapıya sahipti. Arap-İslam fetihçiliğine, dinsel baskılara ve kolonicilik yoluyla Araplaştırmaya kararlılıkla direniyordu. Aynı zamanda koloni olarak yerleştirilen Arap kabilelerle Emevi işbirlikçisi ve yönetici Arap kabileler de sınıfsal-siyasal çelişkiler nedeniyle sürekli çatışma halindeydiler. Haraç ve cizye vergileri ile soyulan halkın memnuniyetsizliği ve öfkesi ise Emevi düşmanlığının bir başka ve en yaygın nedeniydi.

Abbasi Hareketinin haberleşme merkezi Kufe'de, siyasi-ideolojik önderliği ise Abbasoğulları'nın zorunlu ikamete tabi tutuldukları Şam yakınlarındaki Humeyme adlı küçük yerleşim bölgesindeydi. Küfeli tüccar Bukeyr bin Mahan irtibat ve örgütlenme sorumlusuydu. Horasan ve Humeyme arasındaki bağlantı, Küfe'den Bukeyr üzerinden sağlanıyordu.

Ebu Müslim'in Abbasi Hareketine katılmasını sağlayan da Bukeyr bin Mahan'dır. Bukeyr, Ku- fe'deki Ehlibeyt yandaşı kabilelerle tartışarak Abbasoğulları ile birlikte hareket etmeye iknaya çalışıyordu. Ebu Müslim'in azatlı kölesi olduğu Benu İcl kabilesi de bunlardan birisiydi. Yemenli isyancı kabilenin önde gelenlerinden İsa bin Maqil el İcli'nin desteğini almış, bu arada Ebu Müslim ile tanışmış ve onu İsa bin Maqil'den satın almıştı.

Her yıl düzenli yapılan Hac ziyaretinde Abbasoğulları ile Nakipler Meclisi ile Horasan Daileri bir araya gelerek hareketin durumunu değerlendiriyor, yeni politika ve taktikler kararlaştırıyorlardı. 744-'45'te Bukeyr Ebu Müslim'i de yanında götürerek, Abbasoğulları'nın önderi İmam Muhammed ile tanıştırdı. Yaşlı imam küçük bazı testlerden geçirerek Ebu Müslim'i tanımaya çalıştı. Sorularına aldığı yanıtları beğendi, Hac dönüşünde, Ebu Müslim'i yetiştirmek üzere yanına aldı.

Ebu Müslim, bir süre Abbasoğulları'nın yanında kaldı. Bir yandan zengin kütüphanelerinden yararlanarak bilgilerini geliştirdi, fikirlerini derinleştirdi; bir yandan Ehlibeyt soyunu, Abbasi kolunu, iktidar mücadelesini bizzat önderlerinden dinleyerek öğrendi. Abbasoğlu Muhammed'in oğlu İbrahim'den siyasi ve ideolojik eğitimin yanında savaş sanatı eğitimi de aldı. Ebu Müslim, ilk gençlik döne-

minden kalma ata kültürü Zerdüştilik ve Mazdakçılık fikirlerine, bunların devamı sayılan Muhtariye, Keysaniye, Muğiriye, Mansuriye fırkalarına ilgi duymuş, bazılarına katılmıştı. Abbasoğulları tarafından Horasan'a baş dai olarak gönderilen Hidaş kod adlı Animar bin Yezdad, Zerdüştilik, Manilik ve Budizmi İslamla sentezleyerek Neo Mazdakçı olarak kabul edilen Hürremilik akımını geliştirmişti. İslamı kabul etmiş ve dolayısıyla Müslüman olmasına karşın Ebu Müslim, anılan bu akımların temelini oluşturan eşitlik fikrini içselleştirmiş, eşitlikçi-ortakçı düzeni benimsemiş, kurtarıcı Mehdi'nin geri döneceği ve adaleti sağlayacağına inanmıştı. Mehdi'nin mutlaka soylu bir kabileden ya da Ehlibeyt sülalesinden olması gerekmezdi, hatta Arap soyundan bile olması şart değildi. Doğruluk ve adaleti sağlayacak, zalimleri yok edip mazlumları koruyacak, insanlara eşitlik getirecek herkes Mehdi sayılırdı onun savunduğu fikirlere göre. Bukeyr, Ebu Müslim'in bu düşünceleri ile uzun zaman tartıştı. Ebu Müslim, İslam dışı kabul edilen ve Şii-Abbasi fikriyatına yabancı Batıni düşünceleri terk etmemekle birlikle Emevi düşmanlığı/karşıtlığı çizgisinde ve oportünist-pragmatist Abbasi siyasetinde oynayacağı tarihsel role hazırdı.

Azatlı Köle İbrahim'den Ayaklanma Önderi Ebu Müslim'e

Abbasoğlu Muhammed'in ölümü üzerine Abbasi Hareketinin başına imam olarak oğlu İbrahim geçti. Horasan'da yürütülen Emevi karşıtı propagandanın mayası tutmuş, hareket tüm bölgeye yayılmıştı. İmam İbrahim'in de katıldığı Nakipler Meclisi ve onun altındaki kimi yöneticilerin hazır bulunduğu toplantıda hareketin yeni bir düzeye yükseltilmesi ve son hamlenin hazırlıklarına başlanması gerektiği fikri benimsenerek, propagandadan ayaklanma hazırlığına geçilmesi kararı alındı. Bu kararla birlikte Abbasoğlu İbrahim, Ebu Müslim'i de hareketin yönetiminde görevlendirdi. Ebu Müslim için yeni bir dönem başlıyor, Abbasi hareketinin kaderini elinde tutan ve aynı zamanda ayaklanmanın fiili önder ve yöneticileri arasına girmiş oluyordu.

Ebu Müslim, birinci yöneticisi Bukeyr bin Mahan ile birlikte ilk resmi görevine çıktı. Irak, İran, Maveraünnehir, Horasan bölgelerini dolaştı. Cürcan, Merv, İsfahan, Belh gibi belli başlı şehirlere gitti. Abbasi örgütlenmesini yerinde gözledi, denetledi, hareketin

genişliği ve yaygınlığını, bölge halkları içindeki etkisini, savaş gücü ve kararlılığını, örgütün sağlamlığını inceledi. Gezi boyunca yöre insanlarını tanımaya çalıştı, yeni ilişkiler kurdu, yerel yöneticiler ve halk önderlerini kazanmaya önem verdi, başarılı da oldu. Bunlar arasında Bermekoğlu Halid'in çok özel bir konumu vardı. Bermekiler, tarihi Nubahar Tapınağının başrahipliğini yapan sülaleydi. Budizmin merkezi ile kutsal kenti Nubahar'daki tapınağı rekabet halindeydiler. İslam sonrası bu rekabetin nesnel olarak ortadan kalkması gerekirken Kabe'nin İslamiyetin kutsal hac merkezi, Nubahar Tapınağı'nın tek başına Budizmin kutsal merkezi olması, bu sefer iki din arasındaki hegemonya mücadelesine konu olacak ve Arap-lslam yayılmacılığının ilk akınları sırasında kenti ele geçiren Mervani aşiretinden Halife Osman'a bağlı İslam ordusunun ilk işi, tapınağı yakıp yıkmak olacaktı. Bermekoğlu Halid, işte bu tapınağın yöneticilerinden ve başrahip sülalesinden Bermekilerin önderiydi. Emevi devletinin Mervani sülalesine dayanması, Bermekilerin Emevilere düşmanlığının tarihi ve köklü derinliğini açıklar. Ebu Müslim, bu düşmanlık üzerinden Halid Bermeki ile ilişki kurarak Abbasoğularının safına geçmeye ikna etmişti.

Hareketlerin örgütsel önderi Bukeyr ölünce, Abbasoğlu İmam İbrahim, Ebu Müslim'i onun yerine atadı. Böylece Ebu Müslim, Emevi karşıtı hareketin ana gövdesini oluşturan Horasan örgütünün başına geçti. Başlangıçta Nakipler Meclisinin kimi yöneticileri, Ebu Müslim'in bu göreve atanmasına itiraz ettiler. Onun emri altına girmeyi, talimatlarına uymayı reddettiler. Önemli itiraz noktaları Arap olmaması, soylu bir aileye mensup olmaması bir yana azatlı köle olması, henüz genç olması, davaya ömrünü vermiş kadroların yanında harekete yeni katılmış olması vb. idi. Abbasoğlu İbrahim'in Ebu Müslim'i hareketin başına getirmesinin nedenleri de zaten bu noktalardı. Propaganda ve örgütlenmeden ayaklanma hazırlığına geçildiği dönemde Horasan ayaklanmasının zaferi Ebu Müslim'in nitelikleri ve taşıdığı özelliklerin ustaca hizmetine sokulmasına bağlıydı. Abbasi Hareketi ciddi bir bölünmenin eşiğine geldi. Hareket içindeki Ehlibeyt yandaşlarının tepkileri Ebu Müslim'i öldürme girişimine kadar vardı.

Hac ziyareti vesilesiyle Mekke'de bir araya gelen taraflar, imam İbrahim'in önünde meseleyi tartıştılar. Hareketin önemli kadrolarının katıldığı toplantıda Ebu Müslim ortaya koyduğu görüşleri ve meseleyi ele alış yöntemiyle atanmış olduğu önemli görevin üste-

sinden gelecek siyasi yetenek ve komuta gücüne sahip olduğunu gösterdi. İtiraz sahipleri Ebu Müslim'in otoritesine boyun eğdiler. Bölünme tehlikesi atlatıldı. Hareket içinde ortaya çıkan bu sorun karşısında verdiği ilk ciddi sınavla Ebu Müslim, Horasan örgütü üzerinde tartışmasız bir otorite kurdu.

Horasan komutanı -İmam Mehdi- Emevilerden kurtulmak isteyen bölge halkları, Ebu Müslim'le aralarında doğrudan kan bağı kuruyorlardı. Dönemin kandaş aile bağlarının çözülüş süreci yaşıyor olmasına karşın kritik anlarda, tayin edici noktalarda Kürtlerin Ebu Müslim'i kendilerinden saymaları, Parsların Fars kökenli, Arapların Arap kökenli kabul etmeleri çok doğaldır. Kadim dinlerine açık ya da gizli bağlı kalan Zerdüştiler ve Mazdakçıların dinlerini özgürleştirecek olarak beklenen Mehdiyi Ebu Müslim'in şahsında görmeleri de anlaşılırdı. Önderliği altında toplandıkları kişi ya da akımla aralarında güçlü, ikna edici ortaklıklar, siyasi-ideolojik birlik, kavimsel ve/ya da sınıfsal aidiyet bağları kurma-arama durumu, siyasi-toplumsal bir ayaklanmayı maceracı bir girişimden ayıran önemli bir unsurdur. Ebu Müslim, ezilen, horlanan, zulüm gören Kürtlerin-Farsların soydaşı, önderi-kahramanıdır; kabileler arası çalışmalarda yenilen, Arap yarımadasından Horasan içlerine kadar sürgün edilen, kendilerini haksızlığa uğramış ve zulüm görmüş kabul eden Arap kabileler için haklarını savunacak, Emevilerden intikamlarını alacak, el konulan halifelik makamını tekrar Ehli-beyt'e kazandıracak Arap-İslam önderi, imam; Zerdüştiler, Mazdakçılar için kurtarıcı Mehdi; ezilen, sömürülen köylüler, yoksullar, köleler, esnaf ve zanaatkarlar için adalet ve eşitliği sağlayacak, dirlik ve düzen getirecek halk önderi... Dolayısıyla temel ortak noktaları Emevi karşıtlığında buluşan bütün kesimler, Ebu Müslim'le kendi özgün zeminlerinde karakteristik bir aidiyet ilişkisi-bağı kurmaktaydılar. Ebu Müslim ise bu ilişkilenme-tanımlama-bağlanma içeriklerinin hiçbirini reddetmiyor, açıktan hiçbiriyle de doğrulayıcı-onaylayıcı özel bir aidiyet ilişkisi geliştirmiyordu.

Dağlarda Yakılan Ateşler

Emevi Devletinin bölgesel yönetim merkezi, eyalet başkenti Merv'de bulunuyordu. Doğal olarak ayaklanmanın askeri hedefi de Merv olacak, Merv'in düşmesi Horasan'da ayaklanmanın zaferi anlamı taşıyacaktı. Ebu Müslim, başkente yakın bir bölgede kararga-

hını kurdu ve tüm bölge teşkilatını ayaklanma planına göre yeniden örgütledi, aralarında işbölümü yaparak buna göre yeniden görevlendirdi: Bütün bölgeye yayılan etkili bir propaganda ile ayaklanmanın hedef ve amaçları anlatılacak; Arap kabileler ayaklanmaya kazanılacak, özelikle Yemenli sürgün kabilelerle yakın ilişki kurulacak, Emevi yanlısı kabileler tarafsızlaştrılacak, ayaklanmanın Arap düşmanı niteliği olmadığı, Emevi zulmüne son vererek adil bir Arap-İslam düzeninin kurulmasının amaçlandığı vurgulanacak; Arap olmayan kavimlere Emevi saltanatının sona erdirileceği, Acem, Kürt, Beluci, Nabati, Ha- rezm ve Soğdlu gibi kavimlerın üzerindeki Arap baskısı ve tahakkümünün ortadan kaldırılacağı, bundan böyle eşitlik ve özgürlük içinde yaşayacakları güvencesi verilecek; toprak ağalarına bağlı yarı özgür köylülere, kölelere, yoksullara ayaklanmanın zenginlere, sömürücülere karşı bir başkaldırı olduğu anlatılacak; Şii, Zeydi,Harici, Batını gibi Sünni İslam'a muhalif heterodoks-İslami akımlarla, Musevi, Hristiyan, Zerdüşti, Mazdaki, Budist vb. dinlere inanç özgürlüğü tanınacağı, ayrımcılığa son verileceği işlenecekti.

Ayaklanma komutanları ve propagandacılar bu plana göre Horasan eyaletinin tüm köy, kasaba ve kentlerine dağıldılar. Yaygın ve etkili propaganda ve ayaklanma çağrısı ile halkı seferber ettiler. Savaşçı olarak katılmak isteyenlerin düzenli kayıtları tutuldu, ana karargaha gönderildi ve birlikler halinde örgütlendiler. Büyük miktarlarda bağışlar toplandı, ayaklanma hazırlıklarının tüm giderleri bu bağışlarla karşılandı. Ayrıca önemli miktarda bağış da her zaman olduğu gibi hareketin siyasi-ideolojik- manevi önderliği olan Abbasilere aktarıldı.

Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra Ebu Müslim, Emevilerin eyalet baş valisi Nasr bin Seyyah'ın üzerine yürümek üzere Merv'e doğru harekete geçti. Ayaklanmanın işareti Horasan geleneklerinde de olduğu gibi dağlarda ve ovalarda büyük ateşler yakılarak verildi... Tarihler 748 yılının Mayıs ayını gösteriyordu.

Ebu Müslim'in işaretini vererek başlattığı ayaklanmaya her kesim ve çevreden, her kavim ve topluluktan, siyasi akım ve dinden insanlar katıldı. Örneğin, isyan işaretinin verildiği gece ilk katılan altı köyün ateist fikirlere sahip olduğu öne sürülmektedir. Sünniler, Şiiler, Batını fırkalar, Sistan Haricileri, Zerdüştler, Hürremiler Ebu Müslim'le birlikte hareket eden diğer siyasi-dini akımlardı.

İran köylüleri ayaklanmanın temel gücüydü. Savaş döneminin toprak ağaları Dihganlar, esnaf ve zanaatkarlar, tüccarlar, Emevi yö-

netimi ile araları daima bozuk olan Yemenli kabileler vb. farklı sınıf, tabaka ve kavimlerin tümünün doğrudan Abbasileri desteklemek amacıyla ayaklanmaya katıldıkları söylenemez. (Horasan bir başkaldırı cenneti, isyan ocağı idi. Tarih boyu kavimler göçü yaşamış, istilalara karşı savaşmıştı. Horasan halkları inandıkları ve güvendikleri siyasi akım, dini önder, askeri komutan vb. peşinden giderler, kurtuluş umudu gördükleri harekete katılırlardı. Bu yüzden irili ufaklı başkaldırı ve isyanlar hiç eksik olmazdı. Hatta Ebu Müslim, Emevi başkentine yürüdüğü sırada da iki büyük isyan birkaç yıldır sürüyordu ve bu isyanlar da Merv önlerine kadar yaklaşmışlardı...)

Ezilen, baskı altında yaşayan halklar ve dinler boyunduruktan kurtulmak istiyorlardı. Başta Emeviler olmak üzere onların işbirlikçisi egemenlerden rahatsız, hoşnutsuz olan tüm kesimler Ebu Müslim'i İmam Mehdi-kurtarıcı önderleri olarak benimseyip kabul ettiler ve Emevi yönetimi ve yerel işbirlikçilerine karşı ayaklanmaya katıldılar.

Horasan'da yeni bir dönem açılıyordu. Eyalet başkenti Merv'i ele geçirdikten sonra Ebu Müslim, Emevilerin elinde kalan diğer kentleri de birer birer almaya, Horasan'ın tümünü yeniden fethetmeye koyuldu.

Ebu Müslim yalnızca askeri bir komutan değil, aynı zamanda iyi eğitim almış yetenekli bir siyasi önderdi. Emevilerin yönetim hatalarını inceleyip sonuçlar çıkartıyor, Horasan'da yeni yönetim metotları uyguluyordu. İlk elden, aşiretçiliği geri plana iten örgütlenmelere girişti. Ordularını ve birliklerini bağlı oldukları kabile-aşiret bağlarına göre değil, doğdukları ve yaşadıkları memleketlere ve mensubu oldukları kavimlere göre oluşturdu. Fars, Arap, Kürt, Türk, Harezmli, Soğdlu vb. kavimlere göre asker kayıtları yaptı, kabile savaşçısı-milisi tariflerini yasakladı. Ortak bir isim koydu: Horasan Ordusu! Ortak bir dil konuşuldu: Horasan dili! Harekete bağlı her taraftara, 'devletin gerçek evlatları ve sahipleri' fikri benimsetildi... Toplumsal yaşamın aşiret bağlarına göre sürdürüldüğü, devlet yapılanmasının da aşiretler konfederasyonu ve ittifakları biçiminde oluşturulduğu dönemin siyasi-iktisadi yapısını tasfiye etmeye yönelen bir toplumsal-siyasi-iktisadi yapı olarak kavmiyetçi model kuşkusuz hem daha ileri, hem daha kapsayıcı ve birleştirici bir modeldi. Ayrıcalıklarını kaybeden aşiret önde gelenlerinin ve ağalarının direnmeleri ya da başkaldırmaları bir sonuç getirmedi; Ebu Müslim, direnç gösterenleri ezdi, tasfiye etti.

Emevi egemenliğinin sona ermesi Farslılar, Türkler, Kürtler başta olmak üzere tüm Horasan halklarını rahatlatmıştı. Ebu Müslim, Emevi işbirlikçisi toprak ağaları ve Dihganları, yerel yönetici ve soyluları da ortadan kaldırmış, böylece yoksul ve topraksız köylülerin, kölelerin, esnaf ve zanaatkarların büyük sempati ve desteğini kazanmıştı. Musevi ve Hristiyanlar, Zerdüşliler ve Budistler kılıç zoruyla İslâmî kabul etme zulmünden kendilerini kurtaran Ebu Müslim'i baştacı ediyorlardı. En ağır zulmü yaşayan bölgenin kadim dini Zerdüşti/Mecusi mensuplarıydı. Aynı zamanda en kalabalık nüfusa sahip olanlar da Mecusilerdi. Ebu Müslim'in açıktan inkar etmemesi, halk arasında hakkında yayılan kurtarıcı Mehdi propagandası, onu peygamberlik düzeyinde ilahı/kulsal bir mertebeye yükseltiyordu.

Horasan'ı yeni baştan fethederken eski yönetimden arta kalanlar ve onların destekçilerini kesin bir kararlılıkla ortadan kaldırdı. Ancak otoritesini sağlamlaştırırken Sasani döneminden kalan Zerdüşti rahipleri ve Dihganlarla ittifak yapması, pragmatist ve oportünist bir yol izlediğini de gösteriyor. Daha sonra bu kesimlerle de ittifakını sona erdirme ve onları tasfiye etmede tereddüt göstermedi, ancak bu ittifakın en ağır faturasını yoksul köylülerin bir bölümüne çıkarması, Ebu Müslim'in esnaf ve zanaatkarlar, tüccarlar, küçük ve orta mülk sahibi ve toprak ağaları vb. dönemin ağırlıkla orta sınıflarına dayanan bir siyasi çizgi izlemekte olduğunun verisi olarak kabul edilebilir. Daha somut bir veri olarak Ebu Müslim'in Bihafarid başkaldırısını ezmesini gösterebiliriz. 746-748 yıllarında Nişapur'da Bihafarid bin Mahfuriddin adında birisi Zerdüştilik ile İslam arasında bir sentez yaratarak Bihafaridiye mezhebini kurmuştu. Siyasi niteliğine karşın Bihafarid silah kullanmamış, propagandayı esas almıştır. Başkaldırı, geleneksel Zerdüşti-Sasani egemenliğinin kalıntılarına karşı çıkan İran köylü hareketiydi. Çarpıcı olan yanı da, Ebu Müslim'den bu hareketi dağıtmasını isteyenlerin Zerdüşti din adamları olmasıydı. Ebu Müslim başkaldırıyı bastırdı, Bihafarid'i öldürdü, tümü köylülerden oluşan yandaşlarını imha etti. Siyasi durum ve dengeler nedeniyle bu köylü hareketini bastırmasına rağmen Bihafarid başkaldırısı, aynı zamanda Ebu Müslim'in önderlik ettiği hareket de dahil olmak üzere Horasan'daki hemen hemen tüm ilerici Batıni hareketlere ilham veriyordu.

Emeviler cephesinde iç karışıklıklar sürüyordu; saray içi entrika ve darbelerle siyasi birliği parçalanmış, şehzadeler taht kavgası için birbirine düşmüş; devletin kurucu aşiretleri Süfyaniler ve Merva-

niler arasındaki birlik sona ermişti... Saikan Arap olmakla övünen Emevi iktidarı anne tarafından Kürt olan II. Mervan'ın halifeliğini geleneklerine aykırı olmasına karşın kabullenmek zorunda kaldı. El Cezire valiliğinden tahta geçen Mervan, merkezi Meyaforgin olan (bugünkü Silvan) Mervani Kürt Beyliği'nin desteği ile ayakta kalmaya çalışıyordu. Bir saray darbesine karşı tedbir olarak başkenti Harran'a taşıdı. Tarihteki önemli ilk Arap-Kürt ittifakı da ömrünü tamamlamış olan Emevi devletinin yıkılmasını önleyemeyecekti...

Horasan'daki ayaklanma sırasında II.Mervan, Abbasilerin ayaklanma ile bağlarını ortaya çıkarmıştı. Hareketin başındaki Abbasoglu İbrahim'i zindana atmış, ardından da zehirleyerek öldürtmüştü. İbrahim'in vasiyetine göre kardeşi Ebul Ab- bas'ın başına bir şey gelirse, yine vasiyete göre Abbasoğulları'nın başına diğer kardeşi Ebu Cafer Mansur geçecekti.

Horasan ordusunun ilerleyişi sürüyordu. Kürdistan'ın Şerizor (bugünkü Süleymaniye) ve Musul şehirlerinin düştüğünü öğrenen Emevilerin son halifesi Mervan, karargah kurduğu Harran'dan çıkıp Zap Irmağı bölgesinde Horasanlıları karşılamak üzere hazırlık yaptı. Zap kıyısındaki savaş çelin geçti, Mervan'ın kuvvetleri yenildi. Mısır'a kadar ilerleyen Horasan birlikleri, 750 yılında Mervan'ı yakalayıp kellesini vurdular, kesik başı yeni halife Ebul Abbas'a gönderdiler. Emevi devri kapanmış, Abbasi devri açılmıştı artık...

Sınıf Mücadelesinin Yeni Perdesi Ebu Müslim'in Tasfiyesi

Abbasi devletinin kurulması, hareket içinde bir iç hesaplaşma zamanının da yaklaşmakta olduğunu gösteriyordu. Devletin başına geçen halife Ebul Abbas,

Horasan komutanı Ebu Müslim'in gölgesinde kalıyordu.

Ebu Müslim Horasani, ünü ve elinde bulundurduğu kuvvet ile halkın kahramanı durumuna gelmiş, İmam ve Mehdi unvanlarıyla hizmetinde olduğu Abbasilerin önüne geçmişti. Kendi adına biat alan ve Abbasilerin en yakın rakibi olmaya aday tarihsel bir kişilikti artık.

Ayaklanmanın merkezi Horasan, halife Ebul Abbas'tan önce Ebu Müslim'e bağlıydı.

Ebu Müslim, "Hz. Ali donuna girmiş, Ehlibeyt kılıcı kuşanmış kurtarıcı Mehdi, Zerdüşt'ten sonra gelen ikinci peygamber, Tanrı-

nın baltası kutsal Teberdar ve tanrı-kral'dı. Horasan'ın tek hakimi ve fiili hükümdarıydı.

Bu güç Ebu Müslim'in başını döndürürken, Abbasileri ise ürkütüyor, Ebu Müslim'in iktidara göz koymasından ve ellerinden almasından kaygılanıyorlardı. Geleneklere göre yeni halife seçilen Ebul Abbas'a biatini tazelemesi gerekirken Ebu Müslim oyalanıyor, biat yeminini erteliyordu.

Abbasiler tehlikenin farkında olarak, ihtiyatla, öncelikle devleti sağlamlaştırmaya koyuldular. Horasan dışında Emevilerden boşalan bölgelerde kendilerine bağlı yönelimler kurdular. Devlet örgütlenmesi Abbasi soyuna bağlı ve yeni egemen sınıfın çıkarlarına uygun biçimde inşa ediliyordu. Ama Horasan, Abbasi yönetimi altına girmeye direniyordu. Ebu Müslim, Halifenin atadığı vali ve komutanları azlediyor, yerlerine güvendiği kendi adamlarını atıyordu. Nakıpler Meclisi ve Yetmişler Meclisi üyelerinden atamalar yaparak Horasan'da Abbasi devletini temsilen yönetici atama gücü olduğu mesajı vermeye çalışılan Halifenin bu sembolik girişimleri de Ebu Müslim tarafından boşa çıkarılıyor, atanan bu yöneticileri şehirlere sokmuyor, yoldan çeviriyordu. Halife Ebul Abbas'a gözdağı vermek için Nakipler Meclisi'nin başkanı ve Ehlibeyt davasının en sıkı savunucusu Süleyman bin Kesir'i, halifenin veliaht kardeşi Ebu Cafer Mansur'un gözleri önünde öldürttü. Mesaj açık ve sertli.

Henüz iplerin kopmamış olmasına karşın Halife, Ebu Müslim'in Abbasi başkenti Kufe'ye gelerek sarayda biat yemini etme isteğini geri çeviriyordu. Yokluğunda Horasan'ın karışabileceği, oradan ayrılmamasının yerinde olacağı gerekçesiyle Ebu Müslim'i saraydan uzak tutmaya çalışıyordu. Devlet içinde iki ayrı güç merkezi, iki iktidar odağı oluşuyor, Abbasilerle Ebu Müslim arasındaki ittifak çatlıyordu. Halife Ebul Abbas ve veliahdı Ebu Cafer Mansur kesin kararlarını vermişlerdi. Abbasi devleti Ebu Müslim'in kılıç tehdidinden kurtulmalıydı.

Abbasilerle Ebu Müslim arasındaki siyasi gerilim sınıfsal çıkarlardan kaynaklanıyordu. Aşiret ilişkilerine göre örgütlenmiş Arap toplumunda egemen sınıflar zengin aşiretler ve aşiret önde gelenleri tarafından temsil ediliyordu. Toprak mülkiyeli aşiret esasına göre paylaşılmış, ticaret tamamen aşiretlerin denetimindeydi. Devlet, bu aşiretlerin önde gelenleri ve onlarla ittifak halindeki aşiretlerin elindeydi. Hz. Ali'den sonra Süfyanlar ve Mervanlar aşiretinin ve onlarla çıkar birliği yapan kesimlerin elinde olan Emevi iktidarının

yıkılmasıyla Abbasi devletinde iktidar, farklı aşiretlerin eline geçmiş oluyordu. Egemen sınıf bilinci ve dürtüsüyle hareket eden Abbasiler iktidarlarını sağlamlaştırırken. Emeviler döneminden kalan aşiretlerle de sınıf ittifakları yapmaktan uzak durmuyorlardı. İktidar için uzun yıllar bekleyen Abbasiler şimdi feodal egemenler haline gelmişlerdi; kendi sömürü düzenlerini örgütlüyorlardı. Emevi iktidarı altında mazlum, hakları gasp edilmiş konumdaki Abbasi propagandası, ezilen ve sömürülen sınıf ve tabakaların temsilciliğini yaparken, iktidarı ele geçirdiklerinde egemen sınıf refleksiyle kendi sınıfsal çıkarlarını esas alan siyasi-ekonomik bir program uygulamaya başladılar. Ehlibeyt yandaşı, Hz. Ali'ye bağlı Şii-Alevi Islami çizgiyi terk ettiler. Emevilerden devraldıkları Ortodoks Sünni İslam çizgisini sürdürdüler. Zira iktidarı almadan önceki Islami çizgi muhalif bir çizgiydi; yoksullar, ezilenler, mazlumlar, köleler siyasi-sınıfsal direniş ve mücadelelerini bu çizgi etrafında yürütüyorlardı. Haksızlığa uğramış aşiretler, esnaf ve zanaatkarlar bu çizgi üzerinden kendilerini ifade ediyorlardı. Arap- İslam fetihçi yayılmacılığı karşısında mevali kesim -Arap olmayan Müslümanlar- bu çizgide eşitlik ve adalet beklentilerinin karşılığını buluyordu. İslam heterodoksisi ve Musevi, Hristiyan, Zerdüşti, Budist din mensupları inanç özgürlüklerini bu çizgi etrafında yaşayabileceklerine inanıyorlardı. Egemen konuma geldiklerinde Abbasilerin bu çizgiyi terk etmeleri sınıf çıkarlarının bir gereğiydi ve eşyanın tabiatına uygundu.

Bu program değişikliği, Abbasi devletiyle Ebu Müslim Horasani arasındaki siyasal-sınıfsal ayrışmanın derinleşmesini açıklar. Emevi saltanatının yıkılmasına kadar Abbasilerin hizmetinde, onların çizgisinde hareket eden Ebu Müslim, halifeliğin Abbasilerin eline geçmesi, Abbasi devletinin kurulması ve Abbasi aşiretinin merkezinde durduğu aşiretler ittifakının iktidarı elde etmesinin ardından siyasal-sınıfsal-toplumsal muhalefetin başına geçmiş, bir bakıma siyasal koşulların itmesiyle henüz oluşum aşamasındaki Abbasi karşıtlığının siyasi odağı-temsilcisi durumuna gelmişti.

Abbasi devletinin ilk halifesi Ebul Abbas, iktidarlarının henüz zayıf olması nedeniyle Ebu Müslim'in üzerine ordu göndermeyi göze alamazdı, ayrıca hala hizmetlerine ihtiyaç duyuyordu. Öldükten sonra yerine geçen ağabeyi Halife Ebu Cafer Mansur bir yandan halifeliğin asıl kendilerinin hakkı olduğunu iddia ederek ayaklanan iç muhalefeti bastırması için Ebu Müslim'den yardım alırken, bir yandan da onu tasfiye planları yapmaktaydı. Ebu Müslim de yalnız

Emeviler sonrasını değil, Abbasoğulları'nın imam İbrahim döneminden itibaren siyasetlerini sorgulamaya başlamıştı. İslam devletini yönetme hakkının Abbasilere ait olduğuna inanarak sadakatle bu sülaleye hizmet etmiş olmasından başlayıp sonuçta nasıl büyük hatalar yapmış olduğunu; Abbasilere sadakati uğruna ne çok kan döktüğünü, "Kuranın emridir, ilahi buyruktur" denilerek imamlık ve İslam önderliği davası güdenleri acımasızca nasıl tasfiye etmiş olduğunu, sıradan insanlardan kabile savaşçılarına, yerel ayaklanma önderlerinden bizzat kendi dava arkadaşlarına Abbasoğullarının menfaati için nasıl kıymış olduğunu düşünüyor, kendisiyle hesaplaşıyordu. Halife Ebu Cafer Mansur ile ilişkilerini noktalama aşamasına gelmişti. Karşılıklı mektuplarla Halife, Ebu Müslim'i suçlayıp karalayarak gözden düşürmeye çalışırken, Ebu Müslim de tüm Abbasoğullarını yargılıyor, verdikleri talimatları, işledikleri/işlettikleri suçları sıralıyordu. Bu aynı zamanda kendisini de sorgulama ve tarih önünde hesap verme anlamı taşıyordu. Her ne kadar Ebu Müslim, bu yargılama, yüzleşme ve hesaplaşmada kendi hatalarından da söz ediyor olsa, tüm sorumluluğu Abbasilere yıkarak, onlara kanmış olmak, gözü kapalı güvenmiş olmak, emirlerini uygulamak, Kuran'ı yanlış yorumlamak vb. gerekçelerle esasında kendisini açıklamaya, mazur göstermeye çalışmaktaydı. Sonuç itibariyle bunca hata ve ağır ilhamlardan sonra dahi Abbasilerle tüm bağlarını kesecek nihai adım atmada kararsızlık geçirecek ve bu kararsızlığını yaşamıyla ödeyecekti.

Halife Ebu Cafer, savaş meydanında Ebu Müslim'le baş edemeyeceğini biliyordu. Ehlibeyt önde gelenlerini, Haşimileri, Ebu Müslim'in bazı komutanlarını ve yakınlarını araya sokarak havayı yumuşattı, kendisini başveziri olarak tayin ettiğini bildiren mühürlü-imzalı bir belgeyi Ebu Müslim'in güveneceği kimselerle göndererek saraya çağırdı. Başvezirlik, halifenin veliahdı anlamına geliyordu ve Ebu Müslim ne kadar kuşkulansa da ileride devletin başına geçme fırsatı elde etmiş olmanın cazibesine kapılmaktan kurtulamadı. Bunun bir tuzak olduğu konusunda kendisini uyaran komutanlarını dinlemedi, saray güvenliğinden sorumlu askerlerin Horasan Birliklerinden olmalarına ve kendisine bağlı olduklarına da güvenerek, çağrıya uydu. Ebu Cafer Mansur bu arada Horasan Birliklerini geri çekmiş, özel bir infaz birliği hazırlamıştı. Halifenin huzuruna çıktığında infaz görevlileri ortaya çıkıp görevleri yerine getirdiler, Ebu Müslim Horasani, halife Ebu Cafer'in gözetiminde katledildi. Tak-

vimler Ocak 755'i gösterirken, egemen sınıfların ilk olmayan, son da olmayacak cinayetlerinden biri daha gerçekleşmişti.

Ezilen İnsanlığın Tarihi Serüveni

Ebu Müslim'in katledilmesi üzerine onun yolundan gidenler Abbasi devletine karşı ayaklandılar. İlk ayaklanma, sağ kolu ve sırdaşı Zerdüşti/Mecusi Sindbad önderliğinde gerçekleşti. 757'de en yetenekli komutanlarından ve omuzdaşı, Türkler arasında faaliyet yürüttüğü için Türk İshak diye çağrılan takipçisi isyan bayrağı açtı. Ebu Müslim'in torunu Ebul Gaza, Ebumüslimiye fırkasını kurarak başkaldırıya geçti. Horasan'daki Arap-İslam muhalefeti ve Abbasi halifelerinin temsil etmeye başladığı Sünni Ortodoks İslam karşıtlığı örtüsü altında toplanan hemen tüm siyasi-sınıfsal-toplumsal hareketler Ebu Müslim'e her seferinde yeni atıflarda bulunarak onun etrafında, onun izinden mücadelelerini sürdürdüler.

Bu direniş ve mücadeleler her dönem egemen sınıfların korkulu rüyası olmuş, Abbasileri içten içe yoran, hırpalayan, güçten düşüren, Selçuklu devletini sarsan, genişlemesini engelleyen-yavaşlatan, süreklilik kazanmış başkaldırı ve ayaklanma biçimine de dönüşmüş ve tarihte iz bırakmışlardı. Karmatiler ile Babek önderliğindeki halk hareketleri eşitlikçi-ortakçı yönetimler kurmayı başarmışlardı. Tüm İslam coğrafyasına yayılmış biçimde Hürremilik, Muhımmıra (Kızıl Bayraklılar), el Muqanna, Babekilik, Mazgarilik, Karmatilik, Ismaililik, Fatımilik isimleri altında yüzyıllara yayılarak devam eden bu isyan hareketlerinin ana felsefesi, eşitlikçi-ortakçı düzen fikrine dayanıyordu. Bir diğer ortak noktaları, Ebu Müslim Horasani ile aralarında kurdukları tarihi-organik bağdı. Buna göre Ebu Müslim gerçekte ölmemiş, kurtarıcı Mehdi olarak dönecekti. Böylece ezilenlerin başkaldırı ve isyanları Ebu Müslim'in siyasi-ideolojik mirasını devralıyor, kendilerinden yeni şeyler katıyor ve tarihsel süreklilik kazanmış oluyorlardı.

İsyan ve direniş geleneği Anadolu topraklarında da yeşermiş Baba İlyas (Babailer), Şeyh Bedrettin (Bedrettiniler) ve Pir Sultan Abdal tarihi kişilikleri ve halk önderleri üzerinden Anadolu tarihine damgasını vurmuş farklı siyasal-sınıfsal-ideolojik biçimler alarak günümüze kadar gelmiştir.

BABEK İSYANI

İslam dininin doğuşu ve yayılması, Arap yarımadasındaki aşiret-kabile topluluklarının devletleşmesini de hızlandırdı. Aşiret-kabile toplulukları içindeki aşiret reisliği ve onunla kan bağına sahip soylu aristokratik çeper ile yine kan bağı ile tarif edilen, ama giderek çemberin genişlemesiyle soylu aristokratik kesim dışında kalanlar bir çiminde. İki bölüntü/ayrışma dönemin siyasal sınıfsal görünümünü yansıtır. İslam dini, aşiret kabile kökenli reislik ve dar aristokratik tabakanın kabileler arası ve kabileler üstü başkanlık hanedanlık makamına yükselmesine imkân sağlar. Halifelik makamı böylece aşiretler üstü bir temsiliyet ve egemen sınıfların devlet düzeyinde örgütlenmesi biçimini alır.

Dönemin güçlü devletleri kabile-kavimler konfederasyonu biçimindedir. Örneğin Sasaniler Devleti; Sasani kabilesinin hükümranlığı altında kimileri ile ittifak ilişkileri kurarak, kimilerine zorla boyun eğdirerek bir araya gelmiş aşiretsel konfederasyondur. Kabilelerin soyluluk derecelerine göre devlet içindeki itibarları, güçleri ve ayrıcalıkları paylaştırılır, yerel yöneticiler, yerel soylular arasından belirlenir ve miras yoluyla unvanı devam eder. Bunlara Dihgan denir, esas görevleri toprak taksimatı yapmak ve vergi toplamaktır. Kendileri ise vergiden muaftırlar. Ayrıca sipahiler (savaşçılar), rahipler, sivil memurlar da vergiden muaf tutulmuşlardır. Köylüler hem verginin ağır yükünü karşılamak, hem piyade olarak orduya

katılmak zorundadırlar. Kentlerde yaşayan esnaf ve tüccarlar vergi vermek zorunda, ama askerlik yapmak zorunda değildirler.

Sasani Devleti, satraplar (eyalet valileri), merzuban (prensler), mobad (yerel prensler) ve dihgan (yerel toprak ağaları) eliyle yönetiliyordu. Devlet yönetmede işin başında sayılan Arap İslam devletinin bürokrasi, ekonomi ve benzeri konularda öğrenmesi gereken çok şey vardı. Bu yüzden engin deneyim ve birikime sahip Sasani yönetici ve toprak ağalarının hepsini ortadan kaldırmadı.

Fetihçilik, feodal-ortaçağ sömürü sisteminin başat yöntemlerindendi. Toprak işgali, istila ve yayılma da fetihçi siyasetin temel sömürü biçimlerindendi. Üretime dayanmıyor, başka halkların, toplulukların ürettiği, biriktirdiği değer ve zenginliklere zorla el koymaya, talan etmeye, yağmalamaya dayanıyordu. Fetihçi ordu/devlet önce birikmiş zenginliklere el koyar, halkın bir bölümünü köle olarak alıkoyar, geride kalanları haraç-cizye* adı altında vergiye bağlar. Kölelerin bir kısmı köle pazarlarında satılır, bir kısmı büyük toprak sahiplerinin arazilerinde ve kentlerin inşa edilmesinde çalıştırılır. Yine bir kısmı fetih ordusu için savaşçı yapılır, bir kısmı da özellikle genç ve güzel kadınlar, yakışıklı ve sağlıklı erkekler egemenlerin ve köle sahiplerinin her türlü özel hizmeti için ayrılırlar.

Fetih siyasetinin en zayıf yanı, üretim ekonomisine dayanmıyor oluşudur. Dolayısıyla sömürünün sürekliliği, fetih ve istilaların da sürekliliğini gerektirir. Fetihçilikte sınır yoktur, daima yayılmak, yeni yerler fethetmek, talan ve soygun için sürekli ilerlemek zorundadır. Daha fazla ilerleyemez duruma geldiğinde ise hızla gerileme sürecine girer, fethettiği topraklarla birlikte kendi toprakları da bu kez yeni fetihçi devletler tarafından fethedilmek üzere istila savaşlarının hedefi durumuna gelir.

İslamiyet, feodal toprak mülkiyetine, daha genel olarak da özel mülkiyete cevaz veriyordu. Buna paralel olarak feodal fetihçi sömürüyü ve istila savaşlarını "hak dinini yayma" ve "cihat savaşı" adı ve amacı ile meşrulaştırmış ve fütursuzca uygulamıştır. İslam devletinin ve egemen sömürücü sınıfının siyasetini belirlemiş, toplumsal meşruiyet sağlamış, ideolojik kaynağı olmuştur.

Demek ki İslam dini, esas ve öncelikli olarak tüccar ve esnafların, sürü sahibi aşiret önde gelenlerinin, büyük toprak sahiplerinin, güçlü ve zengin aşiret reisleri, aşiretler üstü aşiretler arası konfederasyonlar, sömürücü sınıf ve tabakaların çıkarlarını gözeten, sınıflar üstü niyet ve özellik taşımayan bir olgudur.

Fetih Coğrafyasının Üretim Düzeyinin Genel Görünümü

Arap-İslam devletinin fetih akınlarına maruz kalan Asya ve Orta Asya bölgesi, uygarlık düzeyi gelişkin, üretken bir ekonomiye sahip, bolluk içinde, zengin bir bölgeydi.

Uçsuz bucaksız bozkırlarda büyük sürülere sahip göçebe otlatıcı kavimler, verimli topraklarda tarımla uğraşan çiftçiler; yün ve ipek dokumacılığı; altın ve gümüş işlemeciliği; değerli taş ve mücevherat; gelişmiş el zanaatları ve ürünleri; değerli kumaşlar ve baharat çeşitleri, büyük kervanları, hareketli ve zengin çarşı ve pazarları, üretim ekonomisinin gelişme düzeyini yansıtır. Bu üretimi gerçekleştiren toplumsal sınıflar göçebe otlatıcı çobanlar, büyük toprak ağalarına bağlı toprak köleleri, azatlı köleler, serfler ve yoksul köylüler, şehir imarında çalıştırılan savaş esirleri ve kölelerle, duvarcılar, dokumacılar, demirciler, bakırcılar, sarraflar başta gelmek üzere el zanaatçılarıydı.

Ortaya çıkan zenginliğe yerel yöneticiler ve soylu aristokrat tabaka, toprak ağaları, aşiret kabile reisleri ve önde gelenleri ile tüccarlar tarafından el konulmaktaydı.

İlk insanlık tarihine beşiklik eden bölge halklarının tapınaklarda biriken bağış ve adakları ise Zerdüşti*, Budist*, Şamanist* rahipler sınıfını zenginleştiriyordu. Bölgenin İslamiyet öncesi bu kadim dinleri, halkı soyma ve sömürmenin bir diğer yoluydu. Zira egemen sınıf tarafından resmi din haline getirildikten itibaren rahipler, din adamları, egemen sınıfların parçası olan sömürücü bir tabaka haline gelmiş, ibadet karşılığı bağış, adak ve günah karşılığı el koyma yoluyla tapınaklar, her çeşit heykel ve ikonalarla* altın, gümüş ve mücevherat stoku yapar hale gelmişti. Ayrıca etrafındaki geniş araziler, yerleşim bölgeleriyle birlikte tapınak mülkiyetine geçmişti. (Horasan'ın yalnızca bir bölgesindeki tapınaktan Budist ve Zerdüşt inancının sembolleri heykeller, ikonlar, putlar eritilmiş 50 bin miskal* altın ve mücevher elde edilmiş; 250 bin miskal ağırlığında gözleri inciden bir heykel de Arap Abbasi istilacılar tarafından yağmalanmıştır. Tapınaklarda biriken zenginliği anlamak için bu örnek yeterlidir.)

Zenginlikleri üretenlerle el koyanlar arasındaki, sömürenlerle sömürülenler arasındaki ilişkilerin çıkar çatışmalarına yol açması, sınıf çelişkilerini keskinleştirmesi doğal ve kaçınılmazdır. İlkel ko-

münal toplumun ortak üretim ve bölüşüm kültürüne özlem, yerel dinler, gelenekler ve efsaneler yoluyla kuşaktan kuşağa taşınan bu kültürün izleri kalıntıları, yoksullar, mülksüzler, köleler, ezilenler, sömürülenler arasında eşitlikçi ortakçı düzen arayış ve özlemini canlı tutar. Böylesi bir düzen vaadiyle ortaya çıkan siyasal toplumsal hareketlerin hızla kitleselleşmesi de, bir ütopyanın gerçekleşme umuduna sarılmak, bağlanmakla izah edilebilir.

Abbasilerin Asya-Orta Asya Fetih Savaşları

7-8. yy.'larda Abbasi Arap/İslam Devleti doğuya yayılma siyasetiyle İran, Fars, Horasan, Azerbaycan, Hindistan ve Çin'e kadar uzanan istila saldırıları gerçekleştirdi. Kuzey toprakları, bugünkü Anadolu, yorgun Roma'nın yerini alan Bizans Devletine aitti. Yeni kurulan genç ve dinamik Arap İslam Devleti topraklarını genişletme arzusu duyuyordu, ancak bunu yaparken büyük zenginlikler elde etme, dönemin ticaret yollarını denetimi altına alma, uzak topraklara açılma, yayılma olanağı tanıyacak, kendisi için stratejik öneme sahip coğrafyalara yöneliyordu.

Buhara ve Semerkand göz kamaştırıcı ticari zenginliğiyle İslam Devletinin öncelikle dikkatini çekiyordu. Maveraünnehir dönemin ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Tarihi İpek Yolu olarak bilinen bu ticaret yolu, Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan kesintisiz bir hattı.

Arapların İslam'ı yayma ve cihat adını koydukları bu saldırıların gerçekte dini yayma ile sınırlı olmadığı, bundan ziyade toprak ele geçirme, yağma ve talan savaşları olduğu tartışma götürmez.

Abbasi egemenlerinin talan ve yağma akınları başladığında bölgedeki katliam ve zulüm sınır tanımaz. İstila hareketi genişledikçe boyunduruk altına alınan kavimlerin sayısı artar, hükümranlığın sürmesi ve denetim altında tutma sorunu baş gösterir. Halk, Arap egemenliğinden hoşnut değildir. Ama yerel egemenler, soylular da halkı ezmekte olduğundan onlara sığınmayı, yardım dilemeyi düşünmez. Yerel soylularla halk arasındaki bu güvensizlik Arap egemenlerinin işine gelir. Ayrıcalıklarına dokunmama, kendi adlarına vergi toplama hakkı verme vb. yoluyla kendi tarafına çeker, işbirlikçileştirir. Soylu ve aristokratik tabaka Müslümanlığı gönüllü biçimde kabul ettiği gibi bölge halkları ve kavimlerin farklı dinsel inanışlarına karşı İslam cihadına katılır ve destek verirler. Kavimler/halklar bu baskılar karşısında ya kılıç zoruyla din değiştirirler, ya

biçimsel olarak İslam'ı kabul edip kadim dinlerini gizli yaşatırlar. Ya da isyan ederler!

Arap egemenliğine, İslam'a ve bunlarla işbirliği halindeki yerel soylu ve yöneticilere başkaldırılar, isyanların dini karakterle sınırlı olmadığını, sınıfsal siyasal karakterli olduğunu gösterir.

İsyan hareketlerindeki Arap İslam karşıtlığının dinsel içerikle sınırlı olmadığının bir kanıtı da, Sasani yönetimi altında yaşayan ezilen yoksul köylü yığınlarının tavrıdır: Zerdüştilik-Mazdaizm, Sasaniler tarafından resmi din haline getirildiğinde halk, egemenlerin dini olarak görüp tepki göstermiş, üstelik yerel egemenlerin zorbalıklarına karşı başlangıçta İslam fetihlerini ehveni şer karşılamıştır.

İlk İsyanlar ve Direniş Hareketleri

Arap istilalarını takiben İslamlaştırma biçimindeki ideolojik saldırı geri tepti. Arap yayılmacılığı ve İslamlaştırma ile Fars-İslam sentezinin ortaya çıkması, bölge dinleri ile etkileşim içinde daha alt türevleri içeren oluşumlar, daha organize isyanların ideolojik temelini oluşturdu. Bu isyanların sınıfsal bileşimi heterojendi, Arap egemenliği ve Ortodoks İslam karşıtlığı ana unsurdu. Geniş bileşim zanaatkârlar, esnaf ve çiftçileri de içine alıyordu. İran kökenli yerel sömürücü sınıflar (toprak ağası dihganlar), soylular, emir ve valilerin bir kesimi de buna dahildi. Zerdüşti, Budist, Maniheist* din adamları ve zenginler de ayaklanmaları desteklediler. Hatta merkezi devletle sorun yaşayan, ezilen ya da özerklik vb. isteyen kimi Arap kabilelerin de desteğini alıyordu. Bu tür ayaklanmaların en kapsamlı ve güçlü olanı Ebu Müslim Horasani Hareketi idi. Bunlara, kent ağırlıklı devrim hareketleri dememiz mümkündür.

Sınıfsal bileşimindeki farklılıklar ve destekçilerinin heterojen yapısı, bu ayaklanmaların aynı zamanda kararsız ve zayıf yanını oluşturuyordu. Nitekim İrani kökenli zengin sınıflar ve yerel sömürücüler isyanlardan çekildiler, esnaf ve zanaatkârlar, çiftçiler uzlaşma arayışlarına girdiler vb. sonuçta devrimi sonuna kadar götürmeyi başaramadılar ve hareket yenildi.

Ayaklanmalar, ezilen din ve mezhepler, yoksul halk ve köylülerin ana gövdesini oluşturduğu, giderek homojenleşen ve toplumsal/sınıfsal bir içerik kazanan devrimci direniş hareketlerine dönüştüler.

Çeşitli fikir akımları ayaklanmaları entelektüel açıdan besliyordu. İslam çerçevesinde olup yine de İslam'ı eleştiren akımlar; Mazdek-

çilik,* Budistlik, Manicilik gibi eski inançların etkisiyle sentezlenen yeni akımlar; Ortodoks İslam'a karşı çıkmayla sınırlı olmayan, İslam'ın her türüne karşı bayrak açan fikir akımları gelişti. Kullandıkları terminoloji İslam'dan alınmış dinsel kavramlardı ama öz olarak İslam'ın dışındaydılar. En önemlilerinden Ebu Müslimilik, Babekilik/Hürremdinilik, Karmatilik, İsmaililik bu türden hareketlerdi.

Egemen ideolojiyi temsil eden Ortodoks ulema tarafından İslam düşmanı, sapık/kâfir/zındık olarak nitelenen bu akımlar/hareketler, yalnızca merkezi devlet Abbasilere karşı ayaklanmıyorlardı. Aynı soy ve boydan kavimler arasında, örneğin Türk kökenli Sünni aristokratlara karşı; çoban halk Karluklar arasında kendi egemenleri Karahanlılara karşı; Oğuz ve Türkmen boyları arasında Selçuklu devletine karşı sınıfsal çelişkilere dayanan isyanlar yaşanıyordu.

İran, Horasan, Azerbaycan, Afganistan, Taberistan, Buhara ve Semerkand'ın 7-8-9. yy.'larda devrim coğrafyası haline gelmiş olmasını birkaç başlık altında açıklamak mümkündür;

-Yeni yaşam ve kültür, eski geleneklerin bastırılması, uzlaşmacılığın çökmesi ile çatışmanın kaçınılmazlığı;

-Arap istilalarının toplumsal yapıda yol açtığı yeni sınıf ilişkileri ve bunların sonucunda ortaya çıkan himaye, velayet ilişkileri içine girenlerle, buna razı olmayıp farklı arayış içine girenler arasında çatışma;

-Mevcut iktidarlara karşı devam eden hoşnutsuzluğun, din ve mezhep farklılıklarına dayalı sınıfsal ideolojik saflaşmalar biçiminde yaşanan ve esasta halk iktidar biçimindeki siyasal çatışmalar...

Direniş Hareketlerinin İdeolojik Motifleri ve Tarihsel Kaynakları

Arap İslam yayılmacılığı, Orta Asya genelinde yerleşik ve yaygın olan, üstelik kökleri M.Ö. 6. yy.'a kadar uzanan inanç sistemleri ile çatışarak ilerledi: İstila hareketlerinin yıkıcı sonuçlarına, talan, kıyım ve katliamlara karşın bu inanç sistemleri yok edilemedi. Arap istilasına boyun eğmek zorunda kalan halk, kadim inançlarıyla İslam arasında kendince sentezler yarattı. İslamcı cihad katliamlarını durdurmak için bir yandan İslam'ı kabul etmiş görünürken, bu sayede eski din ve geleneklerini yaşatma/sürdürme imkânı buldu.

Bölgenin en eski din ve inanç sistemleri Zerdüştilik, Manicilik ve Mazdekçilik'ti. Arap İslam karşıtı hareketlerin hemen hepsi görü-

nüşte İslam'ı kabul etmiş olan bu inanç sistemleri etrafın da mayalanıyordu. İnançlarını İslam'la bağdaştırma çabası söylem ve doktrinlerini de etkiliyordu.

İslam yayılmacılığı döneminde ortakçı eşitlikçi hareketlerin kökeni de bu eski din ve inançlardır. Egemen sınıf ayrıcalıklarına, zulmüne ve soygunlarına karşı yoksul köylü, çoban kavimler, esnaf ve tüccarlar, İslam öncesi ve İslam sonrası tarih boyunca bu geleneksel inanç sistemlerine yeni motifler katarak; yeni anlamlar, işlevler yükleyerek onun etrafında toplanmışlardır. Ayaklanmalar ezilmiş, eşitlikçi ortakçı hareketler dağıtılmış, dervişan halkçı yönetimler yıkılmış, ama her defasında yeni bir önderlik ve yeni bir hareket etrafında tekrar ortaya çıkmıştır.

Babekilik/Hürremdinilik ve Babek El Hürremi

Hürremdinilik bunlar arasında en önemlilerindendir. Temel felsefesini Mazdekçilikten almış, heterodoks İslam ile kaynaşmış, Yeni Mazdekçi öğretileri İslam heterodoksisi içinde sürdüren toplumsal bir harekettir. İnsanların eşit olduğunu, toprağın ve gelirin ortaklaşa kullanılmasını, varlığın bölüşülmesini savunan Mazdek öğretisini benimseyen Hürremdinilik, eşitlikçi ortakçı siyasi ekonomik bir hareket; mezhep kimliği ile dini siyasi bir akım; sınıf çelişkilerinin ve sınıf mücadelesinin farklı örtüler altında, farklı biçimler alarak devam etmesi gibi silahlı halk ayaklanması biçimine dönüşen bir başkaldırı hareketidir.

Köken olarak Farsça bir sözcük olan "Hürremi", "Hürremdin", "Hürremilik", "güzel din, iyi din, hoş din" anlamına geliyor. Hürremdinilik ilk olarak Abbasi davetçisi Hidaş lakaplı Ammar bin Yezid tarafından İslami motiflerle dile getirildi. Ancak Hidaş, Hürremdiniliğin kurucusu değildi. Başka kimlikler altında kökeni Mazdekçiliğe kadar uzanan bu akımın devrimci dinamiklerini keşfederek yeniden canlandırdı. Hidaş'ı, İslam'a aykırı ve iktidarları için tehlikeli gören Abbasiler onu ortadan kaldırdılar, Hürremdiniliği de İslam karşıtı sapkın bir mezhep olarak ilan ettiler.

Hürremdinilik, Hidaş'tan sonra Ebu Müslim Horasani, Babek ve Mazyar hareketlerine damgasını vurmuş ve sürekliliğini sağlamıştır.

Hürremilik- Hürremdinilik tepe noktasına Babek önderliğinde yükselmiş, bağımsız, eşitlikçi bir yönetim biçiminde 20 yıl yaşamış, Babek'in öldürülmesiyle hareketin bir kolu sönümlenirken yeni

başka isim ve akımlar biçiminde devam etmiştir.

Babek, aslen Mecusi (Zerdüşti) bir İranlıdır. İran'ın Kuzeybatısında, İran Azerbaycanı bölgesinde yaşamış olması nedeniyle Azeri ve/veya Türk olması muhtemeldir. Babası Sasani devletinin başkenti Ktesifon'lu (Medain), köy köy dolaşıp kandil yağı satan gezgin bir satıcıdır. Mijned bölgesinde bir gözü görmeyen bir kadına âşık olur ve evlenirler. Baba, Savalan dağındaki bir yolculuğunda soyguncular tarafından öldürülünce Babek'i annesi, başkalarına sütanneliği yaparak büyütür. Babek gençliğinde çobanlık yapar, paralı askerler arasında tambur çalar.

Bu dönemde Hürremiler geri çekilmiş ve iç sorunlar yaşamaktadırlar.

Hareket ikiye bölünmüş ve kavgalıdır. Bezz (ya da Bezzeyn) dağlarında (Muğan dağlığı) yaşayan Şehrek oğlu Cavidan (Cavidan bin Sehl), Hürremilerin liderlerinden birisi ve Babek'in hocasıdır.

Hayvancılıkla geçinen Cavidan, kar ve karanlık nedeniyle Mimed bölgesinde Bilalabad köyüne sığınır. Köyün önde geleni hürmet göstermeyince Cavidan, Babek'in annesinin evine konuk olur. Tüm yoksulluklarına karşın Babek'in annesi konuklarına hürmeti eksik etmez. Babek de yakından ilgilenir konuklarla. Cavidan, Babek'in zor koşullarda yaşamasına ve eğitimsizliğine karşın çok akıllı bir genç olduğu nu gözler. Zeki, becerikli, İran dilini iyi bilen Babek'i yanına alır ve Bezz dağına götürür. Babek, Cavidan'ın yanında yetişir.

Hürremilerin ikinci lideri Abu Ümran ile kavgada iki lider de ölür. Cavidan'ın saygın karısı Hürremileri toplayıp kocasının vasiyetini açıklar: "Genç Babek, ölen Cavidan'ın kutsal ruhunu taşıyor. Babek bundan böyle topluluğun önderi olacak... Mazdek'in dinini yeniden ihya edecek. Babek sayesinde en düşkünümüz bile azizler gibi olacak, çaresizliğiniz son bulacak."

Hürremiler, Babek'i yeni liderleri olarak kabul ederler, geleneklere göre de Cavidan'ın dul karısı Babek ile evlenir.

Babek'in önderliğinde Hürremdinilik tekrar canlanır. Daha önceleri Deylemistan, Gilan, Cürcan ve Azerbaycan bölgelerinde sönümlenmiş halde olan bu radikal hareket ivme, kazanarak sosyal/siyasal bir harekete dönüşür.

808-809 yıllarında Azerbaycan'da ayaklanan Hürremiliğin Cavidaniye koluna bağlı hareket, 816'da Babek ile sıçrama yapar. Özellikle Masabadan, Mihrican-Qadaq ve Kürtlerin yoğun olduğu el

Cibal bölgesindeki çiftçilerden harekete yoğun katılım gerçekleşir. Azerbaycan'daki kurtarılmış bölgede özellikle 30 bin metrekarelik Berzend karargâhında, eşitlikçi ve adil bir düzen kurarlar. 20 yıl süren bu bağımsız halkçı yönetim bölge halkı, yoksullar ve ezilenler tarafından desteklendiği için üzerine gelen Abbasi ordularını ve tüm komutanlarını bozguna uğratır. Abbasi halifeleri Memun ve Mutesim, dönemlerinde Babek'in çürümüş düzenlerini yıkması en büyük korkuları olur.

Sünni ulema ve tarihçiler ile Abbasi yandaşları, Babek ve Hürremdinilik hakkında iftira ve karalama kampanyaları yürüttüler: "Babek el Hürremi'nin İslam şeriatına aykırı işler yaptığını; İslam'ın haram saydıklarını helalleştirdiğini; kadınları ortak kullanmayı mubah kıldığını ve hatta Mazdeki Babek'in Hıristiyanlarla işbirliği içinde Müslümanlığı yıkıp Abbasi hilafetini önce Babekiye/Hürremiye mezhebine sokacağını, ardından bütün İslam âlemini Hıristiyanlaştıracağını" yazıp çizdiler.

Aleviler için uydurulan ve son yıllara kadar da özellikle Sünni egemenler tarafından başvurulan "Bunlar mum söndürme ayinleri yapıyorlar" iftiralarının kaynaklarından birisi de bu arada ortaya çıkıyor. Abbasi hizmetindeki Sünni din adamlarından, Selçuklu Başveziri Nizam-ül Mülk'ün Siyasetname'sine varıncaya kadar Babekiler hakkında bu tür karalamalara yaygınca yer verilir: "Hürremiler yılda bir kez erkekli kadınlı bir yere toplanıyor ve ışığı söndürüyorlar. Her erkek eline geçirdiği kadını tutup, o geceyi onun la geçiriyor." "Onların dini, istekleri ve arzularından ibarettir. Bu adı bunun için vermişlerdir ki, onlar haramın ne olduğunu bilmezler. Şarabı, namahrem kadınla yaşamayı, haz aldıkları ve çıkarlarına uygun her şeyi helal biliyorlar ve bu işte Kubad döneminde ortaya çıkmış Mecusi Mazdekiler gibidirler. Mazdekiler bütün kadınları ve buna benzer başka haram şeyleri kendileri için helal sayıyorlardı. Bu neden le de Kubat'ın oğlu Enuşirevan onları katletti. Bu anlamda onlara Mazdekiye denildiği gibi, bunlara da 'Hürremdiniye' denilmiştir."

Babeki hareketinin hedefi, yaygınlığı, niteliği ve bileşimi Babek'in bir tek amacı vardı: Halkı sömüren ve ezen halifeliği yıkıp, yerine daha adil ve eşitlikçi, bir çeşit halkçı düzen kurmaktı. Bunun tek yolu olduğuna inanıyor, kitlesel başkaldırı ve ayaklanmadan başka yoldan gerçekleşmesini mümkün görmüyordu. Etkinliğini sürdürdüğü bölgelerde ortaklaşmacı bir sistem uygulayan Babekiler ideallerine ve davalarına sıkı sıkıya bağlı ve kararlı hareket etmek-

teydiler. Bu uğurda savaşmaktan ve kan dökmekten çekinmezlerdi.

Babekiler/Hürremiler sadece Azerbaycan'da bulunmuyorlardı. İran'ın başka bölgelerinde, Azerbaycan, Taberistan, Horasan, Bağdat, Fars, Kirman ve Huzistan'ın dağlık kesimlerinde ve Nihavend, Hemedan, Rey, İsfahan, Kaşan, Kum, Semyan, Damğan ve Gazvin'e uzanan dağlık bölgelere yayılarak yerleşmişlerdi. Yukarıdaki kent ve yöre isimlerinden de anlaşılacağı gibi Hürremdinilik neredeyse Asya ve Orta Asya'nın büyük bölümünde taraftar bulan bir hareket-tir. Özellikle köylerde ve dağlık yerlerde yaşıyorlar, yerel egemenlere karşı sık sık isyan ediyorlardı. Yaşadıkları bölgelerin coğrafi avantajlarından ustalıkla yararlanıyorlar, düşman orduları üzerlerine geldiğinde dağlar doğal korunak işlevi görüyordu.

Hürremdinilik tam anlamıyla bir ezilenler hareketiydi. Yalnızca Arap/İslam yayılmacılığına karşı bir isyan hareketi değil, İran-Sasani yönetiminin adaletsizliklerine de karşıdır. Yalnız İslam dininin Abbasiler şahsında yozlaşmış haline değil, Sasanilerin resmi dinine dönüşen Zerdüştiliğe de karşıdır. Bu yüzden düşmanları çoktu, tabanı da buna göre genişti: Arap istilacılığına karşı Azerbaycan ve Horasan'ın kurtuluş hareketiydi; İslam dini ve resmi din Zerdüştiliğe karşı inanç özgürlüğü hareketi, sömürücü talancı devletler ve yönetici sınıflara karşı eşitlikçi ortakçı yoksul köylü hareketiydi.

Hareketin içinde Pers, Türk, Kürt, Bizans Rumları, Ermeniler, Paulikenler, Araplar, Aramiler vb. değişik inanç ve kavimlerden halk toplulukları bulunmaktaydı. Bu özelliği ile Hürremdinilik köylü ayaklanmalarının ötesinde Abbasi Halifelik devletine, Ortodoks İslam ideolojisine ve onunla işbirliği içinde hareket eden toprak sahipleri, yerel yöneticiler ve ruhban sınıfına karşı radikal köktenci bir halk hareketi niteliğindeydi.

Babek'in komutanlarından aynı zamanda sağ kolu kabul edilen Tarkan bir Türk'tür. Halife ordusundan ayrılıp kendisine bağlı 20 bin askeriyle Babek'e katılan bir diğer komutan Noktay da Türk'tür. Yardımcılarından Marand şefi İsma Kürt ve yine önemli komutanlarından Muaviya Arap'tır. Taberistan prensi Mazyar, kendisine ve davasına bağlı bir taraftardır. Yine taraftarlarından, Ermeni prenslerinden Sehl İbn Sunbat (Sunbat oğlu Sehl) da sayılabilir. Ayrıca Abbasilerle Bizanslılar arasındaki savaşta Babek, Bizans İmparatoru Teophilos'la yaptığı karşılıklı yardım anlaşmasına uyarak 2 bin Hürremi savaşçısının başında gönderdiği Nasr Theophobos da, Babek'in Bizans asıllı komutanlarındandır.

Hürremi Ayaklanmaları

Hürremdinilik adıyla ilk isyan 778-779'da Muhammira (Kızıllar, Kızıl Bayraklılar) olarak Cürcan'da başladı. Yeni Mazdekçilik biçimini alan Hürremiye yandaşları aynı yıllarda Ebu Müslim Horasani'nin torunu Ebul Gaza'yı başkan seçerek, Rey şehri üzerine yürüdüler ve isyan hareketi farklı isimler altında tarihsel süreklilik arz ediyor. Ezilenler, yoksul köylüler, istila ve talan mağduru halklar başkaldırı esnasında bir tarihsel önder ve onun temsil ettiği hareketle aralarında dolaysız bağ kuruyor, kendilerini o hareketin devamcısı, geleneğin mirasçısı olarak görüyorlar. Mazdekçilik bu anlamda kendisinden sonraki hemen tüm köktenci hareketlerin ideolojik kaynağı olmuştur. Yeni Mazdekçi Hürremdinilik bu adla ortaya çıkıncaya kadar, Ebu Müslim Hareketi ve Hidaşiye Hareketi (Bu, Hürremdiniliği dile getiren Hidaş lakaplı Ammar bin Yezid'in Abbasilerce öldürülmesinden sonra taraftarlarının hareketi sürdürürken kullandıkları isimdir.) ile özdeşleştirilmiştir.

807-808 yılında Azerbaycan Hürremileri isyan etmiş, 816 yılına kadar harekete Şehrek oğlu Cavidan önderlik etmiştir. Hürremilerin en güçlendikleri ve toplumsal bir düzen kurma düzeyine ulaştıkları en görkemli yılları, Babek önderliğinde geçen dönemdir. Babek el Hürremi başkanlığında 20 yıl hüküm sürmüşlerdir.

Babek'in yaşadığı yer, Savalan Dağının Kuzey bölgesindedir. Bölge, coğrafi özellikleri ve sert iklimi ile Babek ve yandaşlarına doğal korunaklık yapmıştır. Azerbaycan'ın Muğan Ovası'nın güneyindeki Bezzeyn (ya da Bezz) dağlığına yerleşen Babek, üzerine gelen orduları bu bölgede bozguna uğratmıştır.

Babek'in kontrol altında tuttuğu bölge Güney'den Erdebil ile Merend'e, Doğu'dan Hazar Denizi'ne, Şamahı ve Şirvan'a, Kuzeyden Muğan Ovası ile Muğan'a ve Aras Çayı sahiline, Batı'dan ise Culfa, Nahcıvan ve Merend bölgelerine ulaşıyordu. Bir başka ifadeyle bugünkü İran'ın kuzeyi, Azerbaycan'ın güneyi, Ermenistan'ın bir bölümü ve Hazar Denizi'nin batısı ile çerçevelenen ve içinde Erdebil, Muğan ve Aras ovası, Ordubad, Culfa, Nahcıvan ve Merend yerleşim yerleri, kent ve yörelerinin bulunduğu geniş bölgeyi kapsıyordu. Babek bu topraklarda kurduğu eşitlikçi ortakçı düzen 20 yılı aşkın hüküm sürmüştür.

Babek önderliğinde Hürremi-Abbasi Savaşları

Bağdat merkezli Abbasi İslam devletinin Hürremilerle savaşı Arap İslam yayılmacılığı ile bağlantılı; İran, Hindistan, Horasan, Taberistan, Azerbaycan topraklarını fethetme, zenginliklerini talan ederken halkları İslamlaştırma, direnmeye kalkanları kılıçtan geçirme, esir aldıklarını köle pazarlarında satma vb. tipik ortaçağ feodal yayılmacı talan, fetih ve istila savaşının devamı niteliğindeydi. Arap İslam yayılmacılığına direnen muhalif akımlar içinde en güçlü direngen, yaygın ve uzun süre ayakta kalmayı başaran Hürremiler olmuştur. Dolayısıyla Abbasileri en çok uğraştıran, ürküten, kayıplar verdirten direniş de Hürremilerin özellikle Babek önderliğinde savaştıkları dönemdir.

Babek'in hüküm sürdüğü 816-837 yılları arasında Abbasiler iki halife ile yönetildiler. Halife Memun, 833 yılına kadar Babek'i ele geçirmek için uğraştı. Onun yerine geçen halife Mutesimzamanında ise Babek'le savaşta devlet hazinesi adeta tamtakır oldu.

Babek'in Hürremilerin başına geçip Cavidan İbn Sehl yolunda eşitlikçi-ortakçı bir düzen için tebliğlerine başlamasıyla birlikte 816 yılında Memun onunla savaşmaya başladı. Babek'in ordusu bu ilk savaşta geri çekilirken halifenin ordusu Hürremilerin Erdebil ve Zencan arasında inşa ettikleri kaleleri yerle bir etti, Hürremdiniliği benimsemiş olanları da kılıçtan geçirdi.

Memun, erken zafer elde etmiş olmanın memnuniyetiyle Bağdat'a döndü. Geride Ermeniye ve Azerbaycan valisi Yahha İbn Maaz'ı Babek'le savaşmaya memur etti. Babek bu savaşta İbn Maaz'ı yendi. (Hicri 204, Miladi 819-820). Memun bu sefer Ermeniye ve Azerbaycan'ı İsa İbn Muhammed'e verip Babek'le savaşmaya gönderdi. (H. 205 M. 820-821)

Bir yıl sonra ikinci defa savaşa girdi İsa İbn Muhammed. Bir sonuç alamadı. 208 (823-824) yılında Ali İbn Sadaka, Ermeniye ve Azerbaycan yönetimine atandı ve Babek'le savaşma görevi ona verildi. 209 (824-825) yılında Ahmet İbn Cüneyt aldı onun yerini. Babek, İbn Cüneyt'i yendi ve esir aldı. Azerbaycan'a İbrahim İbn Leys İbn Fazıl atandı.

Memun, Babek karşısında yenilen vali ve komutanların yerine yenilerini atadığında onları ancak özel ödüllerle savaşa gönderebiliyordu. 211 (826-827) yılında Muhammed İbn Tusi'ye Babek'le savaşmasına karşılık, Musul yönetimini de verdi.

Hareketin Büyümesi Ve Ayaklanmanın yayılması

Babek el Hürremi tebliğ faaliyetine başlarken bir yandan ayaklanma hazırlıklarını da yürütüyordu. Kendisine bağlı, eğitimli, inançlı ve kararlı savaşçılardan güçlü ordu kurarken, hakimiyet alanında sağlam kaleler de inşa ediyor, savunmasını pekiştiriyordu. Dağlık bölgelerde yaşıyor olmaları nedeniyle Memun ordularının Babek ordularına ulaşması, saklandığı dağlarda onu bulması ve savaşa zorlaması güçtü. Babek, doğal coğrafi yapıdan akıllıca yararlanıyordu. Dar ve sarp geçitlerde pusu kuruyor, halife ordusunun dağlık mıntıkada küçük birlikler halinde ilerlemek zorunda kalması nedeniyle bir anda saklandıkları mevzilerden bu birliklere saldırıyor ordunun ana gövdesiyle irtibatını kesiyor ve kolaylıkla yok ediyordu. Halife orduları için dağlar, geçitler, orman, uçurum, her ağaç, her kaya dibi ölüm anlamına geliyordu. Bu gerilla savaşı yöntemlerine zorlu iklim koşulları da eklenince Arap/İslam ordularının savaş gücü ve iradesi daha Babek ordusu ile karşılaşmadan kırılıyordu.

Coğrafya ve iklim koşullarının Babek'in başarılarında oynadığı rolün altı çizilmelidir. Ancak yine de Arap/İslam ordularının başarısızlığını ve Babek'in başarısını savaşın niteliğinde aramak gerekir. Köktenci-radikal hareketin haklı ve meşru bir zeminde hareket ediyor olması, halka ve yoksullara vaat ettiği eşitlikçi düzen idealini küçük topluluklar biçiminde de olsa hayata geçirmiş olmaları, geniş ve yaygın bir coğrafyada toplumsal destek bulması, Azerbaycan halkının Arap istilacılarına karşı birleşik bir mücadele yürütmesi, Araplara karşı bağımsızlıkçı bir savaş biçimini alması... Babek ve Hürremilerin başarılarının asıl kaynaklarıdır.

Muhammed Tusi, 212 (827-828) yılında Babek'in üzerine yürüdü. Bir yıldan fazla savaştı, bir sonuç elde edemedi, kendisi de savaş meydanında canından oldu. Halife orduları ile yaptığı savaşlardan zaferle çıkan Babek ve Hürremiler güçlerini büyütüyorlar, etki alanlarını genişletiyorlardı. Babek ana karargâhı Bezz kalesinden savaşları yönetiyordu. Komutanları Hürremdiniliğe bağlı ve yetenekli savaşçılar olmasına karşın Babek çoğu zaman ordusunun başında savaşlara bizzat katılıyor ve yönetiyordu. Yoksul halk, köylüler, farklı din ve kavimlerden ezilenler de Hürremilere katılıyor, halife ordularına karşı savaşıyorlardı. Babek'in savaş gücünün yer yer 300 bin savaşçıya çıktığı kabul edilir.

Babek'le savaşmaya gönderilen komutanlar savaş giderlerini kendileri karşılamak zorunda kalıyorlardı. Kendilerine bağlı bölgelerin tüm vergi ve haraçları komutanlara bırakılıyor, ayrıca yerel yöneticiler ve beylikler de haraç vermeye zorlanıyor, her savaşta ve her yeni vali atandığında halk daha faz la soyuluyor, bu da Arap/İslam karşı lığını ve öfkeyi derinleştiriyordu. Halk kendi yöneticilerine karşı da hoşnutsuz ve tepkiliydi, çünkü halifenin valilerine ödedikleri vergi ve haraçları, sonuç olarak yine halktan topluyorlardı.

Muhammed Tusi ve birçok komutanın da öldüğü savaş sonrası Memun, Ali İbn Hişam'ı Babek'le savaşmaya tayin eti. Aynı zamanda Ali İbn Hişam Cibal, Umm, İsfahan ve Azerbaycan Valisi oldu. Ancak 217 (832-833) yılında Memun, Ali İbn Hişam'ı öldürttü. Hişam, halkın malına mülküne el koyu yor, soyuyor, insanları öldürüyor ama Babek'le savaşmayı göze alamıyordu. Babek'e katılmaya niyetlendiğini düşünerek üzerine ordu gönderdi, Ali İbn Hişam'ın kellesini kesip, Irak, Horasan, Mısır ve Şam ülkelerinde teşhir etti.

218 (833-834)'te Hürremiler başka bir koldan, İsfahan, Fars ve Azerbaycan'da ayaklanma başlattılar, halifenin yerel kuvvetlerini dağıtarak hızla ilerlediler. Önderleri Ali Mazdek'ti. İsfahan ve Fars'ta hakimiyeti sağlayınca Babek ile birleşmek üzere Azerbaycan'a yöneldi. Babek de bu ayaklanmadan haberdardı, tüm bölgeyi kasıp kavuran devrim rüzgârı Hürremilerin her taraftan Babek'in etrafında toplanmasını sağladı. Memun'un valilerinden İshak İbn İbrahim İbn Museb komutasında halife ordusuyla Hürremiler arasında çok şiddetli çarpışmalar yaşandı. İki taraf da ağır kayıplar verdi, yenişemediler ve iki ordu da kayıplarını gidermek, toparlanmak üzere geri çekildi. Ali Mazdek on bin kişilik kuvvetiyle İsfahan'a döndü, İsfahan emiri kaçtı, kentin kadısı ve ileri gelenleri ile savaştı, çoğunu öldürdü, esir aldı.

Bu savaş, Memun'un son savaşı oldu. Hürremilerin isyanını bastıramadan, Babek'i yenemeden 218 (833) yılında öldü. Yerine Mutesim geçti.

Ayaklanmanın Hemedan kolunda Hürremiler zor duruma düşünce Rumeli'ye (Anadolu'ya) geçip Bizans İmparatoru Teofil'e sığındılar. Kuzey'e, Rumeli'ne istila saldırıları düzenleyen Bağdat yönetimi Bizans ile de savaş halindeydi. Bu nedenle Bizans İmparatoru Teofil ile Babek karşılıklı yardımlaşma anlaşması yapmışlardı.

Savaşın Bir Perdesi Kapanıyor

220 (835)'te Mutesim, Babek ve Hürremilerle savaşma görevini Afşin'e verdi. Kavusoğlu Afşin Hıdır, Bağdat sarayının en önemli devşirmelerindendi. Babası Kavus, Arap/İslam yayılmacılığına karşı çıkmış Orta Asya ülkelerinden İsrevşene emiriydi. (Bugünkü Özbekistan sınırları içinde bir bölge). Memun'un Horasan seferlerinden birinde komutanlarından Ahmet İbn Halid ile savaşta Kavus, iki oğlu (Fazıl ve Hıdır) ile birlikte esir düştü. Kavus, Bağdat esaretinde öldü. Hıdır, sarayda Arap İslam kültürü ve Abbasi devlet geleneklerine göre yetiştirildi. Mutesim, zamanında sarayın en saygın ve güçlü emiri oldu. Afşin sözü ise babasının memleketi İsrevşene'de emirler için kullanılan prenslik ya da şahlık unvanı idi. Bu nedenle Hıdır, daha çok Afşin olarak bilinir.

Afşin'in bu savaşta görevlendirilmesi bölgedeki Arap olmayan halkları ve babası da Arap istilasına karşı savaşmış olduğu için muhalif hareketleri etkileyebilirdi. Ayrıca sarayın en büyük emirinin Babek üzerine gönderilmesi, bu devrimci hareketin Abbasi yönetimince ne kadar hayati önemde görüldüğünün işaretidir.

Önceki valiler ve komutanlardan farklı olarak Mutesim, Afşin'in tüm savaş giderlerini karşılamaktaydı. Üç yıl Babek'le savaşan Afşin, kaybettiği askerler için ve savaşın finansmanı için defalarca saraydan yardım istedi. Mutesim, o dönemde dahi çok büyük miktarlarda para ve altınla Arap savaşçılardan kurulu ordularla Afşin'i sürekli takviye etti. En kıdemli komutanlarını da Afşin'in emrine verdi. Büyük Boğa, Muhammed İbn Hamid, Ahmet İbn Halil İbn Hişam, Hasan İbn Sehl ve Fazıl (Afşin'in kardeşi), Cafer Hayat kendilerine bağlı ordularla birlikte Afşin'in başkomutanlığı altında birkaç bölgede birden Hürremilerle savaşıyorlardı.

Afşin, Babek'in ülkesini savaşarak ele geçiriyor, Hürremileri geriletiyordu. Büyük çarpışmalar oluyor, Afşin'in ordusu yeniliyor, diğer ordularla takviye edilerek tekrar saldırıya geçiyordu. Geçtikleri yerlerde taş üstünde taş bırakmıyor, kentleri kasabaları yağmalıyor yakıyor, Hürremileri ve onlara destek olan köylüleri kılıçtan geçiriyordu. Kış bastırdığında Afşin ordusunu geri çekmiyor, hemen bulunduğu yerde karargâh kuruyordu. Hürremiler giderek sıkışıyordu.

Babek'in önemli komutanlarından Aziz ve Tarhan, Afşin'in kuvvetleri tarafından pusuya düşürülüp öldürüldüler. Dağ yollarında

ve geçitlerinde Babek'in ordusu defalarca Afşin'in komutanlarını yendi, dağıttı. Karargâhlarını bastı, erzaklarına, silah ve cephanelerine el koydu. Geriden dolaşıp takviye kuvvetlerinin önünü kesti, erzak yollarını tutup baskınlar verdi, Afşin'in ana karargâhını bastı, ordu paniğe kapılıp dağıldı, Afşin canını zor kurtardı. Dağlar, geçitler Babek'in pusuları ile doluydu. Çağının ilk ve en usta gerilla savaşları, silahlı halkın uzun süreli savaşlarda düzenli ordu biçiminde savaşması gibi çok önemli ilkler yaşanıyordu.

Savaş aralıksız üç yıl sürdü. Savaşın uzaması Hürremileri bıktırmaya başladı. Yorgunluk ve bezginlik yayılıyordu. Afşin kuşatmayı iyice daraltmış, savaş Bezz kenti önlerinde veriliyordu artık. Bezz kalesi kuşatılmış, Babek ana karargâhında kendisine en sadık taraftarlarıyla kalmıştı. Arada bir kaleden çıkıyor Afşin'e baskın yapıyor, kuşatmayı o noktadan yarıyordu, geri çekildiğinde Afşin takviye ediyor ve kuşatmayı pekiştiriyordu. Babek, Bezz kenti halkına dokunmaması, kent halkının savaş bölgesi dışına çıkması için Afşin'e anlaşma teklif etti. Afşin kabul etmedi. Mutesim'den bir af belgesi temin edip teslim olursa şayet affedileceğini bildiren Afşin'e Babek'in de yanıtı, "Benim affa ihtiyacım yoktur" oldu. Bir yarma harekâtı ile kaleden çıktı, kuşatmayı yarıp kurtuldu. Afşin kente girdi, Müslümanlığı kabul edip halifeye biat edenleri esir aldı, Hürremdinilikten vazgeçmeyenlerin hepsini öldürdü. Kenti yağmaladı yaktı. Babek'in köşklerini yıktırdı. Savaşın bu perdesi kapanmıştı.

Ezilenlerin Direniş Tarihine Düşülen Kayıt: Babek

Babek, dağılan ordusunu ve adamlarını toplamaya çalıştı, birbirlerine ulaşmayı başaramadılar. Dağınık kalan birlikler ve savaşçılar önderleri Babek olmaksızın Afşin'le savaşı sürdürdüler, teslim olma çağrılarını reddettiler, Afşin ele geçirdiklerini öldürdü. Babek, Ermeniye bölgesine doğru ilerledi. Hürremilerin dostu olarak bilinen, Babek'e bağlılığını bildirmiş Ermeniye emirlerinden Sehl İbn Sunbat'ın yanına sığındı. Sunbat ihanet etti, yanındakilerle birlikte Babek'i Afşin'e teslim etti.

Babek el Hürremi, pişmanlık getirmesi karşılığında yapılan teklifleri geri çevirdi. O bir köylü hareketi, halk hareketi, devrim hareketi önderiydi ve yaşamının son anlarına kadar buna uygun davrandı. Mutesim görmek, tanımak istiyordu Babek'i. Aynı zamanda ona

çektirecekleri ızdıraplara dayanma sınırını da test etmek istiyordu. Rivayet olunur ki; yanına getirildiğinde Mutesim ona şöyle der: "Ey Babek sen öyle bir şey yaptın ki; hiç kimse böyle bir yapamamıştır. Bu yüzden şimdi de hiç kimsenin tahammül edemeyeceği kadar tahammül etmelisin." Babek de "Yakında benim tahammülümü görürsün" der. Mutesim, önce ellerinin, sonra ayaklarının kesilmesini emreder. Sağ eli kesilir önce, Babek kanını yüzüne sürer. Mutesim niye böyle yaptığını sorar. Babek "Kanım aktıkça halk yüzümün sararmasından benim ölümden korktuğumu sanır" diye yanıtlar. Elleri ve ayakları kesilen Babek, başı da kesilerek katledilir. Aynı işkence kardeşi Abdullah'a da uygulanır, ikisi de ne af dilemiş ne de inleyip sızlamışlardır.

Babek'in başını kesip Horasan'ın bütün kent ve kasabalarında dolaştırdılar. Hilafeti devirip devrim yapmasına az kalmış, halkın yüreğinde kök salmış, onların umudu olmuş, üzerlerinde büyük etkisi olan bir ayaklanma önderiydi Babek ve bu yolla bölge halkına gözdağı veriliyordu.

Babek'in cesedi ise Samara'da yüksekçe bir yerde yıllarca asılı kaldı. Bugün halen duruyor o yer ve halk arasında "Keniseyi Babek" olarak biliniyor.

Babek'in öldürülmesinden sonra da Hürremi hareketi devam etti. İrili ufaklı isyanlarla egemenlere karşı ayaklandılar, temel felsefelerinden vazgeçme diler. Babek ve Hürremilerden geriye yazılı eser belge kalmadı. Bu köktenci hareketin tarihini yazanlar sonuçta galip gelen egemenlerdi; günümüze kadar ulaşmayı başaran bilgi ve belgeler dönemin devlet adamları, resmi vakanüvisler ve devlet yanlısı ulemaların yalan, çarpıtma ve karalamaya dayalı yazılarıdır. İzleri sürülebildiği kadarıyla Hürremdinilik 1200'lü yıllara kadar köktenci radikal geleneğini sürdürmüştür.

Babek'in eşitlikçi-ortakçı ülküsü farklı bölgelerde, farklı isimler biçiminde ezilen yoksul halklara esin kaynağı oldu. Babek adı yeni doğan çocukların adı ile yaşadı. Bezz kalesi bugün hala bölge halkı için önemli ziyaret yeridir. Azerilerin uluslaşma sürecinde tarihsel köken ve aidiyet bağları bakımından Babek özel bir önem taşır.

Babek'ten geriye yazılı bir eser kalmadı, ama yazarlar ve şairler, Babek'in ardından yazdıkları edebi ürünlerle onu ve ideallerini yeni kuşaklarla buluşturdu, tanıştırdı.

İlkel komünal toplumdan geleceğin komünist toplumuna uzun tarihi serüvende Babek'in eşitlikçi ortakçı toplum ülküsü önemli komünistik uğraklardan birisi olarak anılmayı hak eder.

HASAN SABBAH
ve
FEDAİ HAREKETİ

Hürriyet Gazetesi, PKK'nin bir eyleminin ardından şu başlığı atmıştı: "Türkler 11. yüzyıldan beri terörle uğraşıyor." Burada kast edilen Hasan Sabbah, "Haşhaşi Hareketi" ve onların Selçuklulara yönelik başkaldırısıydı. Egemenlerin şeytanlaştırdığı ve bir küfre dönüştürdüğü "Terör" kavramıyla tastamam "Ezilenlerin şiddetini" tanımladığının bundan güzel bir anlatımı olamazdı! Hasan Sabbah ve Feda-i hareketini tarihe sayısız söylenti ve karaçalmayla kaydetmelerinin temelinde de bu yatar.

11. yüzyılın son dönemlerinden itibaren, İran'daki Alamut Kalesi merkezli olan, Selçuklu yönetimini ve Abbasi teokratik rejimini hedef alan Feda-i eylemleri ve suikastlar büyük sansasyon yarattı. Alamut Kalesi'nin efendisi Hasan Sabbah'ın ve onun Feda-i örgütünün ünü dört bir yana yayıldı, zamanla bir efsaneye dönüştü.

Rivayetlere göre; Hasan Sabbah (Seyyidina Efendimiz biçiminde anılırdı) Alamut Kalesi'ni ele geçirdikten sonra, kafasında kurguladığı planlarını hayata geçirmeye başlar. Önce, kalenin bir bölümünde gizli, muhteşem bir bahçe inşa ettirir. İçinden bal, süt, şarap akan çeşmeler, Kevser ırmakları ve görkemli köşkler yapılan bu bahçeye, enva-i çeşit çiçek ve meyve ağaçları diktirir. Her köşesine dünyada

eşi benzeri olmayan güzel kızlar yerleştirir. Bu bahçeyi, tam anlamıyla Kur'an'da bahsi geçen cennete benzetir; kendi adamlarını da buranın gerçek cennet olduğuna inandırır.

Sonra, civar bölgelerdeki genç delikanlıların arasından sağlıklı, gözü kara, inançlı ve şeyhe (Hasan Sabbah) bağlı olanları Alamut'a getirtip eğitime tabii tutarlar. Onlara, cennetin anahtarının şeyh'te olduğunu; dilediği kişiyi dilediği zaman cennete gönderebileceğini de anlatırlar. Belirli bir süre eğitim gören bu gençlerin arasından seçilenler "feda-i adayı" olurlar ve şeyhin huzuruna çıkarılırlar. Hasan Sabbah, içerisinde bol miktarda haşhaş bulunan ama tam formülünü kendisinden başka kimsenin bilmediği içkiyi, bu feda-i adaylarına içirir; uyuşturucunun etkisiyle kendinden geçen gençleri "cennet" olarak gösterilen gizli bahçeye taşıtır. Bir müddet sonra ayılan gençler kendilerini hurilerin arasında bulurlar. Zevk ve sefa, aşk ve meşk dolu bir zaman geçirirler. Gerçekten cennette olduklarına, efendilerinin kudretinin büyüklüğüne inanırlar. Sonra tekrar haşhaş içirilen delikanlılar bu sahte cennetten çıkarılırlar.

Bu gençlere daha sonra eğer cennete tekrar gitmek istiyorlarsa, şeyhin buyuracağı işi yapması gerektiği söylenir. Sahte cennette kaldığı kısa süreden sonra yeniden oraya dönmekten başka bir şey düşünemez hale gelen gençler, sonsuz bir cennet vaadiyle ölüme adeta hazır hale gelirler. Bunu bilen Hasan Sabbah, bir düşmanının öldürülmesi için talimatını verir. Artık bir "feda-i" olan genç, kendi yaşamını da feda edeceği eylemlere büyük bir istekle girişirdi. Hasmını öldürerek şeyhi memnun etmesi cennetin kapısını açması, ölse dahi cennette sonsuza kadar yaşaması demekti. Fedailer, cesaret almak için eylem anında da haşhaş içerlerdi. Böylece hedef mutlaka öldürülürdü.

Hasan Sabbah'ın böyle cennet vaadiyle kandırdığı, haşhaş ile uyuşturduğu gençlerden kurduğu, ölümü göze almış Feda-i-Haşhaşi örgütü, yaptığı siyasi suikastlar yoluyla terör estirir, korku ve dehşet saçardı. Kurduğu örgüte Haşhaşiler denilir; Avrupa dillerindeki "assasin/suikastçı" kelimesinin de "haşhaşi"den türemiş olduğu söylenir.

Haklarında onlarca spekülasyon yapılan Hasan Sabbah ve Alamut Fedaileri kara efsanesi böyle yayıldı. Bu efsane yukarıda anlatılanlarla sınırlı değildir. Tarihsel dönemleri ve şahsiyetleri anlatma iddiasındaki onlarca roman ve araştırmada bu söylentiler döne döne işlenmiştir. Günümüzde de bol bol laf üretiliyor. Popüler tarih

kitapları ve romanlar bu söylentilere referans oluyor, belge niteliğinde değer görüyorlar. Aynı anlatımlar filmlere de konu ediliyor.

Peki ama bu anlatılanlar doğru mu? Ya da ne derece doğrudur? Hasan Sabbah kimdir gerçekte? Bin yıldır konuşuluyor olmasının esrarı nedir? Neler yapmıştır bu denli ünlü olmak için? Ezilenler için neyi temsil etmektedir?

İsmaili Hareketi ve Ezilenlerin İsyanı

Hasan Sabbah'ın arenasında göründüğü zaman kesiti, başta Ortadoğu olmak üzere, bütün İslam coğrafyasında büyük çalkantıların, siyasi, ideolojik, sosyal alt-üst oluşların ve çarpışmaların olduğu bir döneme denk düşer.

Dört Halife döneminde başlayıp Emevilerle süren İslam yayılmacılığı ve fetihler, kısa sürede büyük bir imparatorluk halini almış, ideolojik ve siyasi anlamda Ortodoks İslam'ın, sosyal ve ekonomik anlamda Arapların egemenliği sağlanmıştı. Buna karşılık; Arap olmayan halklar (genel olarak mevali sıfatıyla hor görülmüştür), kendi inançlarından vazgeçmeyen dinler/inançlar toplulukları (Zerdüştilik, Manilik, Mazdekçilik vs.), Afrika'dan getirtilen ve vahşi bir sömürüye tabi tutulan köleler, feodal toprak rantı sömürüsünün en katı ve pervasız biçimi olan haraç, cizye ve aşar yoluyla sömürülen geniş köylü yığınları, savaş ganimetlerinden uzaklaştırılan Arap kabileleri ve kimi bölgelerdeki Arap yoksullar ve şehirli alt tabakalar; buldukları her fırsatta üstü kapalı ya da doğrudan biçimde İslam şeriatını ve/veya despotik devletini hedef alan ayaklanmalara girişiyordu. Yığınlar, "eşitlik, adalet, özgürlük" taleplerini "Ehli Beyt Davası" kisvesinde dillendiriyor; genel olarak Şiilik adıyla anılan muhalif fırkalarda örgütleniyorlardı.

İlk başlarda bu halkların taleplerini ve desteklerini arkalayarak Emevileri deviren Abbasiler, kısa sürede yığınlara sırtını döndü. Yığınlar; İslam şeriatına sarılan ve İslamcı-ruhban sınıflarla katı bir şeriat devleti haline gelen despot Abbasi rejimini sorgulamaya başladı. Ezilen ve hor görülen halklar (İranlı, Iraklı, Kürt, Bedevi vs.), zorla Müslümanlaştırılan inanç toplulukları, feodal sömürü altında inleyen geniş köylü yığınları, ganimet paylaşımının dışına itilmiş bölgeler ile İslam şeriatı ve Abbasi rejimi (bu ikisi iç içe geçmiştir) arasındaki karşıtlıkları daha da derinleştirdi. Kendiliğinden veya örgütlü ayaklanmalar yaygınlık kazandı. Toplumsal kurtuluş, eşitlik

ve adalet fikri yeni biçimlere bürünmeye başladı; ideolojik anlamda "Kurtarıcı Mehdi", "Gaip İmam" inancı form buldu. İdeolojik ve pratik anlamda radikalleşme hız kazandı.

8. yüzyılda siyasi, sosyal ve ideolojik zeminde artık iflas etmiş Ortodoks İslam ve onunla bütünleşik durumdaki despotik Abbasi rejimi, büyük Şii ayaklanmalarının hedefi durumuna geldi. Fakat asıl olarak; ezilenlerin kurtuluş taleplerini belli bir süre arkalayan Şii ayaklanmalarının (Zeydilik vb.) sonradan Abbasi rejiminin temel dayanaklarından biri durumuna gelmesi, şeriat yanlısı olması ile tutucu ve uzlaşmacı Oniki İmamcı Şiilerin, İslam şeriatına muhalefetinin birkaç noktadaki fikir ayrılığına indirgenmesi ve bunların yarı-resmi bir mezhep durumuna gelmeleri adalet, eşitlik ve kurtuluş beklentisi içerisinde bulunan halkların ideolojik politik kopuşunu hazırladı. Şiilik, ılımlılar ve radikaller olmak üzere ikiye parçalandı. İdeolojik anlamda genel olarak Batınî adıyla anılan dine akılcı yorumlar ve felsefi içerik katan bir dizi açık ve gizli mezhepler/akımlar oluştu; o dönemin partileri olan dini teşkilatlar/fırkalar kuruldu; birbiri ardına büyük ayaklanmalar ortaya çıktı. Bütün bir imparatorluk coğrafyasında yaygınlık gösterdi.

Ezilen katmanların ve kesimlerin rejimden kopuşu, ideolojik ve siyasal anlamda en etkili akım olan, Şiilikten radikal bir ayrışma gösteren İsmaililiği ortaya çıkardı. (Şiilerin 6. imamı olan Cafer-i Sadık'tan sonra onun oğullarından biri olan İsmail'i -babasından önce ölmesine rağmen- imam kabul eden akım olduğu için bu adı almıştır. Şiiliğin ılımlı ve uzlaşmacı kolu ise Oniki İmamcılar olarak anılmıştır). İsmaililik; inançsal-ideolojik bakımdan İslam şeriatını, siyasal bakımdan Abbasi rejimini yıkma; toplumsal adalet ve eşitlik sağlama çağrısının bayrağı oldu. "Kurtarıcı Mehdi" öğretisi, imparatorluğun dört bir yanına yayılmış usta davetçiler (propagandacı-dai) ağı, bilgili kadroları ve entelektüel düzeyi yüksek eğitimi, felsefesi, edebiyatı sayesinde ve yeni adil bir düzen propagandası yaparak yığınları etkilemeyi, kendi yanına çekmeyi başardı. Bir yandan Abbasi rejimini yıprattı, diğer yandan da en ciddi rakibi olan tutucu ve uzlaşmacı Oniki İmam Şiiliğini bertaraf etti. İsmaililik, ortak paydası İslam şeriatını ve Abbasi rejimini yıkmak olan hemen bütün toplumsal hareketlerin, onlarca Batınî akımın ortak çatısı haline geldi. Yüzyıllar boyunca Abbasilere ve egemen sömürücü sınıflara kök söktürdü.

10. yüzyılda İsmailî akımından kaynaklanan iki radikal akım et-

kinlik gösterdi: Mısır'da kurulan Fatimî Devleti (kuruluşu 909) ve geniş bir coğrafyaya yayılan parçalı komünal düzenler kuran Karmatiler.

Hasan Sabbah Tarih Sahnesine Çıkıyor

Hasan bin Sabbah, bu İsmaili/Batınî fırtınasının İslam coğrafyasında bütün şiddetiyle estiği bir dönemde, 1034 yılında İran'ın Kum kentinde doğdu. Yemen kökenli Küfeli Arap bir ailenin oğludur. Ailesi Kum'dan sonra İran'ın Rey şehrine yerleşmiştir.

O dönem İran, İslam topraklarına dahildi ve Türk Selçuklu işgali altındaydı. Egemen yapıda; Sasani döneminin satrap artıkları olan Fars aristokratları, zengin toprak ağaları ve tüccarların dışında Selçuklu yöneticileri, Abbasiler ve İslam şeriatının din adamlarından oluşan ruhban sınıfı bulunuyordu. Azerbaycan, İran, Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde yaşayan ve Arap olmayan halklar; eski gelenek ve inançlarını koruyan ya da zorla Müslümanlaştırıldığı için İslam'ı görünümde sürdüren topraklar; satrapların topraklarından kovduğu ve feodal sömürü altında kalan emekçi köylüler; Selçuklu askerlerin varlığı ile fetihçi savaşlardan nasibini alamayıp dışlanan Arap asker kabileleri ve yoksullar; Selçukluların yağma ve talanlarına, katliamlarına maruz kalan kesimler, bir bütün olarak muhalif hareketlere yönelmişti.

Babek, Karmati İsyanları gibi ve daha onlarca büyük-küçük ayaklanmaların ve direnişlerin merkezi olma özelliği gösteren İran ve çevresinin son birkaç yüzyılı ayaklanmalar, yenilgiler ve katliamlarla geçmişti. Egemen sınıfların dışında kalan topluluklar genel olarak Şii ve Batınî/İsmailî hareketlerde saf tuttular. İsyancı örgütler ve akımlar, büyük katliamlara rağmen varlıklarını ve eylemlerini sürdürüyordu. Selçuklu yönetimi her türlü muhalif harekete ama özellikle İsmaili hareketine ve potansiyel tabanı olma özelliği olan kesimlere karşı acımasızdı; yer yer katliamlar, cezalandırma saldırıları düzenlerdi.

Bu koşullarda dünyaya gelen Hasan Sabbah'ın babası da ılımlı Oniki İmamcı Şii inancına sahipti. Hasan Sabah, 17 yaşına kadar Oniki İmamcı Şii eğitimi aldı. Bu dönemden sonra okumaya ve araştırmaya yöneldi, karşılaştığı Fatımi/İsmaili propagandacılarla tartıştı, böylelikle İsmaili öğretisiyle tanıştı. Fakat özellikle İsmaili propagandasının İrani halkların Selçuklu işgalciliğine karşı düş-

manlığı ve işgalcileri yurttan çıkarma isteğiyle birleştiren Horasan baş-daisi Nasır-i Hüsrev'in eserlerinden etkilenerek İsmaili öğretisini benimsedi. O dönem, Fatımi halifesi olan Mustansir'i zamanın İmam'ı olarak kabul edip bağlılık yemini etti. 1072'de İran'da görevli olan ve Rey'de bulunan baş-dai Abdülmelik el-Atlaş'la tanıştırıldı. "Dava'ya yeni kazanılmış" biri olarak görevlendirildi.

Mısır'daki Fatımi Devleti; kendi egemenlik alanının dışındaki İslam topraklarında geniş bir İsmaili davetçiler ağı kurmak, uzak bölgelerden gönderilen elemanları ideolojik siyasi eğitimden geçirmek için okullar kurmuştu. Rey'den ayrılıp İsmaililiğin bölgedeki merkezi olan İsfahan'a yerleşen Hasan Sabbah; Mısır yolculuğu boyunca dolambaçlı bir rota izledi ve geçtiği yerlerde İsmaili propagandası yaparak 1078'de Kahire'ye ulaştı. Kahire'de üç yıl boyunca eğitim gördü.

Hasan Sabbah'ın Kahire'de bulunduğu dönemler Fatımi-İsmaili devletinde, tutuculaşma, askeri tahakkümcü bir yapıya bürünme ve yığınların istemlerine yabancılaşma süreci yaşanıyordu. Buna bağlı olarak İsmaili öğretisinde de tutucu/doktriner bir yoruma gidildiği zamandı. Hasan Sabbah da Fatımi rejimine ve devletçi-doktriner İsmaili yorumuna (sonradan eski davet denildi) muhalefet etti. Bu sebeple Mısır'dan sürüldü. Sürgüne gönderilmesinin gerekçisi olarak, Halife Mustansir'e ve onun doktriner İsmaili yorumuna karşı yenilenmeyi savunduğu rivayet edilen, çok sonraları kardeşiyle girdiği taht kavgasında yenik düşüp öldürülen, Mustansir'in oğlu Nizar'ı desteklediği ileri sürülse de, o dönemde ne ideolojik ne de siyasi olarak böylesi bir ayrışma olgunlaşmamıştı. Kesin olan şu ki; Hasan Sabbah bazı şeyleri sorguluyordu ve bu yüzden sürgün edildi.

Sürgün yolculuğunda da bindiği gemi batan Hasan Sabah, canını zor kurtardı ve Suriye'ye geçti. Halep, Bağdat ve Huzistan üzerinden 1081 yılı ortalarında İsfahan'a ulaştı. İran'da İsmaili davasının yaygınlaşması için çok geniş bir alanda propaganda çalışması yaptı. Damgan bölgesinde 3 yıl süren yoğun bir çalışma yürüttü, ciddi bir taraftar örgütlenmesi yarattı.

Alamut Kalesi ve Fedailer Örgütü

Hasan Sabbah'ın görev alanı İran'da, muhalif hareketler Fars aristokrasisini, işgalci Selçuklu yönetimini ve İslam şeriatını hedef alıyordu. Köylülerden şehirli yoksullara, baskı altındaki inanç top-

luluklarından İrani kimlikli halklara ve zulümden kaçıp dağlık bölgelere sığınan muhalif çevrelere kadar geniş bir toplumsal tabana yayılmış Abbasi-İslam ile Selçuklu karşıtlığı ve öfke vardı. Özellikle yağma, talan ve katliam saldırılarına maruz kaldıkları Selçukluların İran'dan kovulması, Selçuklu işgalciliğine son verilmesi fikri güçlüydü. Özgürlük talebi bu fikirde somutlanıyordu.

Deylem bölgesinde yönetici olarak faaliyet yürütmeye başlayan Hasan Sabbah da propaganda ve örgütlenme faaliyetlerinde yığınların bu tepkilerine kulak verdi; İsmaili propagandaya Fars/İrani kimliği ve Selçuklu işgali karşıtlığı temelinde "millici" öğeler kattı. İrani-Acem halklarının başını çektiği Şuubiye hareketi gibi isyanların, ama özellikle kendisini büyük oranda etkileyen Nasır-i Hüsrev'in bu içerikte yürüttüğü çalışmaların deneyimlerini ve olanaklarını da değerlendirdi. Emekçilerin toplumsal belleğindeki ve yaşamındaki izleri süren Babek'in eşitlikçi/mazdekçi düzenini ve Karmati komünlerinin miraslarını ve davalarını sahiplendi. 9 yıl boyunca yürütülen çalışmalarda; Selçuklu egemenliğine, İslam şeriatının baskısına ve feodal sömürüye son verileceğinin çağrısını yaparak önemli mesafeler aldılar. Fakat atılıma geçmeyi sağlayamadılar. Selçukluların kovuşturmaları ve saldırıları fırsat vermiyordu.

Propaganda ve örgütlenme faaliyetlerini ileri sıçratabilmek, eyleme geçebilmek için, merkezi devlete karşı kullanabilecekleri sağlam üslere ihtiyaçları vardı. Orta İran bölgesinin Selçuklu devletinin denetiminin en güçlü olduğu yer olması, Hasan Sabbah'ı dağlık bölgelere yönlendirdi. Böylece Elbruz dağlarının uzantısı durumundaki Deylem'de bulunan ve zapt edilmesi imkansız olan; son derece sarp bir vadiye hakim tepelerle çevrili, geçit vermez kayalıklarda kurulu Alamut Kalesi üzerinde ısrarla durdular.

Söz konusu bölge, Ortodoks İslam'a muhalefetiyle tanınıyordu. Geçmişte de muhalif hareketlere ve ayaklanmalara (Babek, Mazyar isyanları vs.) üs olmuştu. Arap ve Selçuklu zulmünden kaçanlar da, resmi İslam'ın baskısına maruz kalan inanç toplulukları da bölgedeki dağlara sığınmışlardı. İsmaili propagandasına ve örgütlenmesine açık, mücadele ve direniş potansiyeli yüksek bu bölge üs seçildi. Benzer özellikler taşıyan Afganistan sınırındaki Kuhistan bölgesi de yönelinilen temel alanlardan bir diğeri oldu.

Yerel dilde "Kartal Yuvası" anlamına gelen Alamut (Alah-amut) Kalesi, o dönemde Mehdi adında Şii bir beye aitti. Hasan Sabbah'ın davetçileri bölgedeki halkı, İsmaili mezhebine kazanma faaliyetine

girişti̇ler ve başarılı oldular. Kalenin hükümdarı Mehdi'nin muhafızlarına kadar -hatta bir rivayete göre bizzat hükümdar Mehdi'yi de örgütlediler. Kaleyi alma vakti geldiğinde Hasan Sabah, Alamut'a gitti ve örgütlenmeyi tamamladı. Kan dökmeden, bir oldubitti ile kaleyi Mehdi'den aldı (1090). Kalenin ele geçirilmesi konusunda, Hasan Sabbah'ın zekâsını, örgütleme becerisini ve siyasi-ekonomik gücünü öven çeşitli söylentiler de anlatılır.

Alamut, İran'da kurulan ilk İsmaili Devleti'dir ve İsmaili hareketinin siyasi, askeri bakımından gelişmesi, genişlemesi için merkez üs olmuştur. İran'daki İsmaili davasının tartışmasız lideri konumuna gelen Hasan Sabbah, döneminin en büyük kütüphanelerinden birini burada kurdurdu; ideolojik, siyasi ve askeri bakımdan kendini geliştirdi, fikirlerini olgunlaştırdı, daha ileri planlar yaptı. Bölgedeki halkın Selçuklulara, yerel beylere ve İslam rejimine karış yükümlülüklerini kaldırdılar, sömürü ve baskıya son veren düzenlemeler yaptılar. Her İsmaili bireyinin topluma karşı sorumlu biri haline getirilmesi sağlandı. Alamut ile halkın kader birliği sağlandı. Bir yandan örgütlenme faaliyetleri sürdürülürken, diğer yandan doğal haliyle bile aşılmaz, zapt edilmez olan Alamut Kalesini uzun süreli kuşatmalara dayanacak tarzda tahkim ettiler. Kayaları delerek su kaynaklarına ulaştılar, sarnıçlar açtılar, büyük ambarlar ve tahıl stokları kurdular; vadideki arazileri ıslah edip tarıma elverişli hale getirdiler.

Alamut Kalesi'nin alınması, Selçukluların üzerinde soğuk duş etkisi yaptı. Selçuklular, hemen Alamut'a yönelik saldırı hazırlığına girişti. Alamut civarındaki köyleri yerle bir eltiler, insanları kılıçtan geçirdiler ve Alamut'u kuşatma altına aldılar. Daha kurulur kurulmaz bir varlık-yokluk sorunu yaşayan Alamut Devleti, direnmeyi seçti. Zira kalenin terk edilmesi; yeni kurulan devletin yok olması, umutların boşa gitmesi demekti. Fakat kuşatma ve zafer kazanılırsa, hem askeri, hem siyasi, hem de psikolojik/ideolojik bir başarı kazanılmış olacaktı, ki bu da yeni kurulan devletin (dolayısıyla önderliğin) alması gereken bir riskti. Mısır'daki Fatımi Devletinin askeri yardım göndereceği söylentisini asker arasında yayan Hasan Sabbah, psikolojik olarak saflarındaki direnme gücünü artırdı; taraftarlarını ateşledi. Neticede kuşatma yarıldı. Böylece yalnızca Alamut korunmakla kalmadı; bu zaferin etkileri bütün İran-Şii coğrafyasında görülmeye başlandı, İsmaili devletinin genişlemesinin önü de açılmış oldu.

Bu dönem, Selçuklular ile Alamut Devleti merkezli İsmaililerin

çarpışmalarının zincirlerinden boşaldığı, daha da şiddetlendiği zaman oldu. İlk kuşatmada başarılı olamayan Selçuklu Sultanı Melikşah ve ateşli-acımasız bir İsmaili düşmanı olan Başvezir Nizamülmülk, daha büyük kuvvetler hazırlayarak 1092'de Alamut üzerine sefere çıktı, Ala- mut'u kuşattı. Kuşatmanın sürdüğü dönemde' İsmaililer, Alamut'un alınmasından sonraki ilk büyük siyasi eylemlerini yaptılar.

Başvezir Nizamülmülk, Nihavend kentindeki geçici karargâhında, Ebu Tahir Arrani adlı bir İsmaili Fedaisi tarafından Ekim 1092'de hançerlenerek öldürüldü. Bu, tarihteki ilk büyük feda eylemiydi. Selçuklu Devletini korkuyla titretti.

Kasım 1092'de de Melikşah öldü. Bir rivayete göre Melikşah'ı da fedailer öldürdü. Bu olayların ardından takviye güçle baskın düzenleyen İsmaililer kuşatmayı dağıttılar. Bu gelişmeler; Selçuklularda iç karışıklıklar ve taht kavgalarına kapı aralarken, İsmaili-Alamut Devleti için ise genişleme ve yükselme sürecini başlattı.

Önemli bir siyasal fırsat yakalayan Hasan Sabbah, bu süreçten sonra, bir yandan siyasi, ideolojik ve askeri bir düzen kurmaya çalıştı; öte yandan da yeni kaleler ve bölgelere doğru yayılma, genişleme faaliyetine girişti.

Alamut Kalesi'nde son derece katı, kuralcı, kimseyi kayırmayan, eşitlikçi bir disiplin oluşturuldu; hiyerarşik bir örgütlenme kuruldu. Hiyerarşinin en tepesinde "Kayıp İmam Vekili" yani hüccet mevkii vardı. Bu konumda, 'Seyyid' ünvanlı Hasan Sabbah bulunurdu. Hüccet'in hemen altında komutanlar, danışmanlar ve dai'ler yer alırdı. Bunların altında ise, her biri bir eyaleti yönetecek, bilgi ve beceri sahibi olan, özel olarak eğitilen yönetici kümesi vardı. Bu küme refik adıyla anılırdı. Hiyerarşinin en alt basamağında ise, çoğunlukla kale çevresinde yaşayan köylülerden oluşan, örgütsel eylem içinde olmayan, daha çok kuşatma zamanlarında lojistik destek sağlayan lassigler bulunurdu.

Bunların dışında, kalede eğitim gören, müstecip diye anılan acemilerden oluşan bir kesim daha vardı. Bunlar, aynı zamanda bir okul olan Alamut'ta eğitilirlerdi. Müsteciplerin arasından davaya son derece inanmış, kararlı, gözü pek, dirençli olanları fedai birimlerine seçilirdi.

Fedailer dövüş sanatları, silah kullanma, istihbarat toplama, kılık değiştirme, gizli haberleşme gibi konularda eğitildiler. Fedailer özel bir birimdi, siyasi suikast eylemleri için yetiştirildiler. İstenilen

kişiyi öldürdükten sonra kaçmazlar; bu eylemi ne adına, ne niçin yaptıklarının propagandasını yaparlardı. Ölümü göze aldıkları ve çoğunlukla hemen öldürüldükleri için fedai denilirdi. Bu sebeple hakkında en fazla spekülasyon ve karalama yapılan kesim olmuştur.

Fedai örgütlenmesi ve eylemleri bir tercih değil, zorunluluk sonucu ortaya çıktı. Uzun süreli kuşatmalar, yıpratma saldırıları ve katliamlara karşı hayatta kalma ve inancıyla birlikte varlığını sürdürme mücadelesiydi. Feda-i eylemleri yaşam hakkı tanınmamış İsmaililerin, savunma amaçlı savaş taktiğiydi. Ezilenlerin şiddetinin bir biçimi ve görünümüydü.

Nizari-İsmaili Devletleri

Siyası ve toplumsal alanda eşitlikçi bir düzen ve disiplin kurmaya girişen Hasan Sabbah, İsmaili öğretisinde de bir dizi reforma girişti. Mısır'dan sürülmesine sebep olan fikirleri ve değişim ihtiyacı olgunlaşmıştı, belli bir forma kavuşmuştu. Fatımi-İsmaili yorumuna eskiden beri "içenden" muhalefet eden Hasan Sabbah ve Suriye'deki İsmaililer, 1094'te Fatımi Halifesi Mustansir'in ölümünden sonra ayrılık bayrağını çektiler. Bu ayrışmanın önplanında; halife Mustansir tarafından veliahl-imam tayin edilen -yenilikçi olduğu rivayet olunan- oğlu Nizar'ın halifeliğinin, kardeşi Mustali ve saray aristokratları tarafından gasp edilmesi vardı.

1095'te Nizar öldürüldü; fakat Fatımi-İsmaili hareketi, Mustalilik (Mustali yanlıları) ve Nizarilik (Nizar yanlıları) olarak bölündü. Bu ayrışma salt siyasi düzlemde olmadı; daha doğrusu bu olay, ideolojik ve sınıfsal karşıtlığın üzerindeki kabuğun sıyrılmasına vesile oldu, yarayı açığa çıkardı. İran'daki Alamut merkezli İsmaililer ve Suriye'deki uzantıları, resmi Fatımi devletinden ideolojik ve siyasi kopuşlarını meşrulaştırmak için, öldürülen veliaht Nizar'ı sahiplendiler. Bu tarihten itibaren Nizariler olarak anıldılar. Nizarilerin Fatımilerden ayrılmasının temelinde yatan şey, sınıfsal çıkarlardı. Fatımilerin siyasi ve ideolojik olarak tutuculaşması, yığınların/ezilenlerin sınıfsal, toplumsal taleplerinden uzaklaşması, yeniliklere ve gelişmelere kapalı hale gelmeleri, başlıca sebepti. Bu ayrışma, Fatımilerle Nizariler arasında bitip tükenmez ideolojik, siyasi çatışmalara yol açtı. Öyle ki Nızarilere, Hasan Sabbah ve ardıllarına yönelik karalamaların bir kısmı Fatımi kaynaklıdır. Fatımi yöneticileri de, Nizari fedailerinin hançerleriyle tanıştılar.

Hasan Sabbah, bu dönemde sadece siyasi bir önder olarak görünmedi; Nizari-İsmaili hareketinin ideolojik öğretisini geliştiren bir düşünürdü de. Zamanının büyük çoğunluğunu okumaya, araştırmaya ve yazmaya ayıran Hasan Sabbah, Fatımi Devletinin "eski davet" olarak anılan İsmaili yorumunu reforme etti; "yeni davet'in kuramsal temellerini attı. Talimiye olarak da anılan bu öğreti; geleneksel İsmaili öğretisinden farklı-yeni bir mezhep formu getirmiyordu. Fakat, özellikle Fatımiler tarafından devlet ideolojisi haline getirilen, yeni bilimsel-felsefi gelişmelere kapatılan, yenilikçi değil tutucu hale gelen tarzı eleştirdi. İsmaililiğin ortaya çıkmasına vesile olan düşünsel dinamikleri esas alıp yeni şartlara göre yorumladı. Eylemci bir içerik kazandırdı. Talimiye öğretisi, siyasal koşulların ürünü olarak da hayli otoriter bir özellik taşıdı.

Alamut kale-devleti ideolojik ve stratejik bir karargâh rolü oynuyordu ama İsmaili hareketinin ihtiyaçlarını tek başına karşılaması mümkün değildi. Oluşan siyasi boşlukları da değerlendiren Hasan Sabbah, İsmaili hareketinin önemli üssü konumunda bulunan Kuhistan'a da yöneldi. Seçkin elemanları vasıtasıyla bölgede büyük bir halk hareketi örgütledi, ayaklanmalar başlattı. Kaleler ve şehirler ele geçirildi; ideolojik ve siyasi olarak Alamut'u merkez alan devletçikler kuruldu. Suriye ve Lübnan'da da Nizariler etkin örgütler kurdular, ciddi siyasi odaklar oluşturdular; aralarında Fatımi halifesi, vezirleri ve komutanları da bulunan egemenlere karşı başarılı suikastlar düzenlediler, büyük siyasi eylemler gerçekleştirdiler. Böylece Selçuklu Devleti ve İslam coğrafyası içinde küçük adacıklardan oluşan ayrı bir Nizari-İsmaili devletinin varlığından söz edilebilir. Zira bütün coğrafyaya yayılmış 50 civarında Nizari kalesi mevcuttu.

Genelde dağlık bölgelerde yaşayan çeşitli dinsel ve etnik toplulukları, köylüler ve kasabalardaki şehirli kesimlere dayanan Nizari kale-devletleri siyasi, toplumsal ve kültürel alanda büyük değişimler de yarattı. Alamut, Kuhıstan ve Suriye'de büyük kütüphaneler kurdular; sadece dini konularda değil, döneminin en ileri bilimsel çalışmalarında da başarılı faaliyetler yürüttüler. Bilimsel, kültürel, akademik bir çekim merkezi oldular. Açtıkları medreselerde örgütlenme, propaganda ve eğitim faaliyetleri sürdürüp genişlettiler. Çağın tanınmış bilginlerini bir araya topladılar. Fatımi-Nizari ayrılığında ilk başlarda tarafsız kalan İsmaili düşünürleri de Nizariliğe kazandırdılar. İran'da Selçuklu işgalciliğini sonlandırmak için çaba harcayan İsmaili, dai Nasır-i Hüsrev ve takipçilerinin davaya kazan-

dırılması, harekete İrani/Farısi bir kimlik de kazandırmıştır.

Hasan Sabbah önderliğindeki Nizari-İsmaili hareketinin gelişmesi çok zorlu siyasal mücadeleler ve ideolojik hesaplaşmalar üzerinden sağlanmıştır. Kurulduğu ilk andan itibaren Selçuklulaların katliamcı saldırılarına maruz kalan Alamut, defalarca kuşatıldı; çevresindeki köyler yağlamandı, insanları kılıçtan geçirildi; yıpratma taktiğiyle ekinler yakıldı, bahçeler bağlar talan edildi. En sıkışık zamanlarda tayin edici rol oynayan Feda-i eylemleri, Selçuklu yöneticilerine ve komutanlarına yönelik suikastlar yoluyla başarı sağlıyordu. Egemenler üzerinde korku etkisi yaratıyordu. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünden sonra oluşan siyasi boşlukta Alamut'a ve İsmaili halka yönelik saldırılar azaldıysa da, tamamen kesilmedi.

1105 yılında Selçuklu tahtına geçen Muhammed Tapar döneminde ve ondan sonra sultan seçilen Sancar zamanında İsmaililere yönelik askeri saldırılar ve yıpratma/sabotaj eylemleri çok şiddetlendi. İlk dönemlerinde İran, İrak ve Suriye/Lübnan'da çok sayıda kale ele geçiren Nizariler, bu şiddetli saldırılar döneminde duraklama yaşadılar. Hatta kimi kaleleri kaybettiler. 1118 yılında Alamut yenilginin eşiğinden döndü. Fedai eylemleriyle yapılan siyasi suikastlara yanıt olarak büyük katliamlara maruz kaldılar. İlk yıllarında atılıma geçen Nizariler, ardından gelen bu dönemde ayaklanmacı planlarını uygulayamadılar, saldırıya geçemediler; çoğunlukla savunmada kaldılar.

Buna karşın ciddi bir toplumsal ve siyasi arka planı olan hareket hiç sönümlenmedi; İran'dan Suriye'ye kadar, dağınık halde bile olsa 50 civarında kalede tutundular, varlıklarını kabul ettirip sağlamlaştırdılar. Bu bölgelerdeki siyasi, ideolojik ve askeri etkinliklerini sürdürdüler. Hatta Selçuklu egemenleri arasındaki taht kavgalarına da aktif müdahalelerde bulunup, birçok yöneticiyi ikna, rüşvet ve tehdit yoluyla kazandılar.

Savunma pozisyonundan çıkamayan Hasan Sabbah, İsmaililere yönelik katliamların son bulması ve Nizari kalelerine yönelik kuşatmaların kaldırılması talebiyle Selçuklu Sultanı Sancar'a çağrıda bulundu; uzlaşma önerdi. Bu çağrıyı reddeden Sultan Sancar, yatak odasına kadar sızan bir İsmaili fedaisinin, hançerinin kabzasına sarılı uyarı notunu sultanın başucuna koyması üzerine korkuya kapıldı ve Nizarilerle ateşkes yapmayı kabul etti. Böylece 1123 yılında Nizarilerle Selçuklular arasında (kale devletleri birliği biçimindeki) Nizari Devletinin bağımsızlığını tanıyan bir antlaşma yapıldı. Buna göre; Kum ve civarındaki bölgelerin gelirleri ile kalelerin yakının-

dan geçen kervanlardan alınan baç (yol vergisi) toplama hakkı Nizarilere bırakıldı. Buna karşılık; Nızarilerin yeni kaleler kurmaması, yeni kimseleri inançlarına katmak için çalışmaması karar altına alındı. Nizariler ve Hasan Sabbah için büyük ve tarihsel kazanım olan bu antlaşmanın ömrü pek uzun olmadı; kısa bir dönemden sonra çatışma ve savaşlar başladı. Fedai eylemleriyle desteklenen Nizari direnişleri, Selçukluların asken saldırı ve kuşatmalarını başarısızlığa uğratmayı becerdi her seferinde de.

1124 Mayısında hastalanan Hasan Sabbah, kendisinden sonra Nizari topluluğunun gelecekteki önderlik sorununu halledecek düzenlemeleri yapmaya girişti. Kendisine bir halef belirledi; ona yardımcı olacak danışmaları örgütledi. 1124 Haziranında, ardında 90 yıllık tarihi bir yaşam ve mücadele geleneği bırakarak hayata gözlerini yumdu. Çok sıkı disiplinli, iyi bir örgütçü, siyasi-askeri stratejist olan Hasan Sabbah, aynı zamanda bir düşünürdü. Çevresindekileri etkilemesini bilen; inanç, kararlılık, güven, fedakârlık ve davaya bağlılık aşılayan siyasi ve ideolojik bir eylem adamı; mazlumdan yana, direnişçi bir halk önderiydi. Nizari İmamının hücceti (vekili) olarak saygı gördü.

Seyyidına (Efendimiz) olarak anıldı. Eylemleri ve mücadelesiyle Hindistan'dan Ortadoğu'ya, Kuzey Afrika'dan Avrupa'ya kadar korkuyla karışık saygı uyandıran tarihsel bir kişilik olarak iz bıraktı. Ezilenlerin zalimlere karşı mücadelelerinde ilham aldıkları direnişçi bir miras bıraktı; kendinden sonraki birçok ilerici akım ve harekete itilim kazandırdı. Türbesi, Moğollar tarafından yıkılıncaya kadar Nizariler için hac yeri olarak ziyaret edildi.

Hasan Sabbah'tan sonra da Alamut, Nizari hareketinin merkezi olmayı sürdürdü. Hasan Sabbah'ın kurduğu fedailer örgütü ve siyasal/sosyal yapı devam etti. Fakat çok sonraları kendi içinde de çalkantılar yaşadı; saldırılar yüzünden uzak bölgelerdeki kalelerle iletişimleri zayıfladı; uzak kaleler kısmi özerklik kazandı. 13. yüzyıldan itibaren Alamut'ta bir bozulma, yozlaşma başladı; fikir ayrılıkları, çatışmalar, sapmalar gelişti. 1250'li yıllardaki Moğol saldırıları karşısında direnme cesareti göstermeyen Alamut yöneticileri teslim oldular ve Nizarilere yönelik büyük bir yıkım süreci başladı. Nizari kaleleri tek tek düştü ve yerle bir edildi. Eşsiz değerdeki kütüphaneleri, kendilerine dair belge ve eserlerle beraber yakıldı. Böylece 1090'da sıradan bir kale olmaktan çıkan Alamut ve onunla anılan dönem, 1256'da yıkıldı. Nizarilere dönük toplu katliamlar yapıldı.

Alamut sonrası Nizari-İsmaili hareketi son bulmadı fakat yeraltına çekildi, uzak ve ücra bölgelere dağıldı. Muhalif akımlarda yer aldılar; Şii Sufizmine (agnostik-tasavvufi akımlar) karıştılar, öğretilerini bu alana taşıyıp yeni fikirlere/akımlara itilim sağladılar; ayaklanmalara can ve kan taşıdılar.

Söylentiler, İftiralar ve Gerçekler

Ortaçağ'da sınıf mücadelelerinin dinsel/mezhepsel görünümler alması, eşyanın tabiatı gereğidir. Avrupa merkezci bakışın aşağıladığı bu yaklaşımlarının yansıdığı kavram olan "Doğu Toplumları", böylesi savaşımları yüzyıllar boyunca sürdürmüştür. Özellikle 8. yüzyıldan 13. yüzyıldaki Moğol saldırılarına kadarki dönem, İslam topraklarında ezilenlerin sınıfsal başkaldırılarının çok geniş bir alan üzerinde kesintisizce sürdüğü, bin dereden akıp birleşen bir nehir gibi kabardığı tarihlerdir.

Hasan Sabbah ve hareketi de ezilenlerin zulme karşı kurtuluş kavgasına öncülük etti. Fakat egemenlerin çirkin iftiralarından nasibini alan bu hareket, tarih çarpıtıcılığının hedefi oldu. Farklı tanındılar ve hala öyle tanınıyorlar. Ezilen geniş katmanların adalet, eşitlik ve özgürlük talepleri ile zalime karşı amansız bir mücadele yürüten Hasan Sabbah'a dönük karalama, iftira ve yakıştırmaların hiçbirisi birey olarak Hasan Sabbah'ın kişiliğine yönelik değildir aslında. Onun inançsal, siyasal, felsefi alanda ezilenlerden yana olan öğretisinin ve pratiğinin yayılmasının önüne geçmek amaçlanmıştır. Dönemin egemen sınıflarının düşmanlığını kazanmış olması, aradan geçen bin yılda, egemenlerin korku dolu nefretinin hedefi olması, onun sınıfsal duruşundan ve verdiği baş eğmez, amansız mücadelesindendir. Bu da sınıf savaşımının "doğası'na uygundur elbette.

Döneme ışık tutacak İsmaili-Nizari kaynaklarının hemen hemen tamamen imha edilmiş olması, Hasan Sabbah ve Alamut'a dair günümüze dek gelen bilgilerin İsmaili-Nizari düşmanlığıyla bilinen, egemenlerin kalemşoru tarihçilerin çirkin iftiraları ve söylentileriyle dolu kaynaklara dayanması yüzünden, Hasan Sabbah'ın ve hareketinin ne olduğunun yanı sıra ne olmadığının tartışılması da elzemdir. Zira gerçekle alakası olmayan; kimisi çarpıtma ve iftira kimisi de hayal ürünü olan söylentiler, gerçeğin yerine ikame edilmiştir. Bu çarpıtma ve iftiralar, İslam topraklarıyla sınırlı kalmamış; misyonerler, gezginler, haçlı askerleri ve tüccarlar eliyle mistik/gizemli doğu

masalları ve hayal ürünü rivayetler biçiminde yayılmıştır. Avrupa'ya da taşınmışken, onlarca romana, sözde araştırmaya konu edilmiştir. Bugün bu romanlar ve sözüm ona araştırmalar referans kabul edilip belge niteliğinde değer görüyorlar. Günümüzde popüler "tarih" romanları arasında yer alan Amin Maaloup'un "Semerkand" ve "Işık Bahçeleri"nden Wladimir Bartol'un "Alamut Kalesi"ne, W. Hine'nin "Alamut'a Dönüş"ünden M. Lamb'ın "Hayyam"ına kadar safsata dolu onlarca kitap -egemenlerin korku histerisini yansıtan birer ayna misali- "kötü adam", "terörist başı", "terör yuvası" tasviri yapıyor; gerçekleri tersyüz ediyor.

Hepsine yanıt vermemekle birlikte, Hasan Sabbah ve Nizarilerle ilgili bazı iddiaları ele almak yerinde olacaktır.

Hasan Sabbah'la ilgili yaygın söylentilerden biri; o dönemin ünlü gök bilimcisi ve şairi Ömer Hayyam ve Selçuklu veziri Nizamülmülk ile okul arkadaşı olduğu yönündedir. "Üç okul arkadaşı" hikâyesi onlarca kitapta, gerçekmiş gibi anlatıla geldi. Buna göre; Şair Ömer Hayyam, vezir Nizamülmülk ve Hasan Sabbah, canciğer dost olan üç okul arkadaşıymış. Kendi aralarında "Hangimiz daha önce iyi bir mevkiye gelirsek, diğer ikisine yardım edecek" diye yemin etmişler. Sonraları, Nizamülmülk vezir olmuş. Yeminine uyarak Hasan Sabbah ve Hayyam'ı saraya aldırmış. Fakat Hasan Sabbah'ın kendisine ciddi bir rakip olduğunu görüp kıskanmış ve ayağını kaydırmaya çalışmış. Hasan Sabbah da, Nizamülmülk'e bunu ödeteceğine yemin ederek saraydan ayrılmış, sonra Mısır'a gidip İsmaili hareketine katılmış, gizli ilimleri öğrenmiş. İran'a dönüp, Selçuklu sultanları ve ileri gelenlerinin yüreğine korku salan terörist bir örgüt kurmuş, fedailer ile suikastlara girişmiş. İlk öldürttüğü kişi de eski arkadaşı Nizamülmülk olmuş.

Amin Maalouf'un Semerkand adlı romanında, daha farklı bir rivayet sunulmuştur. Buna göre; üç okul arkadaşından Hayyam, Nizamülmülk tarafından saraya davet edilmiş. Yolculuk esnasında Hayyam ile Hasan Sabbah karşılaşmışlar, Hasan Sabbah Hayyam'dan bir ricada bulunarak, sarayda Nizamülmülk'ün yanında görev alması için yardımını istemiş. Nizamülmülk tarafından kabul edilen Hayyam, kendisine önerilen istihbarat şefliği görevini reddetmiş; bilgisine ve becerisine tanık olduğu Hasan Sabbah'ı önermiş; önerisi kabul görmüş. Hasan Sabbah da her kesimden insanla yaygın bir muhbir şebekesi kurmuş; yaptığı işlerle sultanın gözdesi olmuş. Bu yüzden Nizamülmülk'le arasında kıskançlık başlamış, husumete

dönüşmüş. İki okul arkadaşı arasında entrikalar başlamış. Nizamülmülk'ün yolsuzluklarını kanıtladığını söyleyerek sultanın karşısına çıkan Hasan Sabbah, Nizamulmülk'ün oyunu yüzünden sultanın gazabına uğramış, canını zor kurtarmış. Sonrası yine malum Mısır yolculuğu...

Bir rivayete göre de, Hasan Sabbah sarayda memurken darbe, suikast ve cinayetlere karışmış; bu amaçla dünyaca meşhur istihbarat ve cinayet şebekesi kurmuş; dünyayı dize getirecek bir militan ordusu kurmak için Zerdüştilerden talimat almış.

Bu ve benzeri rivayetlerin sonu da yok, aslı astarı da... Zira Nizamülmülk ile Hasan Sabbah arasında 14 yaş vardır. Hayyam da, Hasan Sabbah'tan en az 7-8 yaş büyüktür. Kaldı ki, Hasan Sabbah Rey'de, Nizamülmülk Mişapur'da eğitim görmüştür. Hasan Sabbah'ın sarayda görev aldığı, darbelere karıştığı bilgisi de doğru değildir. Ayrıca örgütlenme faaliyetleri de Mısır yolculuğundan dönüşte ivmelenmiş; Alamut Kalesinin alınmasından sonra fedai örgütlenmesi kurulmuştur. Amacı; saray darbeleri yapmak değil, Selçukluların saldırılarından korunmak ve caydırmaktır. Anlaşılan o ki, Hasan Sabbah'ın entrikacı başı, nankör, hırslı, kör nefreti uğruna teröre kalkışan biri olarak tanıtılması; bu sayede ezilenlerin mücadelesinin sis perdesiyle kapatılması için böylesi uydurmalara gidilmiştir.

Nizari-İsmaililerin hakkında en çok spekülasyon yapılan yönü, fedailer ve fedai eylemleridir. Haklarındaki çirkin iddialar ve karalamalar, düşmanlarını dehşete düşüren fedailer üzerinden türetilmiştir. Böylece, çok tartışılan "sahte cennet bahçeleri, haşhaş verilerek uyuşturulan cinayet şebekesi fedailer ve onların elebaşı" söylemleri yaygınlaşmış; Nizarileri tanımlamak için Haşhaşiyye (Afyonkeşler) yaftası yapıştırılmıştır. Avrupa dillerinde "assasin-suikastçi" kelimesinin de "haşhaşi" kavramından geldiği ileri sürülmüştür.

Nizarilere dönük Haşhaşiyye yakıştırması, ilk olarak 1123 yılında Fatımi-İsmailileri tarafından çıkarılan Nizari karşıtı bir bildiride yer almış ve Suriye Nizarilerini aşağılamak maksadıyla küfür niyetine kullanılmıştır. (Hasan Sabbah'ın 1124'te öldüğünü hatırlayalım). Ortodoks İslam'ın kara propagandaları ve iftiraları neticesinde, daha sonraları bütün Nizariler için kullanılmaya başlanmıştır. Avrupa'da da yayılan Haşhaşiyye kavramı, Suriyeli Nizariler için kullanılırdı.

Bu kavramın kolayca benimsenmesinin temelinde, egemenlerin Avrupalı misyoner ve haçlı görevlilerini-komutanları dehşete dü-

şüren fedai eylemleridir. Zira onlar, fedailerine kendi ölümleri pahasına eylem yapma öncesinde haşhaş kullandıklarını iddia ettiler. Ortaçağda sufi dergâhlarında vecd hali yaratmak için kullanılan afyonun, sufilikle doğrudan bir alakası olmayan Nizariler tarafından kullanılması ihtimali olsa dahi, fedailerin eylemleri için buna başvurmadıkları açıktır. Uyuşma, dikkat dağılması, algı yanılması ve konsantrasyon bozukluğu yaratıp halüsinasyonlar gördüren haşhaşın, yüksek disiplin ve dikkat gerektiren, ancak bilinç açıklığı ile yapılabilecek olan suikast eylemlerinde kullanılmasının eylemi başarısızlığa götüreceği muhakkaktır. "Otların sırrına vakıf olduğu" söylenen Hasan Sabbah'ın bunları bilmemesi mümkün değildir. Kaldı ki, Hasan Sabbah, sağlığında asla böylesi yakıştırmalara maruz kalmadı. Bütün bunlara rağmen, haçlılar arasında da Haşhaşiyye kavramı yaygınlaşmış; suikastçılar manasında da kullanılmıştır.

13. yüzyılın son çeyreğinde Çin'e ticari bir seyahat düzenleyen Marco Polo, "haşhaş kullanan fedailer" söylentisine "sahte cennet" senaryolarıyla yeni bir boyut kazandırmış; o çokça tekrarlanan çirkin iftiraları ve hayal ürünü mistik fantezileri Avrupa'ya taşımıştır. Oysa Marco Polo, ne Alamut'u görmüştür, ne de Moğol kırımından artakalan Nizarileri dinlemiştir. Alamut'un yıkılmasından 17 yıl sonra bölgeden geçmiş; Nizarileri mülhid (din sapkını) olarak gören Kazvinlilerin sokak dedikodularını gerçekmiş gibi ballandıra ballandıra anlatmıştır. Güya Hasan Sabbah, Mısır'dan dönüş yolunda, Zerdüştilerden otların gizemini öğrenmiş; böylece haşhaş kullanan bir terör şebekesi kurmaya girişmiş. "Haşhaşla uyutulup, sahte cennetle kandırılarak birer katil haline getirilen gençler" masalı Marco Polo'nun kaleminden ve ona dayanak yapan yazarların dilinden günümüze dek gelmiştir. Bilindiği gibi, bugün de devrimci ve ulusal kurtuluşçu savaşların parçası olarak gerçekleşen feda eylemleri, egemenler ve emperyalizm tarafından "uyuşturucu alıyorlar", "kafaları dinle yıkanmış, cennet vaadiyle kandırılmışlar" gibi söylemlerle karalanmaya çalışılıyor.

Bu söylentiler de, ezilenlerin haklı mücadelelerine ve onlara öncülük edenlere yönelik ideolojik saldırıların sonuçlarıdır, ezilenleri tarihlerinden koparma amaçlıdır ve elbette ki, aslı astarı yoktur. Ne fedailer eylem için haşhaş kullanmıştır; ne de fedai eylemleri yapmaları için sahte vaatlere ihtiyaçları olmuştur. Alamut'ta ya da başka bir yerde sahte cennet de kurulmamıştır.

Öncelikle fedailer birer katıl değildi. İnançlarıyla yaşama hakları

tanınmamış, zorbalık ve sömürü altındaki yığınların kendilerini savunma aracı olarak ortaya çıktılar. Tamamen bir zorunluluğun ürünüydü. Kendilerini savunmaya ve düşman saldırılarını caydırmaya dönük siyasi suikastlar düzenlediler. Hedeflerini de özel olarak seçtiler, egemen sınıfların ve rejimin temel kurumlarına ve yöneticilerine yöneldiler. Kör bir şiddet uygulamadılar. İhtiyaç duydukları şeyler; bir dava/ideoloji ve bir örgüttü. Davaya bağlı, kararlı unsurlardan kurulurdu fedai grupları. Bu ideolojik sağlamlık, davaya bağlılık, fedakârlık ve disiplin karşısında apışıp kalanların fedai eylemlerinin afyon kullanımına bağlamaları ne denli kendi mantıklarına uygunsa, savaşları dünyalık şeyler için olduğundan, ölümü göze alabilen fedailerin ise ancak cennet vaadiyle eyleme sürüldüklerini düşünmeleri de o denli "mantıklı"dır; tabii ki uyuşturulmuş olarak... Fakat unutulan bir şey var ki, haşhaş kullanan birinin kendisini fedai yapacak olan bütün eziyetlerini de uyuşturmuş olacağı ve bunun da başarısızlık getireceğidir.

Uydurulan bu söylentilerin bir diğer amacı da, ezilenlerin egemenlere karşı uyguladığı şiddetin gayrı-meşru gösterilmeye çalışılması, ezilenlerin başkaldırılarının başıbozuk grupların/sapkınların kör terörü olduğu yanılsamasının yaratılmasıdır. Fakat bu da tutmamıştır. Aradan geçen bin yıla rağmen ezilenler kendi tarihsel miraslarından öğrenmeye devam ediyorlar ve egemenleri korku ve dehşet labirentlerinde ölüm sınavına sokuyorlar. Egemenler de varsın "terör" çığlıkları atsın, ne gam!

Hasan Sabbah ve hareketi, ezilenlerin keskin bıçağı olarak tarihe derin bir iz bıraktı ve yeni mücadelelerin esini oldu. Çok yönlü bir hareket olduğundan birçok adla anıldı. Örneğin; eski Batıniliği canlandırdığı için Davet-el-Cedide (Yeni Davet), bir fedailer örgütü kurduğu için Fidaviyye, Mus- tansir oğlu Nizar'a yandaşlığından dolayı Nizariyye, öğrenmeye ağırlık verdikleri için Talimiyye olarak anıldılar. Egemenlerin cephesinden ise; iftiralarla malul Haşhaşiyye (Afyonkeşler), Mülhide (tanrı tanımaz/din sapkını), İbahiyye (İslam'ın haram kıldıklarını helal sayanlar) gibi isimlerle kara propagandaları yapıldı.

Popüler söylemlerle koparılmaya çalışıldığımız, umacı öyküleriyle yalıtılmak istendiğimiz tarihimize sahip çıkmak, geçmiş hazinelerimizi gelecek düşlerimizin harcı yapmak için iz sürmek, ezilenlerin temel sorumluluklarından biridir. En önemli araca -Marksist tarih anlayışına- sahibiz; tek ihtiyacımız ilgi ve yönelimdir.

BABAİLER
ve
ANADOLU'DA İSYAN ATEŞİ

13. yy. Anadolusu etkileri yüzyıllarca sürecek siyasi ve düşünsel gelişmelere tanık olur. Siyasi alanda Babai Ayaklanması, Selçuklu aristokrasisine yıkıcı darbeler indirir (1240). Anadolu, feodal aristokrasinin gelişimine karşı anti feodal köylü ve halk hareketlerine öncülük eder. İzleyen yüzyıllarda ezilenlerin hemen her isyanı Babailer ile arasında aidiyet bağı kurar.

Anadolu Müslümanlığının Babai Hareketi ile bağını sürdüren kolları yoksulların, mazlumların, horlananların, eziyet görenlerin sesi sözü olur, temsilciliğini yapar. Anlaşılacağı gibi Babai Ayaklanması ve yenilgi sonrası mistik düşünsel bir akım halini alan tasavvufi Babai Hareketi siyasi-sınıfsal ayrışma ve kopuşmanın felsefi-ideolojik boyutunu temsil eder. Karşı cepheyi ise Selçuklu aristokrasisini desteklemek ile Moğol işbirlikçiliği oluşturur. 13. yy. Anadolu Müslümanlığı tasavvuf akımının gerici, karşı devrimci kanadının en has temsilcisi Mevlana Celaleddin-i Rumî ile Şems-i Tebrizi'dir.

O Şems-i Tebrizi ki, Kayseri Ahi teşkilatı ile kent halkı Moğol kuşatmasına direnirken istilacıların safında yer alır (1243). Hizmetleri karşılığında elde ettiği servet ve ayrıcalıkların sefasını sürerken Konya'da Ahiler ve Moğol karşıtlarınca suikastla öldürülür (1247).

O Mevlana ki, İslamın koyu taassupçusu İmam Gazali ekolüne dahil olur, Şems-i Tebrizi suikastine karışmış olabileceği şüphesiyle ve aynı zamanda Babai Hareketine mensup olması nedeniyle oğlu Alaaddin Çelebi'yi Kırşehir valisine öldürtür, cenaze namazını kıldırmayı da reddeder (1261).

Siyasal ideolojik ayrışma derindir. Yukarıdaki örneklerin etkileri ve sonuçları dönemleri ile sınırlı kalmaz. Anadolu sınıf mücadeleleri ile siyasal-kültürel düşünce tarihinde ana akımlara köken oluştururlar. Bu tarihi süreci daha bütünlüklü kavrayabilmek için başlangıç noktasına gidilmeli ve 13. yy Anadolusunun en önemli olayı Babai Ayaklanması ve Babai Hareketi incelenmelidir.

Anadolu'ya göç Türklerin Anadolu'ya geliş tarihleri Bizans ordusu ile Selçuklu ordusunun 1071'de Malazgirt ovasında yaptıkları savaşla başlatılır. Oysa Malazgirt'te Bizans'ı yenen Türklerin Anadolu'ya göçlerinin tarihi 800'lü yıllara kadar götürülebilir.

Türklerin Ortaasya'dan ilk çıkışları trajiktir. Göçebe, yarı göçebe aşiret ve aşiret birlikleri halinde topluluklar fetihçi Arap orduları karşısında ciddi bir direniş gösteremez. Arapların İslamı cihad siyaseti ve ideolojisi de Türk aşiret boylarının direnişini çözücü bir rol oynar. Kalabalık topluluklar biçiminde köleleştirilirler, sağlam erkekler Arap ordularının saflarında savaşçı yapılırlar, kadın ve çocuklar köle pazarlarında satılırlar.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu Selçuki aşiretlerinin önde gelenleri devlet yönetimini Sasani bürokrasisi içinde öğrenmişlerdir. Aşiret konfederasyonundan Selçuklu Devleti'ne geçiş bu bakımdan kolay olmuş, Sasani devletinin Araplar tarafından yıkılmasıyla Araplarla ittifak halindeki Selçukilerin önü açılır.

Abbasi Devleti ile Selçuklu Devleti arasında ilişkiler her zaman iyi olmuş, Selçuklular Arap-İslam çizgisine ve dini ideolojisine bağlı kalmışlardır. Arap-İslam etkisi Selçukluları kadim gelenekleri, dinleri ve Türklük bilincinden uzaklaştırmıştır. Sasani mirası üzerine kurulmuş olması ise Büyük Selçuklu Devletinin Iran-Fars kültürü ile şekillenmesini koşullamıştır.

Türk boyları ile göçebe Türk aşiretleri arasındaki kavga ve savaşlar bu zemin üzerine oturur ve anlam kazanır. Küçük Asya-Anadolu'ya ilk Türk göçünün yolu da böyle açılır.

Selçukilerin devletleşmesi diğer Türk boylarının baskı altına alınması, sömürülmesi, vergiye bağlanması demektir. Göçebe aşiretlerin hareket serbestliği kısıtlanır, otlak ve yaylaklar için vergi

yükümlülüğü dayatılır, civar bölgelere yaptıkları talancı-soyguncu akınlar yasaklanır. Aşiretler arası ilişkilerde eşitlik-denk- lik kalkar, saraya-sultana biat etmeleri istenir. Göçebe aşiret kuralları ile devlet yasaları çatışır, irili ufaklı isyanlara savaşlara yok açar. (Bunların en önemlisi 1153 Oğuz İsyanı'dır. Oğuz boy ve aşiretleri Selçuklu yasalarına uymak istemezler. Sultanla görüşme ve sorunları yüz yüze çözme talebinde bulunurlar. Selçuklu ordusu Oğuzları silahsızlandırmak ister, beklenmeyen bir anda savaş patlak verir. Oğuzlar Selçuklu ordusunu dağıtır, Sultan Sancar'ı da esir alırlar... Bu isyan Büyük Selçuklu devletinin yıkılış sürecini başlatır.

Anadolu'ya göç hareketlerinin bir nedeni, göçebe aşiretlerin bölgede istenmemeleridir. Türk aşiretlerin yerleşik yaşama geçişleri çok ağır ilerlemektedir. Göçebe yaşam ve konar-göçer üretim Selçuklu yerleşik yaşamını, toplumsal yapısını ve üretim tarzını olumsuz etkilemektedir. Selçuklu, bu aşiretlerin sınırları ötesine akınlar yapmalarına ve göç etmelerine bu nedenle göz yumar. Kuşkusuz sınırları içinde bu tür faaliyeti yasaklar. Bu akınlara Selçuklu devletinden kaçan suçlular, kanun kaçakları, serseri ve soyguncu kesimler de katılırlar.

Selçuklu hükümranlığı altında yerleşik yaşama yanaşmayan göçebe Türk boy ve aşiretleri yeni yurtluk edinmek üzere büyük kalabalıklar halinde Anadolu topraklarına gelmeye başlarlar.

Anadolu'nun yerli halkları ve Hristiyanlar akıncı saldırılardan rahatsız olurken göçebe olarak gelen Türklere daha hoşgörülü yaklaşırlar. Yerli Hristiyan halklar kentlerde zanaatçılık ve ticaretle, köylerde, kırsal bölgelerde yerleşik tarımla ilgileniyor oldukları için göçebe Türkleri aralarına alırlar. Hatta hayvancılık ve hayvansal üretim yapan Türklerle ticareti geliştirerek kaynaşırlar. Aynı dönemde Bizans ile Anadolu halkları arasındaki bağlar gevşemiş, halk Bizans'tan memnuniyetsizliğini göstermektedir. Nitekim 1071'e gelindiğinde Malazgirt ovasındaki savaşta Bizans'ın yenilmesi Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasına bir daha kapanmamak üzere kapı açarken Hristiyan halk ve Bizans tebasından itiraz gelmez.

Büyük Selçuklu Devleti'nin desteği ve onayı ile Selçukilerin bir kolu Bizans'ın gerileyip boşalttığı topraklarda Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurarlar (1078). Bizans toprak mülkiyetinde ikta* sistemini uyguladığı için geri çekilirken bu topraklar boş kalır. Anadolu'ya yerleşen Selçuklu devleti bu toprakları olduğu gibi devralır ve miri toprak* halinde mülkiyetine geçirir.

Göçebe Türk Aşiretlerin Sosyal Fotoğrafı

Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinde yurtluk tutan göçebe Türk aşiretleri dönemlerinin hemen her dini-ideolojik inanç ve akımdan etkilenirler. Geleneksel şaman inancı senkretik (bağdaştırmacı) özelliği nedeniyle Budizm başta olmak üzere Zerdüştlük, Manicilik, Mazdekçilik ile kaynaşır. Göçebe aşiretlerin ortaklaşmacı yaşamları da bu inanç sistemlerini kısmen ya da bütünüyle içerecek sentezler geliştirmeye elverişlidir. İran-Fars üzerinden Sasaniler aracılığıyla Orta Asya'da barınma imkanı bulan Nasturi Hristiyanlığı ile de tanışıktırlar.

İslam cihadı Orta Asya'ya yayılırken yalnız kentlerde ve yerleşik köylerde değil, göçebeler arasında da dinsel-kültürel zenginlik söz konusuydu. İslam dini fetih yoluyla yanı kılıç zoruyla Orta Asya halklarına boyun eğdirirken bu zenginlikten eser kalmayacak, dini hoşgörü ortadan kalkacak, İslam hegemonyası kendisinden başka dinlere ve inançlara yaşam hakkı tanımayacaktır. Bu hegemon zihniyet, İslam'ın diğer mezhep ve bölüntüleri için de geçerli olacak, egemen Ortodoks Sünni İslam dışında tüm mezhepler Batınî, sapkın, zındık ilan edileceklerdir.

Ortodoks Sünni İslama karşı çıkan farklı mezhepler ve diğer dinlere mensup halklar siyasi, sosyal, ekonomik temelli her türlü muhalefette, sınıfsallaşmanın geri oluşu nedeniyle din ve mezhep taraftarları biçiminde ayrışır ve saflaşırlar. Göçebe Türk aşiretleri de Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde, Azerbaycan ve İran'da Mazdekçi sosyal eşitlikçi hareketten Ebu Müslim Horasani'ye, Babek yandaşlığından Haşan Sabbah hareketine değin arada kısa süreli anlık isyan ve başkaldırılar dahil olmak üzere din ve mezhep örüntülü eşitlikçi ortakçı radikal ve/veya sosyal reformcu siyasi hareketlere katılmışlardır.

Horasan'dan Batıya göçerken Küçük Asya-Anadolu'ya gelinceye kadar bir kaç yüzyılı bulan bu göç hareketi esnasından çok dinli çok kültürlü topraklarda konaklamışlar, etkilemiş ve etkilenmişler, uğradıkları her yurtlukta rastladıkları her halktan bir şeyler almışlar, sosyal ve kültürel, dinsel ve inançsal açılardan değişerek, dönüşerek Anadolu'ya varmışlardır. Orta Asya'dan çıkıp birkaç kuşak boyu süren göçlerle yeni topraklara yerleşmeye gelen Türklerin geçirdikleri dönüşüm dini inanç ve ritüellerinde bariz biçimde yansır. Ortodoks Sünni İslam üzerinden Müslümanlığı kabul eden Türkler, Anado-

lu'ya yepyeni bir İslam inancıyla varırlar. Dönüşüm Anadolu'daki yaşamları boyunca da devam eder, Alevilik, Bektaşilik tarzında kendine özgü bir dinsel sentez yaratırlar.

11. yüzyılda Moğolların Asya'yı kasıp kavuran akmları büyük nüfus göçlerine neden olur. Anadolu'ya sel gibi akan Türklerin Moğol istila ve yağmasından kaçan grupları yalnızca göçebe aşiretler değildir. Yerleşik hayata geçmiş, tarımla uğraşan topluluklar da bu yığınsal göçe dahildirler. Aşiretlerin ileri gelenleri, sözü geçen yaşlılar, dini önderler, zanaatçılar vb. de halk yığınları ile birlikte göç ederler. Moğolların önünden sürülüp gelenler için Anadolu son sığmaktır. Daha ötesi yoktur. Bu topraklarda tutunmak zorundadırlar. Anadolu'ya dayanan Moğol saldırılarına karşı koymada ısrarlı olmalarının nedenini de burada aramak gerekir.

Anadolu Selçuklularının İktisadi Sistemi

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulduğu Küçük Asya coğrafyasında miri mülkiyetinin esas olması Sultanın otoritesini arttırıyor ve merkeziyetçiliği güçlendiriyordu. Bizans Sarayı, Batı Roma İmparatorluğunun uyguladığı sisteminin aksine geniş arazilerin büyük toprakların mülkiyeti ile bağımsız davranma imkânına sahip olacakları, tahta geçmeye cüret edecekleri için topraklı aristokrasinin, feodalitenin gelişip güçlenmesini engelleyici tedbirler alıyordu. Anadolu Selçukluları Bizans'ın mülkiyet sistemini devraldıkları gibi toprağın kullanım hakkının devri biçiminde ikta sistemini de aynen uyguladılar.

Bu sistem İslam'ın öngördüğü, yeryüzünün bizzat yaratıcısına ait olduğu, sahiplenmeye kalkmanın Tanrı buyruklarına karşı çıkmak anlamına geleceği, yeryüzüne ait tüm varlıkların onun elçisi aracığıyla korunacağı-gözetileceği, halifeler ve en yüksek dini otoritenin (siyasi karşılığı devlet/ sultan) bu görevi tanrı adına üstleneceği, Tanrının kendilerine bahsettiği bu nimetten kullarının ancak biat ve iman etmelerine karşılık olarak yararlanmaya izinli oldukları biçiminde merkezi feodal toprak mülkiyetini meşrulaştırmak için üretilen dinsel talimat ve ilahi kararlarla da uyumluydu.

Göçebe, yarı göçebe Türk aşiretlerinin üzerinde yaşadıkları Anadolu toprakları miri arazilerdi.

Mülkiyeti Sultana aitti, topraküstünün kullanım hakkı kendilerine. Göçebe aşiretlerin ortaklaşmacı yaşam ve üretim biçimleri ile de uyumlu bir mülkiyet sistemiydi bu.

Selçuklular devletleşmenin bir gereği olarak iskan politikası uyguluyorlardı. Tarımsal üretimin sürekliliği ve gelişimi, kentlerde ticaret ve zanaatın gelişmesi, siyasal düzen, istikrar ve asayişin sağlamlaşması, düzenli vergi ve savaş zamanı askere alma gibi unsurlar feodal devletin zorunlu asgari gerekliliklerindendi. Nüfusun büyük kısmını oluşturan göçebe Türk aşiretlerin bir kısmı iskan politikasına uyum sağlayıp yerleşik yaşama geçerken, bir kısmı buna direnme yolunu seçmiştir.

İskan politikası miri araziler ve ikta sistemine göre uygulanıyordu. Toprak rejimine bağlı iskana zorlama Sünni-Hanefi İslam kültürü baskısı ile birlikte göçebe aşiretlerin kandaş bağlarını çözüyordu. Yerleşik sınıflı toplum olgusuna uymada zorluk çeken göçebe, yarı göçebe aşiretlerin kandaş yapılarını korumak ve sürdürmek isteyecekleri açıktı.

Diğer yandan Selçuklular bir başka zorluk ile karşı karşıya geliyorlardı.

İktalar biçiminde parçalara ayrılmış ve sipahilere dağıtılmış olsa da eyalet yöneticileri komutanlar, divan ricali, saray çevresinden aristokrat tabaka, diğer ayrıcalıklı kesimler vb. büyük toprak mülkiyetini ellerine geçirmenin yollarını buluyor, miri arazilerin 'kolektif mülkiyetini' bireysel mülkiyetlerine geçiriyorlardı. Bunlar özel ordular besliyorlar, sultanın ordusu ve ikta sahibi sipahilerin yanı sıra halk üzerinde baskı kuruyorlardı. Ticaret ve tefecilik yapıyorlar, devletin akçeli işlerini üstleniyorlardı. Sahip oldukları servet ve elde ettikleri ayrıcalıklarla sultanın otoritesini güçlendirmesine ve merkeziyetçi tedbirlere karşı çıkabiliyorlardı.

13. yy. Anadolusunda bu yollarla feodalleşme artmış, egemen sınıf kalabalıklaşmış ve kozmopolitleşmiş, lüks yaşamları pahalanmış, yönetim ve saray masrafları çoğalmış, devletin giderleri aşıp yükselmişti. Bunlara paralel olarak halkın, bağım köylülüğün, emekçi sınıfların üzerindeki vergiler de ağırlaştırılmıştı.

İktaların bireysel mülk ve vakıf aracılığıyla özel mülk haline getirilmesi müslim/ gayri müslim köylülerin kullandıkları kolektif arazilerin büyük oranda azalmasına yol açıyordu.

Göçebe aşiretlerin bir kısmı kasaba ve köylere yerleşmeye ve tarımsal üretime geçiş yapmaya başlasa da Anadolu'ya göç hareketi yoğunlukla devam ediyordu. Artan göçler mera, otlak ve yaylakları dolduruyordu. İktaların azalarak özel mülk halinde yoğunlaşması, yerleşik halkı yoksullaştırıyor, huzursuzluğu arttırıyordu. Diğer

yandan göçebe aşiretlerin kullandıkları miri arazilerin ikta ile yeniden dağıtımı bunların ihtiyacını karşılamaya yetmediği gibi -zira her ikta bir yolla büyük toprak sahiplerinin özel mülkü haline dönüşüveriyordu- otlak ve yaylakları daralan konar-göçer aşiretlerde de hoşnutsuzluğa yol açıyordu.

Bu arada eski geleneklerini devam ettiren bazı aşiretler kent ve kasabalara, köylere yerleşik halka yağma seferleri yapıyorlardı. Göçebe Türk aşiretleri ile önceden gelip yerleşmiş ya da yerli halk arasında önemli geçimsizlik ve çatışma nedenlerinden bir tanesi de yağmanın engellenememesiydi.

Kasaba ve kent halkına yönelik bu yağmalar yerleşik düzeni bozduğu ve ekonomik yaşamı sarstığı için Sultanın göçerler üzerindeki baskıyı artırmasını getiriyordu.

İran-Fars kültürünün etkisi altındaki Anadolu Selçukluları devletin yönetiminde de İran-Fars kökenlileri tercih ediyorlardı. Bürokrasinin tepe noktalarında ve devletin önemli merkezlerinde İranlı yöneticiler ağırlıktaydı. Nüfusun ana gövdesini oluşturmalarına karşın Türkler yönetim işlerinden uzak tutuluyor, dışlanıyor, hatta hor görülüyorlardı. Sarayda ve devlet yönetiminde kullanılan resmi dil Farsça iken, halk Türkçe konuşuyor, Selçuklu devleti Sünni İslam'ı esas alan bir dini formasyona sahip iken halk göçler boyunca ve zaman içinde dönüşüme uğrayan İslam'ın tasavvufi yorumu ile yerelleşmiş bir tür halk islamı kültürü geliştirmişti.

Üretimin geriliği, ekonomik faaliyetin dağınıklığı, toplumsal yaşamın düzenlenmesinde dinin etkileri, kültür ve sanatta, felsefede din referansı Ortaçağ feodalitesinde olduğu gibi Selçuklularda da toplumsal çatışmanın dnii-İslami örtü altında yaşanmasını getiriyor, siyasal ve sınıfsal çelişki ve çatışmalar din ve mezhep farklılıkları biçiminde yansıyordu. Halk kendi içinden çıkardığı öz örgütlülükleri etrafında toplanarak sözünü söylüyor, eyleme kalkışıyordu.

Halk Dayanışma Örgütleri

Horasan ve Maveraünnehir'den, Türkistan ve Harezm'den gelen göçebe halkın ekonomik dayanışma ve savunma örgütlerine ihtiyacı vardı. Kandaş bağlar ve aidiyet duygusu veriyor ama birkaç kuşak süren göç yolculuğu, yeni yurtluklarda yaşama tutunmak daha sıkı dayanışmacılık ve örgütlülük gerektiriyordu. Halkın geniş anlamda yolunu tuttuğu örgütler tarikatlardı, sözünü dinlediği kişiler de der-

vişlerdi. Diğer örgütlenmeler tarikat esasına göre ve bu çatı altında toplanırdı. Anadolu'ya göç esnasında ve neredeyse tüm Anadolu'ya yayıldıklarında yarı yerleşik duruma gelirken, yani göçebe yaşamın sınırlandığı, göçebelik alanlarının daraldığı yaşam tarzına geçerken Anadolu tam olarak fethedilmiş değildi ve Gazilik ve Alp geleneklerini sürdürüyorlardı. Yerleşik hayata geçiş, köylüleşme süreci bu geleneğin içinden tipik halk dayanışma örgütleri biçiminde Fütüvvet örgütlerini, dini ve mesleki birlikleri, esnaf teşkilatlarını doğurdu.

Fütüvvet ilkelerinin kaynağı göçebe-kandaş ilişkilere dayanıyordu. Bu ilişkiler süreç içinde aşılırken ve aşınırken yeni örgütler yaratarak varlığını daha sıkı ilkeler etrafında yeni formlarda üretme yeteneği gösterdi. Siyasal-ekonomik, toplumsal-kültürel yaşam ve ilişkiler içinden doğan ve aynı zamanda yeniden şekillenmesinde rol oynayan örgütsel formların belirgin olanları Ahıyan-ı-Rum, Bacıyan-ı Rum, Gaziyan-ı Rum ve Abdalan-ı Rum örgütlenmeleridir.

Roma-Bizans toprakları olduğu için Anadolu'ya Farsların ve Türklerin Rum diyarı dedikleri biliniyor. Dolayısıyla bu örgütlenmelerin isim kökenindeki "Rum", Anadolu coğrafyasını anlatır.

Ahıyan-ı Rum (Anadolu Ahileri), göçle gelen Türk zanaatkarların tarikat esasına göre ve ahlak ilkelerine dayalı örgütlendikleri esnaf birlikleridir. Kurucusu Kırşehir'e yerleşen Ahi Evren'dir. Ahi Baba bu teşkilatın inanç önderidir. Ahilik teşkilatı Batıni etkilerle dönüşüme uğramış İslam tasavvufunu benimsemiş ve kandaş bağları bu inanç sistemi etrafında canlı tutmaya çalışır.

Ahilik ve ahiler eski Anadolu'nun teşkilatlarına değil, İslam aleminin az çok her alanda oluşturulan esnaf teşkilat esaslarına bağlıydılar. Horasan, İran, Irak, Suriye ve Mısır gibi bölgelerin 'sanayi merkezlerinde' örgütlenen "esnaf toplulukları" İsmaili- Batıni propagandaları ile yakından ilgilenirler, hoşnutsuzluk ve isyan dönemlerinde çok önemli siyasi roller oynarlardı. (Osmanlı döneminde yalnızca esnaf teşkilatı niteliğinde kalırlar.)

Göçebe aşiretler kandaş ailelerden oluşur ve kan bağına göre örgütlenirler. Anaerkil toplumun kimi özelliklerini sürdürürler. Kadının topluluk içindeki ağırlığı halen devam etmekte, önemli kararlarda görüşlerine başvurulmakta, saygı görmekte, kadına zarar verecek davranışlar yasaklanmış olup ağır cezalar verilmektedir. Erkeklerle birlikte ibadet etmekte, dini ritüelleri ve dansları birlikte yapmaktadırlar. Savaş zamanı kadınlar da kılıç kuşanıp savaşa katılırlar.

Kökeni anaerkil geleneklere dayanan, göçebe aşiretlerde kadının

siyasal ve toplumsal yaşama katılımını düzenleyen, din görevlileri ve dini topluluk örtüsü biçiminde kadın örgütü, incelediğimiz dönem itibariyle Bacıyan-ı Rum adını alır.

Bacıyan-ı Rum (Anadolu Bacıları), adı üzerinde Kadınlar Örgütüdür. Hacı Bektaş Veli'nin sadık müridi Kadıncık Ana'ya bağlı Bacıyan-ı Rum, göçebelikte kadına verilen değerin, kadının toplumsal yaşamdaki ağırlığının yerleşik yaşama geçildikten sonra kazandığı örgütsel formu ifade eder. Bacıyan-ı Rum üzerine kaynaklarda tatmin edici bilgilere rastlamak pek mümkün olamıyor. Hatta kimi yazarlar bu kaynak yetersizliğini bilinçli bir yok sayma sonucuna bağlamak yerine bilgi yoksa Bacıyan-ı Rum da yoktur diyebilmektedirler. Halbuki daha Memlükler zamanında Mısır'da kadınlara özgü tekkelerin bulunduğu, Selçuklu Konya'sında kadınların şeyhlere intisap ettikleri (bağlandıkları) biliniyor. XV. yy'da Dulkadiroğlu beyliğinin otuzbin erkek ve otuz bin kadından oluşar. bir orduya sahip olduğu kaydedilir. Keza Osman., devletinde ve diğer uç beyliklerde Türk kabilelere mensup silahlı ve savaşçı kadınların varlıkları genel kabul görür.*

(Türk göçebelerinden çok önceleri de, örneğin ilk Troya savaşında Mysia kralı Telephos'un eşi Hiera'nın Mysia kadınlarından birlikler oluşturup Greklere karşı savaşa sürdüğü Yunan mitolojosinde geçer. Yine Yunan tragedyalarında "kadın cemaatlerinden", yalnızca kadın toplulukları tarafından kutlanan bir "büyük bayram"dan söz edilir.)

Moğollar, kendilerine karşı koyan Ahıyan-ı Rum ile onun kadın kolları olarak düşünülen Bacıyan-ı Rum örgütlerini ezerler. Dağılmış halde bulunan örgütün üyeleri tek tek "bacılar" olarak Bektaşi dergâhlarında ve sufi cemaatlerinde ağırlıkla olarak sosyal işlerde faaliyetlerine devam ederler.

Anadolu Müslümanlığının iki koldan geliştiğini biliyoruz. Arap-İslam hegemonyası altında ve İran- Fars kültürü ile biçimlenmiş devletin ve egemen sınıfların resmi İslâmî, Sünni-Hanefi İslam ile; bunun tamamen dışında, zamanla heterodoks karakter kazanan halk İslamı.

Türk aşiretler şaman, Müslüman, yarı Müslüman önderleri, tarikat ehli dervişleri ile birlikte Anadolu'ya gelmişlerdi. Göçebe toplulukların danışma meclisleri töre, ahlak, yasa koyucular, topluluğun vicdanı dervişlerdi. Dini ve sosyal yaşamı düzenleyen, duygu ve düşünce üretimi ile topluluğun kültürel şekillenmesini sağlayan bu

demişlerin genel ve ortak adı abdal, bunların örgütü de Abdalan-ı Rum'dur.

Anadolu Abdalları düşünsel temelini göçebe Türk aşiretlerini bağlı oldukları tarikatlardan alırlar. Ancak Anadolu değişik bölgelerden ve halklardan zengin düşüncelerle harmanlanmış, Sünni-Hanefi İslama muhalif mezhep ve inançlarla yoğrulmuş bir coğrafyadır. "Horasan Erenleri" olarak da isimlendirilen bu dervişler örgütünün "Horasan" adı oradan geldiklerini anlatmak için kullanılmaz. Horasan'da doğan ilahi aşkı, sufiliği esas alan tasavvuf akımına bağlılığı, yol ortaklığını anlatır. İlginç ritüellerinden birisi tahta kılıç taşımalarıdır. "Biz de fetihçiyiz. Fetih silahı keskin kılıçtır. Bizim işimiz yüreklerin fethidir. O nedenle tahta kılıç taşırız" derler.

Torlakların ve dervişlerin, Abdal ya da Baba lakapları Abdalan-ı Rum'dan olduklarına işarettir.

Göçebe aşiretler, İslam'ı kabul ettikten sonra gayrimüslimlere yönelik savaşları cihad verme ile meşrulaştırırlar. Küçük çaplı yağma saldırılarından büyük çaplı savaşlara kadar işi yalnızca savaşmak olan küçük birlikler halinde askeri örgütler oluşturulur. Savaşta veya verdikleri baskınlarda elde ettikleri ganimeti aralarında bölüşürler. Alp geleneğinin devamı niteliğinde Gaziler örgütüdür sözü edilen. Gazıyan-ı Rum yani Anadolu Gazileri birbirlerine sadakatle bağlı, reisleri ile ilişkileri eşitliğe dayalı, çekirdek yapıyı kandaş bağların oluşturduğu örgütlenmedir. Anadolu'nun fethinde çok özel rol oynamışlardır. Savaş zamanı bir devlet ya da beylik yanında yer alarak savaşsalar da, bir ordu düzeni ve disiplini altına girmezler. Anadolu'nun siyasi coğrafyası değiştikçe Gazıyan-ı Rum iki biçimde de tasfiye olur: Ya bağlı olduğu aşirete yabancılaşarak yozlaşır, kandaş ilişkilerin dışına düşer, başıbozuk soyguncular a dönüşürler ya da aşiretler konfederasyonu ile birlikte devletleşen yapıya bağlı olarak ordunun ve devlet bürokrasisinin çekirdek kadrosunu oluştururlar. Osmanlı devletinin kurucuları Osman Gazi ve oğlu Orhan Gazi, Gaziyan-ı Rum geleneği içinden çıkmışlardır.

Türk aşiretlerin yerleşik, göçebe, yarı göçebe süreçleri iktisadi koşulları, dini-siyasi-kültürel yaşamları, felsefi-düşünsel yapıları ve genel örgütlenme düzey ve biçimleri özetle böyledir. Şimdi 13.yy'a damgasını vuran ve Anadolu halklarının bundan sonraki felsefi-ideolojik, siyasal-toplumsal yaşamını şekillendiren Babailer Ayaklanmasını ve sonrasında Babailer Hareketini inceleyebiliriz.

Babaİ Ayaklanması
Baba İlyas

Baba İlyas, Horasan Türklerinden bir Türkmen babasıdır. Harzemşahlar devletinin Moğol saldırıları ile yıkılması ve Moğol akınlarının tüm Orta Asya'yı etkisi altına alması sonucu göç etmek zorunda kalan Türk aşiretler arasında, aynı zamanda aşiretinin de önde gelenlerindendir. Vefai tarikatına bağlı, şeyhi Dede Garkın'ın halifesi olarak büyük göçle Anadolu'ya gelir, Anadolu Selçuklularına sığınır. Amasya yakınlarında (bugünkü adıyla İlyas köyü) Çat köyüne yerleşir. Burada kendi tekkesini kurarak dini-sosyal faaliyetlerine girişir. Ünü ve etkisi yayılır, müritleri çoğalır.

Yeni Müslümanlaşan ve İslam'ı yüzeysel olarak kabullenmiş olan Türklerde şaman gelenekleri alttan alta etkisini sürdürür. Baba İlyas'ın da İslami kimliğinin altında şaman kültürünü halen korumakta olduğu söylenebilir. Şaman din adamlarının dini törenleri yönetmeleri, kadın erkek toplu-birarada ibadet, duaların dans eşliğinde ve beden diliyle yapılması, kimi sihirbazlık bilgileri Baba İlyas tarafından da uygulanır. Bu özellikleri ile taraftarları arasında mistik gücüne atıf yapılarak gözlerinde yücelirken, düşmanlarının karalama ve iftiralarına maruz kalır.

Anadolu'ya gelmeden önceki yaşamı hakkında başka bilgiye rastlanmaz.

Baba İshak

İsyana adını veren liderlerden Baba İshak, Samsat'a bağlı (Adıyaman) Kefersud bölgesindendir. Baba İlyas'ın baş halifesi ve isyanın fiili önderidir. Örgütçü yetenekler ile Kuzey Suriyeli Türkmenleri, bazı Kürt aşiretlerini, yerleşik köylüleri, Hıristiyanları ikna eder, ayaklanma saflarına kazanır. Hacı Bektaş Veli'nin kardeşi Menteş de Baba İshak'ın sağ kolu, başyardımcısı ve Babailer Ayaklanmasının önderleri arasındadır.

Baba İlyas ve Babailer arasında Haşan Sabbah'ın bazı fedailerinin de yer aldıkları rivayet edilir. İsmaili mezhebinin özellikle Kuzey Suriye bölgesinde faaliyet yürüttüğü, oldukça etkili olduğu, hatta İsmaili kalelerin varlığı tarihi bilgilerdir. Babailerin İsmaililerle ilişkileri Baba İshak üzerinden kurulur. Ayaklanma patlak verdiğinde radikal bir hareket olarak İsmaililer de ayaklanmaya katılarak destek verirler.

Baba İlyas'ın propaganda yürüttüğü ve etkili olduğu bölgelerin Hıristiyan here tik akımı Pavlikanların nüfuz alanı olması dikkat çekicidir. Babailerle Pavlikanlar arasında doğrudan bir bağ kurmak tarihi bakımdan da mümkün değil. Ancak Hıristiyan ve İslam heretizminin mayalandığı tarihsel süreç, dini-felsefi-düşünsel kökenler, dayandıkları toplumsal-sınıfsal zemin, sosyo-ekonomik koşulların benzerliği, savaşlar, göçler, sürgünler vb. biçiminde siyasi-sosyal çalkantılar nedeniyle halklar arası yakınlaşma ve kaynaşmalar organik bağ olmasa da bir tarihsel süreklilik ve kendi özgünlüğünü katmış haliyle bir çizgi ortaklığından söz etmek mümkün ve gereklidir.

Ayaklanmanın Sosyal Tabanı-Coğrafyası

Anadolu'nun içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik düzensizlik ve adaletsizlik Babai propagandasının odak noktasını oluşturur. Baba İlyas bu düzensizlikleri yoluna koymak ve memlekette adaleti sağlamak üzere bizzat tanrı tarafından görevlendirildiğini anlatıyordu. Hedefinde Selçuklu idaresi ve onun başındaki Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev bulunuyordu. Sultanın sefih ve zalim olduğu, zamanını devlet işleri yerine içki meclislerinde geçirdiği, devlet görevlilerinin de kendisine uyduğu ve halka zulmettikleri, peygamber ve halifelerin yolundan uzaklaştıkları propagandaları yapılıyordu. Taraftarlarının kendisinden Baba Resul olarak söz etmeleri peygamber veya ilahi bir kurtarıcı olarak ortaya çıkmış olduğunu gösteriyor.

Halka ayaklanma çağrıları yapıyor, elde edilecek ganimetin isyana katılanlar arasında ortaklaşa pay edileceğini, katılmayanların mutlaka öldürüleceğini özellikle vurguluyor ve bunun da herkes tarafından duyulmasını sağlıyordu.

Halifelerini ve müridlerini Anadolu'nun her kesimine gönderiyordu. Müslim-gayrimüslimler, yerleşik-göçebe-yarı göçebeler, köylüler ve kentliler, zanaatkarlar ve çiftçiler, Türkler, Kürtler, Araplar. Rumlar, Ermeniler, Baba Resul'un toplumsal adaleti sağlayıcı öğretilerini dinleyenler, davaya inanıyor ve bağlanıyorlardı. Babai propagandaları arasında Moğol istilasına karşı savaşmak da yer alır. Selçukluların savaşmaya niyeti yoktur. Zaman kazanarak Moğollarla uzlaşma siyaseti izler. Babailer ise, Mo- ğollara karşı direnme çağrısı nedeniyle fetih ve istila karşıtı bir hareket niteliği de taşır bağrında.

Kalenderi, Yesevi ve Haydari tarikatından şeyhler ve denişler bu tarikata bağlı Türkmen Babaları, Vefai tarikatından Baba İlyas'ın öne sürdüğü dini fikirler ve bu doğrultuda siyasi eyleme yabancı değillerdi. Tarikat şeyhleri, dervişleri ve Babaların aynı zamanda Türk boy ve aşiretlerin reisleri ve önde gelenleri olmaları nedeniyle, kandaş ilişkiler içindeki halkı seferber etmeleri kolaydı.

Baba İlyas'ın müridlerinin faaliyet merkezi Amasya, Tokat, Çorum, Sivas ve Yozgat (Bozok) bölgesiydi. Bu bölge Türkmen göçünün ilk yığıldığı bölgeydi. Zamanla yerleşik yaşama geçilmiş olsa da konar-göçer tarzda yarı göçebelik devam ediyordu. En kalabalık Türkmen nüfus buradaydı. Kentler belli ölçüde gelişmiş, ticari yaşam ileriydi. Ancak arkası kesilmeyen göçler nedeniyle arazi daralmış, ekonomik ve sosyal çelişkiler sonucu refah düzeyi gerilemişti. Bu bölgenin Ladik, Divriği ve Niksar'ı içine alan Yukarı Kızılırmak havzası VIII. ve IX. yy'larda Pavlikanların etkinlik alanıydı. Manicilik, Mazdekçilik ve Hıristiyanlık karışımı düalist Hıristiyan heretik akımı Pavlikancılık ile Babailik öğretisi arasındaki yakınlık nedeniyle Babai propaganda Hıristiyan halkı kolaylıkla ikna ediyordu.

İkinci faaliyet alanı Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Maraş, Kefersud, Malatya ve Elbistan bölgesi ile Kuzey Suriye idi.

Bu bölgede göçebe yaşam baskındı, Selçuklular ile Eyyubiler arasında bir asıra yakın zamandır süren savaş nedeniyle toplumsal-iktisadi yaşam istikrarsızdı. Bölge İran ile Orta Anadolu arasında göç güzergahı ve bir tür köprü vazifesi gördüğü için farklı düşünce ve kültürlere açıktı. Göçebe aşiretler yazın sürüleri ile birlikte Orta Anadolu yaylalarına göç ettikleri için buradaki Türkmen boylarıyla da sürekli ilişki içindeydiler.

9.yy'da Ermeniyye'de bir başka heretik akım Tondrakilik (Ermenice adı Tondrak olan bugünkü Tendürek dağına atfen) yaygındı. Maniheist düalistik bu Hıristiyan heretizmi sönümlendikten sonra özellikle Malatya ve Kilikya sınır boylarında yaşayan Ermeniler, Babailikte pek yerinde olarak Tondraki izler buldular ve ayaklanmaya destek verdiler.

Şam, Halep, Musul, Lazkiye ile yakın temas halindeki Türkmen aşiretlerin yoğun İsmaili propagandası nedeniyle radikal akımlara sempati beslediklerini de vurgulamak gerekir.

Erken Başlayan Ayaklanma

Geniş bir bölgeye yayılan, açıkça ayaklanma çağrıları ile (hatta bir rivayete göre ayaklanma gününün dahi belli olduğu) iktidarı devirme hazırlıklarından Selçuklu Devleti'nin haberdar olmaması düşünülemez. Yine de ayaklanmanın çapı ve derinliği, hareketin radikal karakteri ve siyasal kararlılığı Selçuklu egemenlerinin tahminlerinin ötesindedir. Fitnenin merkezi Çat köyüdür diyerek Baba İlyas'ın üzerine asker gönderirler. Baba İlyas, baskını önceden haber alır ve tekkesindeki müridleriyle birlikte köyü terk eder, Amasya Kalesi'ne çekilir. Ayaklanma hazırlıkları tamamlanmadan eldeki hazır kuvvetlerle erken bir savaşa girmenin hata olacağını kestirir. Kendisi Amasya kalesinde Selçukluları oyalarken Baba İshak'ın kuvvetlerini toparlayarak direk başkente, Konya üzerine yürümesi talimatı verir. Ancak ya bu talimat Baba İshak'a ulaşmamıştır ya da Baba Resul'un dara düştüğünü öğrenen taraftarları önce onun canını kurtarmak için talimata uymamışlardır.

Baba İlyas'ın Amasya kalesinde kuşatıldığı haberini alınca Baba İshak bir Selçuklu vergi memurunun kendisine haksızlık yaptığı, hakarette bulunduğu gerekçesiyle ayaklanır. Türkmen ağırlıklı göçebe, yarı göçebe aşiretlerden savaşçılar toplanır ordulaşır. Önce Kefersud'u ele geçirirler, ardından Hısn-ı Mansur'u (Adıyaman), Gerger ve Kahta'yı. Geçtikleri yerlerde halka kendilerine katılmaları çağrıları yaparlar, katılmayanları öldürüp mallarına el koyarlar. Giderek büyüyen ayaklanma ordusu ile Malatya üzerine yürürler.

Malatya valisi elindeki askerler ve Hıristiyan halktan oluşturduğu ordu ile Baba İshak'ı kent dışında karşılar. Çok şiddetli bir savaş olur, vali Muzaffereddin Alişir'in birlikleri yenilir, teçhizatlarını savaş meydanında bırakıp kaçarlar. Vali kente dönerek Kürtlerden ve Germiyanlılardan yeni bir ordu hazırlar. İkinci çarpışmada da yenilir. Zaferler kazanarak ilerleyen Baba İshak'a yeni taraftarlar katılmakta, Babailer kartopu misali çoğalmakta, büyümektedir.

Baba Resul'u, peygamber gördükleri Baba İlyas'ı kurtarabilmek için kıyasıya savaşıyor, önlerine çıkan Selçuklu birliklerinin üzerine hırsla öfkeyle atılıyorlardı. Baba İshak Amasya üzerine yürürken, bir öncü kolu Sivas'a gönderir. Direnmeye çalışsa da Sivas da düşer. Kentin soyluları ve önde gelenleri savaş meydanında kaybederler hayatlarını. Bu zaferlerle birlikte ayaklanmayı desteklemede tereddüt gösteren kesimler de Babailere katılırlar. Durumlarından

hoşnutsuz gayri-müslimler, yoksul halk ve köylüler, geride kalan Türkmen boyları, (Çepniler, Karamanlılar, Avşar boyu bölgenin en kalabalık topluluklarıdır) bu arada ganimetten pay kapmak isteyen serseriler, aylaklar, çapulcular vb. de ayaklanmaya dahil olurlar. Amasya'ya yaklaştıkça Babailerin sayısı oldukça artmıştır. Tokat'ı geçerler ve Amasya bölgesine girerler.

Ayaklanma Önderini Yitirir: Baba İlyas Katledilir

Üst üste kazandıkları zaferler ve ayaklanmanın giderek büyümesi II. Gıyaseddin Keyhüssevi korkutur. Konya'dan kaçar, Kubadabad'a sığınır. Bir yandan da büyük bir ordu hazırlayıp Amasya üzerine gönderir. Selçuklu ordusu Amasya kalesini kuşatıp Baba İlyas'a saldırırken, kentin yerlileri ve soyluları Baba İshak ve kuvvetlerine karşı şehri savunmak üzere hazırlık yaparlar.

Baba İlyas kuşatıldığı kalede Selçuklu ordusuna uzun süre dayanır. Zaman zaman göğüs göğüse çarpışmalara girerler. Kuvvetler eşitsizdir, üç bin civarında olduğu tahmin edilen taraftarları ile sonuna kadar direnirler. Baba İlyas yaralı yakalanır, birkaç gün kale zindanında tutulduktan sonra katledilir, ölü bedeni kale duvarına asılarak halka teşhir edilir.

Müridleri Baba İlyas'ın ölümsüz olduğuna inanırlar. İlahi bir güç, kutsanmış bir insandır, Tanrının resulüdür. Bu dünyadaki görevini tamamlamış ve boz atma binerek göğe yükselmiştir.

Baba İlyas'ın göğe çekilişi ile şamanların Gök Tanrı ile buluşmak üzere at üstünde göğe çıkışları hemen hemen aynıdır. (Yine bir Hıristiyan menkıbesine göre Amasya bölgesinde yaşadıkları kabul edilen Aziz Theodor ve Aziz George, biri putperest Amasya hükümdarı diğeri Roma İmparatorluğu valisi Dacius tarafından öldürüldükten sonra Hz. İsa kendilerine görünmüş, tekrar dirilip göğe çıkmışlar.)

Göğe yükselme anlatımlarının bir benzeri de Hacı Bektaş-ı Veli'ye aittir. Rivayete göre Hacı Bek- taş öldüğü gün boz bir atın üstünde kaybolur. Bu inancı destekleyen örneklerin çokluğu Şamanist geleneklerin Türkmenler arasında ne kadar güçlü biçimde yerleşmiş olduğunu gösteriyor.

Babailer de mistik gücüne inandıkları Baba İlyas'ın öldüğüne cesedini görmeden inanmayacaklardır. Selçuklu komutanı Hacı Mübarizeddin Armağanşah etten kemikten kendileri gibi bir insan ol-

duğunu görsünler diye Baba İlyas'ın cansız bedenini kale duvarına asar. Bu olay Babaileri daha da öfkelendirir, bir gece karanlığında Baba İlyas'ı duvardan indirip Amasya yakınlarında bir yere, daha sonra da oradan alıp Ambarlı Evliya Türbesi olarak bilinen mezarına defnedeler.

Baba İshak komutasındaki Babailer Amasya'ya vardıklarında Baba Resul'un öldürülmüş olduğunu öğrenirler. Bir yandan onun ölümsüz olduğuna inanırlar ama bir yandan da onu yitirmiş olmanın derin acısıyla sarsılırlar. Selçuklu komutanı ayaklanmanın başsız kaldığını, bu moral yıkımı ile daha ileriye gidemeyeceklerini hesap ederek Babailere teslim olmalarını teklif eder. Ayaklanmayı bastırmış olmanın sevincine kapılmak üzeredir neredeyse. Tarihte hep öyle olmuştur ne de olsa, bir zındık, bir kendini bilmez asi, etrafına toplayabildiği baldırı çıplak ile koca koca devletlere meydan okumaya kalkar, ama devletin ağır tokadını yiyince, asi elebaşı kellesini kaybedince yandaşları çil yavrusu gibi dağılıverir! O sefihler, o güruh kalabalık o başı bozuk serseriler topluluğu nedamet getirir, af dilemek için diz çöker, el-etek öper... Egemenlerin tarihi böyle yazar, ezilenler ise kendi tarihlerini yaparlar.

Babailer önce baba Resul'un intikamım almak, ardından esas hedefe yönelip iktidarı devirmek özere harekete geçerler. Hacı Mübarizeddin Armağanşah komutasındaki Selçuklu ordusu ile savaşa tutuşurlar. Kadın-erkek bütün topluluk Baba Resul'un katilini kendi elleriyle cezalandırmak için atılır. Babailer ölümüne savaşırlar, "Baba Resululah" çığlıklarıyla inler savaş meydanı. Selçuklu devletinin büyük ordusu dayanamaz Babailerin hücumuna, yenilir. Baba İlyas'ın katili Hacı Mübarizeddin Armağanşah da öldürülür. Zafer sarhoşluğu içinde Konya'ya yönelirler.

Ordusunun başına gelenleri öğrenen Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev sınırları korumakla görevli Erzurum Garnizonunu yardıma çağırır. Selçuklu kuvvetleri sıkı bir yürüyüşle Sivas üzerinden Kayseri'ye ulaşırlar. Bu sırada Babailer de Kayseri önlerine gelmişlerdi. Ziyaret adı verilen mıntıkada iki ordu savaşa tutuşur. Babailer bu taze Selçuklu kuvvetlerini de yenerler. Artık önlerinde bir engel kalmamıştır, Konya'yı ele geçirmek ve Selçuklu yönetimine son vermek üzere Kırşehir istikametinde ilerlemeye devam ederler.

Malya Ovasi- Kader Savaşı

Kadınlar, çocuklar, yaşlılar, hasta ve yaralılar, sürüleri ve bütün ağırlıklarıyla birlikte adeta göç halinde hareket eden Babailer kuvvetlerini savaş nizamım sokmak ve son hazırlıklarını yapmak için Malya ovasında toplanırlar. Tahtını tacını yitirme korkusuna kapılan Gıyaseddin Keyhüsrev yeni bir ordu hazırlar, başta Türkler ve Kürtler olmak üzere Müslüman birliklerin yanında parayla Gürcü ve Frank Hıristiyan askerleri, Emir Necmeddin komutasında Babailerin üzerine sürer.

1240 yılı Kasım'ında iki ordu Kırşehir'in Malya ovasında karşı karşıya gelir. Babailer buraya gelinceye kadar hiç savaş kaybetmemiş, karşılarına çıkan Selçuklu ordularım her defasında yenmişler, bilinen 12 çarpışmadan galip çıkmışlardır. Selçuklu zayıf ve moralsizdir, Babailerin savaş kararlılığı ve gözüpek savaşçılığı karşısında yenilgi psikolojisi içindedir. Babailer ise feodalizme karşı eşitlikçi ortakçı bir sosyal düzene kavuşmak üzere olduklarının coşkusu ve Baba İlyas'ın katline duydukları öfke ile yerlerinde duramaz haldedirler. Nihai savaştır bu onlar için; yenilgi durumunda geriye dönüp eskisi gibi yaşamlarını sürdürmelerinin imkansız olduğunun farkındadırlar, ölümüne savaşırlar her defasında bunun için. Malya Ovası ya mezarları olacak ya da özledikleri düzenin kuruluş şenliklerini yaptıkları toprak parçası... Bu yüzden bir şenlik havasında, coşku ile heyecan dolu çığlıklar ve naralar eşliğinde kadınları çocukları yaşlıları hep beraber atılırlar Selçuklu ordusunun üzerine.

Türk askerleri Baba İshak'ın kudreti ve Babailerin savaşçı yetenekleri nedeniyle çekingen dururlar. Baba Resul hakkında yayılan efsanelerin de etkisi altındadırlar. Ordunun ön safına paralı profesyonel Frank askerleri geçirilir. Babailerin kılıç, ok ve mızraklı hafif silahlı hücumu tepeden tırnağı zırhlı Frank askerlerinin demir engeline çarpar. Savaş çok şiddetli olur, kuvvetler eşitsizdir, Babailerin altı bin savaşçısı karşısında paralı askerlerle takviye edilmiş Selçuklu ordusu 60 bin civarındadır. Malya ovası, esası Türklerden oluşan Kürt, Arap, Ermeni, Rum halkların da desteklediği farklı din ve mezheplerden yoksulların, ezilenlerin katliam sahasına dönüşür. Baba İshak savaş meydanında kaybeder yaşamını. Geri çekilmez, teslim olmayı da kabul etmezler. Babai savaşçıları ve beraberlerindeki silahsız topluluk, kadın, çocuk, yaşlı kılıçtan geçirilir . Babailer yenilir...

Yenilginin Nedenleri

Bu yenilgide rol oynayan etmenlerin önde geleni, Babailerin zanaatkarlar sınıfı ve yerleşik köylülerle kurdukları bağın zayıflığıdır. Ahilik teşkilatının geneli Selçuklu ile muhalif çizgisine rağmen sınıfsal çıkarları nedeniyle ayaklanmaya katılmaz, tarafsız kalmayı tercih eder. İsyana sadece, Baba İs- hak'm ve göçebe aşiretlerin doğrudan ilişkili oldukları Kayseri Ahilerinden tabakhane sahipleri- deri işleyicileri etkin biçimde katılırlar. Nedenleri konusunda kaynaklarda bilgiye rastlanmamakla beraber Hacı Bektaş Veli'nin ve Ahilik Ocağı erenlerinin Baba İlyas ve Baba İshak'ın hareketine olumlu bakmadıkları anlaşılıyor. Dolayısıyla Ahiyan-ı Rum ve Abdalan-ı Rum teşkilatlarında fiili bir bölünmüşlük durumundan söz etmek gerekli ve yerinde olacaktır.

Yerleşik köylülerin katılımı da sınırlıdır, Babailer içinde tali ağırlıkta kalırlar. Bunun nedenini ise Gaziyan-ı Rum teşkilatının yerleşik halka verdiği kimi zararlara bağlamak mümkün.

Babai Ayaklanmasının siyasi karakteri devlet/halk çelişkisine dayanır, ancak yukarıda belirtilen sınıf ve tabakaların harekete katılımındaki sınırlılık bu çelişkinin halk ayağını zayıflatıyor. İçindeki köylü tabakaların varlığı da ayaklanmaya bir köylü isyanı ismi vermemizi zorlaştırır. Bunların her birini içeren biçimde ayaklanmaya damgasını vuran ana unsur göçebe, yarı-göçebe Türkmen aşiretleri yerleşik yaşama geçmeye zorlayan siyasi-ekonomik düzene karşı anti-feodal halkçı karakterdir. Siyasi-sosyal bir hareket olarak Babailerin amacı Selçuklu yönetimini ele geçirmek değil, onu devirmekti.

ŞEYH BEDRETTİN VE TOPLUMSAL DÜZEN DİN BİLİM İNSAN

"Devrimci kültürü, geçmişin ütopyacı bir umut taşıyan tüm yönleriyle zenginleştirmek: Yüzlerce yıllık özgürlükçü mücadelenin ve hayalin mirasçısı ve onların vasiyetini uygulamakla görevli olmadığı takdirde, Marksizm'in bir anlamı yoktur"

Walter Benjamin

Giriş

13. yüzyıl Anadolu coğrafyası; toplumsal altüst oluşlar, devrim ve karşı devrimler, yeni sınıf dinamiklerinin oluşması ve siyasal mücadelelere dahil olması, halklar arası kaynaşma ve karışmalar, buna paralel olarak dinler, mezhepler ve tarikatlar biçiminde yeni ayrışma ve/veya bütünleşmeler, yine bu siyasal-sınıfsal-toplumsal gelişmelerin birer sonucu olarak yıkılan devletler/beylikler, ilerleyen ve gerileyen devletler vb. biçimlerde sunduğu zengin panorama ile ilgi çekici tarihsel bir dönemi ifade etmektedir.

Anadolu'nun temel üretici gücü, köylü sınıfıdır. Feodalizmin gelişme düzeyine bağlı olarak ürün-rant biçiminde artık ürüne el ko-

yan sömürü düzeni işlemektedir. Bunun yanı sıra emek-rant-angarya kalıntıları da devam etmekte, henüz o düzeye ulaşmamış olsa da para rant sistemi uç vermiş, gelişmektedir. Toprak mülkiyeti, Bizans egemenliğinin sürdüğü bölgelerde imparator-saray tekelindedir. Batı Roma İmparatorluğu'ndan farklı olarak Doğu Roma-Bizans imparatorluğu, feodallerin iktidar üzerinden baskı kuracak güce erişmelerini engellemek için özel toprak mülkiyetini yasaklamış, böylece Bizans kuruluşu itibariyle merkezi feodal devlet niteliğini korumuştur.

Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu'ya uzanan kolu olarak kurulan Anadolu Selçuklu Devleti, Bizans toprak mülkiyeti sistemini esas itibariyle değiştirmeksizin devraldı. Selçuklu'daki îkta[1], Arap İslam hukukundaki katı'a[2] ve Bizans sistemindeki pronia ile uyum sağlıyor, böylece feodal derebeyleri sınıfının gelişmesi geriye atılıyordu.

Devlet Sınıf Mülkiyet

Anadolu'da aşiret ve gen bağlarına göre örgütlenmiş ve halen göçebe, yarı göçebe yaşam süren Türkmenler, devlet öncesi aşamada beylik düzenleri kurmuşlardı. Anadolu Selçukluları, yerleşik iktisada geçişin yarı yolundaki bu beylikleri gönüllü, yarı gönüllü ya da zor yoluyla egemenlikleri altına alarak "birleştirdiler."

1 İkta: Katı'a'nın Selçuklulardaki adı. Anadolu'ya girdikten sonra, Alparslan'ın yakınları ve gazileri belirli yerlerdeki toprakları îkta olarak almış ve fetihlere memur edilmişlerdi. Büyük îktalar çeşitli beyliklere yol açmıştı. Her bey, kendi yandaşlarına küçük îktalar dağıtmış ve bu suretle meydana gelen îktalar Selçuklu devlet arazi sistemine damgasını vurmuştu. Pronia: Selçuklulardaki îkta sistemine benzer bir usuldür. Pronia usulüne göre, Bizans devleti belli toprakları vergi toplamak ve asker beslemek üzere belirli kişilere devrediyordu. Devredilen toprağın mülkiyeti değil, tasarruf hakkıydı. Bu sistem, o dönem Franklar'da da 'beneficium' adı altında uygulanıyordu. (Kaynak: M. Tului Sönmez, Osmanlı'dan günümüze toprak mülkiyeti, Açıklamalı Sözlük, Yayımevi Yayınları)

2 Katı'a: İslam hukukunda devlete ait toprakların işletilmesi ve yararlanılması haklarının ve 'imtiyazının' devlet tarafından verilmesi. Bu hakkı elde eden mülk sahibinin bu malı satma, ferağ (başkasına devretme) ve miras olarak bırakma hakkı vardı. Buna karşı 'idari imtiyaz' ya da 'senyörlük' hakları yoktu. Vergiye tabiydi. Müslümanlara verilen bu topraklarda öşür olarak vergi alınırdı. Sahipleri bu toprakları değerlendirmekle yükümlüydüler. Devlet bu yükümlülüğü yerine getirmeyenlerin elinden toprağı geri alma hakkına sahipti.

En önemlilerinden Babai Ayaklanması başta gelmek üzere, Anadolu sınıf mücadeleleri ve halk isyanları ile Moğol istilaları eş zamanlı geldikçe Selçuklu devleti yıkıldı. Eski beyliklerin bir kısmı Moğol vesayetine girerken bir kısmı kendi aşiret-gens bağlarına dönerek beylik düzenlerini yeniden kurdular.

Osmanlı devletinin kuruluşu da 13. yüzyıl altüst oluşlarının son hamlelerindendir.

Osmanlı'da, beylikten devlete geçiş köklü değişim ve sıçramalar sonucu gerçekleşmiş, her aşamada siyasi ve toplumsal krizlerle yüz yüze gelmiştir.

Kurucu beyler Osman ve Orhan Gazi'nin seçim yolu ile beyliğin başına geçtikleri büyük olasılıktır. Taşıdıkları Gazi unvanı, Horasan Erenleri'nden devraldıkları, göçebe Türkmen aşiretlerinin akıncı geleneklerini sürdüren, yağma savaşı yürüten Gaziyan-ı Rum kökenine dayanır.

Ganimet gaziler arasında, fethedilen topraklar aşiretler arasında paylaştırılır. Kuruluş sürecinde tarikat ve dervişlerin güçlü desteği, yağma akınlarının yanına İslam'ın yayılması görevinin eklenmesini de getirir.

Bizans İmparatorluğunun yerleştirdiği, Selçuklu devletinin İslami mülkiyet anlayışı ile sentezleyerek devraldığı toprak mülkiyet düzenini, Osmanlı Devleti de benimser ve titizlikle uygular.

Osmanlı'nın kurucularını kabaca at üstünde kılıç sallayan, yağma yapan, toprak fetheden akıncılar olarak düşünmek yanıltıcı olur. Daha başlangıçtan itibaren ganimeti hesaplayan, geleneklere uygun biçimde üleştiren, fethedilen toprakların kaydını tutan, ellerindeki toprağın genişliğini ölçen, araziyi tarım, orman, mera vb. özelliklerine göre sınıflandıran görevlileri ve kayıt defterleri mevcuttur.

Osmanlı devleti, uyguladığı toprak mülkiyet sistemi sayesinde Avrupa devletlerinin aksine, kuruluştan itibaren merkezi feodal devlet niteliğine sahiptir. Avrupa devletleri ise feodal iktisadın gelişimi, devlet bürokrasisinin güçlenmesi ve feodallerin tasfiyesi ile ancak belli aşamalardan sonra merkezi feodal devlet düzeyine erişebilmişlerdir.

Beylikten devlete geçiş, yine de büyük sarsıntılar, krizler, hatta iç savaşlar halini alan çatışmaları doğurmuştur.

Sınıfsallaşmanın yaygınlaşması, sınıf farklılıklarının derinleşme-

si, iktidarı elinde tutan kesimin ayrıcalıklarla donanarak kendisini mutlak otorite yerine koyması, toplumu egemen-ezen- ezilen-sömürülen kesimler/sınıflar biçiminde ayrışarak gentilik bağların tümüyle çözülmesi ve yerine devlet-halk, iktidar-teba ilişkisinin geçmesi devletleşme sürecinin ilk ve en dikkate değer değişimleridir.

Fetihlerle genişleyen toprak ve elde edilen ganimetin büyüklüğü, sınıfsal derinliklerin artığı koşullarda egemenlerin çevresinde toplanmış kesimler arasında da ayrışmaları beraberinde getirir. Osmanlı soyundan elit kesim elde ettiği siyasi-askeri güçle saltanat düzenini yerleştirir. Gaziler, dervişler, tarikat önde gelenleri, ulema, tüccar-bezirgân tabaka, gens/boy ve aşiret önderleri vb. iktidarla ilişkileri, elde ettikleri ayrıcalık ve zenginliklerden aldıkları paya göre siyasi-iktisadi ayrışmaya uğrarlar. Üretici köylü, zanaatkâr teşkilatı ve geniş halk tabakaları üzerinde etkili olan bu kesimlerin önemli bir kısmı, Osmanlı saltanat elitince satın alındılar. Bürokraside yönetici görevler, askeri birliklerde komutanlık, tımar ayrıcalıkları, sancak beyliği vb. rüşvet olarak dağıtıldı. Bu görev, mevki ve tımar dağılımı, aynı zamanda Osmanlı devlet bürokrasisinin de inşası anlamına geliyordu.

Beylikten devlete geçiş, diğer ifadeyle feodal merkezi devlet süreci belirli bir istikrarla, yükseliş biçiminde 14. yy boyunca sürdü.

Avrupa feodalizmine kıyasla Türk feodalizmi, gecikmiş bir feodalizm olarak tarih sahnesine çıktı. Göçebe, yarı göçebe aşiret örgütlenmesinin çok uzun sürmesi bu gecikmenin esas nedenidir. (Gecikmiş feodalizmin nedenleri ise konumuzun dışında, ama yine önemli bir inceleme konusu olarak düşünülmelidir.)

Geç feodalizm olgusuna karşın Osmanlı merkezi feodal devleti, bu uzunca hazırlık-olgunlaşma ve örgütlenme evresinde bir parasal ekonomik yapıya, denizden ve karadan yürütülen ticari faaliyete sahipti. Yine de feodal devletin güçlenmesi için aşiret örgütlenmesinin ve askeri demokrasinin dağıtılması ve devlet bürokrasisinin inşası ile düzenli ordunun kurulması gerekiyordu. Düzenli akan bir vergi geliri ve üretime dayalı bir iktisat, bunun zorunlu ekonomik şartıydı. Dolayısıyla, toprak üzerindeki mülkiyet, sıkı denetim altına alınmalıydı. Toprak gelirleri eski mülk ve îkta sahiplerinden alınıp, saltanat etrafındaki aristokrat ve ayrıcalıklı tabakaya aktarılacaktı.

14. yüzyılda bu mülkiyet devri ile devlet bürokrasisi güçlenmiş, toprağa dayalı temel iktisat merkezi devletin denetimine geçmiştir

artık. Sınırlı düzeyde bireysel mülk ile vakıf toprakları dışında tüm toprak, miri mülkiyet halini almıştır. Toprağın tek sahibi ve hakimi, tanrı ve devlet adına sultandır. Toprak, hizmet ve rütbelerine göre has (büyük), zeamet (orta), tımar (küçük) biçiminde tüm maiyete dağıtılır[3]. Dirlik sahiplerinin toprağın tasarruf hakkının babadan oğula intikali, geleneksel bir hak olmakla birlikte sultanın keyfiyetine tabiydi. Başlangıçta, geliri az olan tımarları eyalet valisi (beylerbeyi) de verebilirdi. Kanuni Süleyman, 1530'da bu yetkiyi beylerbeylerinin elinden aldı.

Klasik biçimde, sipahi tımarı iki biçimde oluşur. Birincisi, bizzat tımar sahibine ayrılan bölümdür. Çayırlar, bağ ve bahçeler, değirmenler vb. gibi gelir getiren kaynaklar da tımar sahibinin tasarrufundadır. Bu bölüme 'hassa çiftlik' de denir. İkinci bölüm ise 'reaya çiftlikleri'dir. Reaya, ayni ya da nakdi vergi vermekle yükümlüdür.

Nitelik açısındansa tımarlar, 'serbest' olanlar ve 'serbest olmayanlar' olarak ayrılır. Serbest tımarlarda cürüm işleyen reayadan alınan cezalar tımar sahibinindir. Serbest tımarlar yalnızca alaybeyleri, subaşıları, çeribaşları vb. yüksek rütbeli sipahilere verilir. Tımar hiyerarşisinin üst kademeleri subaşılarla sancak beyleridir. Bunlar, kendi idari bölgesine ait tımarların reayasından da harç ve ceza akçeleri alma hakkına sahiptir.

En küçüğünden en büyüğüne kadar tek dirlik dağıtım yetkisi sultana ait oldu. Böylece, tüm toprak kullanımı ve üretime dayalı iktisat üzerinde sultanın mutlak hakimiyeti gerçekleşir.

Osmanlı'da da temel üretici güç, köylü sınıfıdır. Devletin tüm askeri aygıtı ve bürokrasisi, köylünün artı ürününe el koyarak geçinir. Artı ürün dışında para ekonomisinin gelişme düzeyine bağlı olarak para rant sistemi de işlemekte ve özellikle yerel bey ve yöneticiler merkeze aktarılan artı ürün haricinde vergi salma yoluyla üretici köylüyü defalarca kez soyma yetkisine de sahiptirler.

3 Tımar, yıllık geliri 10 bin ila 20 bin akçe arası; zeamet, geliri 20 ila 50 bin arası; has, geliri 50 bin akçeden fazla olan arazilere denirdi. Has olarak ayrılan topraklar, doğrudan doğruya padişaha aitti. 7 çeşit has vardı. Hepsi serbest olan bu haslar, yüksek devlet memurlarına ait tımarlar kapsamındadır. Bu topraklar, sadece kendilerine has tayin edilenler devlet hizmetinde kaldıkları sürece onların tasarrufunda olurlar, ölümleri halinde Sultan'ın kararına bağlı olarak başka birine intikal ettirilirler.

Taht Kavgası-Sınıf Mücadelesi

Akraba kavimlerden oluşan türdeş yapısı, tebaasının konfedere özelliği ve sahip olduğu birleşik önderlik ile kendi içinde barındırdığı kriz unsurlarına karşın hızlı yükseliş ve yayılma yeteneği gösteren Osmanlı devletinin 14. yüzyılda geç feodalizmin biçiminden tarihe adeta çarparak girişi altı çizilmesi gereken bir tarihi olgudur.

Anadolu'ya kavimler göçü halinde gelmesinin nedenlerinden birisi olan Moğol saldırıları, 14. yy'da Türkleri Batı Anadolu'ya sıkıştırıncaya kadar basıncını sürdürür.

Moğol varlığı, önünde durulmaz sel gibi, geriye dönülse aşılmaz duvar gibi gücünün doruğundadır. Yerleşik iktisada geçememiş, fetih, yağma ve talan iktisadına dayalı yukarı barbarlık aşamasındaki bu savaşçı halk, Osmanlı'nın doğuya doğru yayılmasının baş engelidir. Bu yüzden, Osmanlı beyliği yönünü Batı'ya, bugünkü Kuzey Ege, Trakya ve Rumeli'ye çevirmek zorunda kalır.

Başarılı fetih savaşları yürüten, Bizans'ı Konstantinopol'a sıkıştırıp Avrupa içlerine yönelen Osmanlı devleti, bu kez kapitalizmin şafağındaki Avrupa'ya çarpar. Merkezi feodal despotik Osmanlı, kapitalizme giriş hamlesi yapan Avrupa ile göçebe-yağma ekonomisi ve askeri demokrasili Moğollar arasında sıkışıp kalır. Peşi sıra iki büyük kriz nedeniyle iç kargaşaya sürüklenir, kuruluştan yüz yıl sonra yıkılmanın eşiğine gelir, 15. yy başlarında fetret dönemine girer.

Birinci kriz olarak Yıldırım Beyazıt'ın Timur'a yenilmesi ve esir düşmesi, Osmanlı devletinde önderlik ve yönetim boşluğu da ikinci krizi tetikler.

Yıldırım ve küçük oğlu Musa, Timur'un elindeyken büyük oğulları Süleyman ve Mehmet Çelebi, taht kavgasına tutuşur. Devlet fiilen ikiye bölünür. Savaş meydanını terk edip kaçan vezir, komutan ve sancakbeyleri tamamen ekonomik çıkarlarına göre taht kavgasında taraf olurlar. Bölünme, esas olarak egemen sınıf ve yönetici tabaka arasında gerçekleşir. Hıristiyan ve Müslüman halk, zanaatkâr ve köylüler tüm reaya ve Osmanlı tebası iki çıkar grubunun arasında kalır.

Bunalım dönemi, Musa Çelebi'nin taht kavgasına dahil olması ile zirvesine ulaşır. Üçüncü taraf olarak Musa Çelebi alt tabakalara dayanır, tımar ve zeametlerini kaybeden orta kademe komutan ve

yöneticiler, kent halkı ve köylüler Musa Çelebi'yi tahtın meşru varisi görürler. Babalarını terk edip kaçan şehzadeler ve onların etrafında toplanan aristokrat tabaka halk tarafından desteklenmez.

Edirne'yi kendisine merkez alan Musa Çelebi, önce Süleyman'ı yenilgiye uğratır. Trakya ve Rumeli'de hakimiyetini kurar. Halktan toplumsal destek almasına karşın yakın çevresi ve önemli görevleri üstlenenler eski yönetici tabakadandırlar. Bunlar, Gaziyan-ı Rum ekolünden akıncı koloğullarıdır ve gazi geleneğinden uzaklaşarak aristokratlaşmış ve halktan kopmuşlardır. Halka güven veren ve halkla sıkı ilişki kurmasını sağlayan en önemli adımı, Şeyh Bedreddin'i kendisine Kazasker olarak atamasıdır.

Halkın içinde bulunduğu yoksulluğu dikkate alarak vergileri düşürmesi, uğradıkları adaletsizlikleri giderme yönünde aldığı tedbirler, tımar ve zeamet sahiplerinin halkı açlığa, sefalete sürükleyen, ürüne zorla el koyma uygulamalarını kurala bağlayıp üretici köylünün yükünü hafifletmesi vb. politikalar, Musa Çelebi'nin taht mücadelesine halk hareketi niteliği de kazandırıyordu. Buna ek olarak Şeyh Bedreddin'in bizzat atadığı yerel yöneticiler ve özellikle kadı-hakimler, adaleti halkın yararına işleterek Hıristiyan ve Müslüman yoksul köylü ve halk kitlelerinin güçlü desteğini alıyordu.

Sırp kralı, Bizans ve Osmanlı aristokratlarının Musa Çelebi'ye karşı birleşmeleri de onun yer yer ve kısmen halk hareketi niteliği kazanan toplumsal dinamikleri yedeklemiş olduğu taht mücadelesini sınıf çıkarları bakımından ne derece tehlikeli bulduklarını gösteriyordu.

Devletin en zengin ve en geniş eyalet ve toprakları Süleyman Çelebi'nin elinde kalmıştı. Musa, iki yıl süren gelgitli çarpışmalar sonunda kardeşi Süleyman'ı yenilgiye uğrattı. Kendisini bu macera dolu ve zorlu mücadele ile tahta çıkaranlar, yoksul halk, Müslüman ve Hıristiyan küçük köylülerdi. Süleyman'ı destekleyen feodalleşmiş has sahipleri ve zengin ulema tabakası ile Musa'nın halk tabakalarına dayanması, iktidar mücadelesine açık bir sınıf mücadelesi görünümü veriyordu. Musa, aristokratlara duyduğu kin gibi bu feodal ve zengin sınıfa karşı da nefret doluydu. Ankara bozgunundan, babasının ve kendisinin Timur'a esir düşmesi ve Yıldırım Bayezid'in esarette ölmesinden Osmanlı aristokratlarını sorumlu görüyordu. Yaptığı kimi cezalandırmalardan korkuya kapılan sömürücü sınıf mensupları çareyi Mehmet Çelebi'ye (I. Mehmet) sığınmakta bulu-

yorlardı. Musa'nın iktidar mücadelesinin alt tabaka sınıfsal karakter taşıması sömürücü sınıf kesiminde bir toplumsal tehlike ile karşı karşıya oldukları gibi büyük oranda haklı bir korkuya yol açıyordu. Bu telaş ile Osmanlı soyluları, beyler, prensler, has ve zeamet sahipleri, dalkavuk ulema, Sırp ve Bizans egemenleri bir 'kutsal ittifak' oluşturarak yürüdüler Musa'nın üzerine. Musa Çelebi ve taraftarları yenildiler. Osmanlı iktidarında taht kavgası sona erdi, I. Mehmet'in sultanlığı ile fetret devri de kapandı.

Musa Çelebi ile Mehmet Çelebi arasındaki taht mücadelesinin bir tarafında kapıkulu ile devletin kurucu unsuru olan gaziler arasındaki mücadele bulunmaktaydı. Baş vezir Bayezid Paşa, Kapıkulu hizbini temsil ediyor, devlet yönetiminde kapıkulunun ağırlığını etkileyecek kişi ya da girişime karşı var gücüyle mücadele ediyordu. Musa'nın yenilgisi ile aynı zamanda kapıkulu sınıf, devletteki konumunu iyice pekiştiriyor, gaziler ise eski nüfuzunu kaybetmiş oluyordu.

I. Mehmet'le başlayan saltanat, Osmanlı Devleti için yeni bir dönem anlamına gelir. Kuruluş ve yükseliş döneminin sınıf ittifakları değişir. Göçebe örgütlenme ve askeri demokrasinin tüm kalıntıları tasfiye olur. Soylular ve aristokrat tabaka konumunu pekiştirir. Devlet, adeta yeniden örgütlenir. Eyaletler ve sancak beylikleri, has ve zeamet, hemen tüm ekonomik ayrıcalıklar iktidar mensuplarınca paylaşılır... Halk, hem yoksullaşır hem zorba yöneticiler tarafından ezilir. Sınıf mücadelesi yeni bir atılım için güç biriktirmekte, toplumsal patlama dinamikleri alttan alta kabarmakta, tarih sayfaları halk ayaklanmalarını kaydetmek üzere hazırlanmış, o patlama anını beklemektedir.

Ankara bozgunu-Timur yenilgisi, fetret dönemi, siyasi bir boşluk yaratmıştı. Şehzade kavgası gibi görünen ve Musa Çelebi'nin tahtın meşru varisi olarak öne çıktığı taht mücadelesi, aynı zamanda ve esas olarak çeşitli toplumsal güçlerin iktidarı ele geçirme mücadelesiydi. Musa yenilip öldürüldükten sonra Osmanlı devletinin siyasi kadrosu iktidara sağlamca yerleşti. Bundan böyle halk kitlelerinin mücadelesi iktidarı elinde tutan sınıflara karşı olacak, öne çıkan çelişki de halk/devlet çelişkisi biçimini alacaktı.

Musa Çelebi'nin kısa süren iktidarı, geniş bir kitlenin memnuniyetsizliğini örgütleyip seferber etmesi sayesinde gerçekleşmişti. Rumeli Müslümanları ile Hıristiyan halkı birleştirme ve toplumsal bir

harekete dönüştürmede Şeyh Bedreddin'in yer aldığı taraf, halkın güven duymasında tayin edici oldu. Taht kavgası olarak görülen bu hareket aslında güçlü bir radikal halk hareketi karakterini ve dinamiklerini bağrında barındırmaktaydı. Şeyh Bedreddin'in onu açığa çıkarıp harekete geçirme gücü ve potansiyeli, Osmanlı'nın yönetim kadrosunu ve iktidarı eline alan egemen sınıfları ürkütüyordu. Yoksa Musa'nın Kazaskeri olmak, Bedreddin gibi değerli bir bilgin için sürgüne gönderilecek kadar büyük bir suç değildi. Sürgün kararında ve daha sonraki idamında Mehmet Çelebi'den (I. Mehmet) ziyade beylerbeyi ve beylerin, aristokrat tabakanın, yobaz ve softa ulemanın kararı etkili olmuştur. Devlet bürokrasisi içerisinden gelen Bedreddin gibi hem bilgin, hem bürokraside yüksek görevler üstlenmiş, hem de aristokrat bir aileden gelen birisi, devletin yönetici kadroları ve egemen sınıfları için nasıl bir tehlike oluşturmakta ve onları bu kadar korkutan ne gibi özelliklere sahiptir?

Osmanlı'da Örgütlenmiş İlk Halk Ayaklanması ve Bedreddin Hareketi

Simavna Kadısıoğlu Bedreddin Mahmut, nam-ı diğer Şeyh Bedreddin, 1359'da Edirne'nin Simavna bucağında dünyaya gelir. Dedesi Abdülaziz fetihçi gazilerdendir, Osmanlı'nın kuruluşunda yer almış olması muhtemeldir, Rumeli'ye ilk geçen gaziler arasındadır. Bedreddin'in babası İsrail de akıncı kolbaşıdır, kuşatıp teslim aldığı Simavna'nın Dimetoka kale kumandanının kızı ile evlenir. Grek ve Hıristiyan olan annesi, evlendikten sonra mecburen İslam'a geçmiş ve Melek adını almıştır.

Babası İsrail'in sınıfsal konumu ve devlet kademesindeki yeri nedeniyle Bedreddin Mahmud, ayrıcalıklı bir çocukluk dönemi geçirmiştir. Eğitimli ve kültürlü bir kadın olan annesi, zengin ve aristokrat aile kökeni, akıncılığı bırakıp Simavna kadılığına geçen, bilime ve eğitime önem veren babası, Bedreddin Mahmud'un yetişme tarzında belirleyici olur. İki kardeşi gazi-akıncı olmayı tercih ederken Bedreddin Mahmud, bilim adamı olmayı seçer.

İlk eğitimini aile içerisinde kadı babasından alır, zeki ve başarılı Bedreddin en iyi medreselerde okur, en bilgili âlimlerden ders alır. Öğrenme tutkusu, onu dönemin en ünlü bilim merkezlerine yolculuğa çıkarır.

Bursa, Konya ve Bağdat medreselerinde eğitim görür. Bu arada, Bursa'da tanıştığı ünlü İslam bilgini Emir Buhari onda gördüğü ilim ışığına atfen Mahmud adına Bedreddin adını ekler. Bu isim, medrese çevrelerinde ulaştığı düzeyi ve kazandığı saygınlığı ifade eder.

Öğrenim yolculuğunda Bedreddin Mahmud, geçtiği her yerleşim yerinde halka açık toplantılar gerçekleştirir, tartışmalar örgütler. Gelenek halini almış olan bu tartışmalar sayesinde ünü kendisinden önce ulaşmaya başlar gideceği kente. Bağdat'ta, Halep'e, oradan Kudüs'e gelir. Buraya kadar alacağını almış, öğreneceğini öğrenmiştir. Geniş bir alanda eğitim almış, tüm bilim dallarıyla ilgilenmiş, gökbilimden felsefeye kadar her alanda bilim adamı düzeyinde birikim edinmiştir. Ancak Bedreddin Mahmud'un asıl uzman olduğu alan, fıkıh bilimi/İslam hukukudur.

Eğitiminin son durağı olarak Mısır'a gider. 14. yüzyıl İslam dünyasının bilim merkezi Mısır'dır ve Bedreddin Mahmud, Kahire'deki bilim çevreleri ile hem bilgisini test etme hem eksiklerini tamamlama niyetindedir. Ancak Kahire, onun bilimsel eğitim yolculuğunu kökten değiştirecek, temel felsefesini ve görüşlerini radikal dönüşüme uğratacak, bilgisini ve bilimsel kimliğini yeniden kurmasına neden olacak dönüm noktasıdır.

Sünni İslam temelinde aldığı eğitim gereği Ortodoks Sünniliğin men ettiği özellikle tasavvuf, sufilik, dervişlik, tekke/tarikat mensupluğu, Batınilik, haricilik gibi heterodoks İslam kollarını onaylamayan, ibadet biçimleri ve ritüellerine karşı tahammülsüz ve uzlaşmaz olan Bedreddin Mahmud, Kahire'de Şeyh Hüseyin Ahlati ile tanışır. Ahlati ile yaptığı tartışmalar, Bedreddin'in tüm öğrendiklerini, metodunu ve bilim kuramını sorgulatır. Katı eleştirel tutumuyla, tasavvufa muhalif ve mesafeli görüşleriyle yürüttüğü tartışmalarda Bedreddin, Şeyh Ahlati'nin felsefi derinliği, yöntemi ve mantık gücünden etkilenir. Günler süren tartışmalardan sonra Şeyh Ahlati ile birlikte çileye çekilirler, üç ay sürer çilehane inzivası. Bedreddin, tüm bilgisini tek tek gözden geçirir ve kuramını sil baştan yeniden oluşturur. Temel hareket noktası, tanrı-insan ilişkisidir. Ortodoks Sünni İslam öğretisinde tanrı-kul biçimindeki bağımlı ve köleleştirici ilişkiyi insan-tanrı biçiminde yeniden kurar. Böylece Hallac-ı Mansur'un "Enel Hakk-Tanrı benim!" önermesindeki gerçek manayı kavramayı başarır. İnsan, dünyadaki tüm varlıklar gibi, tanrının bir biçimi, onun yansımasıdır. Ne varsa bu dünyadadır, cennet de

cehennem de yeryüzündedir. Bedreddin için yeni bir aşamadır bu ve bu olgunluğa erişebilmek için ilim yeterli değildir, insana sezgi gücü kazandıran irfan da gereklidir. Bunun yolu ise tasavvufa eğilmek ve kendini keşfetmeye yarayacak iç yolculuklara çıkmayı başarmak, bilimsel bilgi ile tasavvuf ilmini, vecd ile zühd'ü birleştirebilmektir.

Hüseyin Ahlati ile tartışmaları, sohbetleri ve çilehane sorgulamaları, Bedreddin'i şeyhin müridi yapar. Molla Mahmud Bedreddin, bu aşamadan itibaren Şeyh Bedreddin adını alır. Zengin ve aristokrat yaşamı terk edip, yoksul halkın yaşam koşullarını paylaşma, halk yığınlarının dertlerine eğilme, sorunlarını anlama ve çözüm arayışları ilim ve irfan sahibi kişinin asli amacı olmalı fikrini düstur edinir. Egemenlerin sağladığı rahat ve lüks ortamlarda yaşayan ve anlatan-konuşan bilgin olmayı reddeder Şeyh Bedreddin, halk yığınlarının, emekçi kitlelerin, ezilenlerin sözcüsü ve bilgesi olmaya doğru ilerleyen bir siyasal önder ve eylemin sanıdır artık.

Geçmişi ile tüm bağlarını koparır, aşılmış bilgi yığınından oluşan ve kendince yararsız daha önce yazmış olduğu kitapların bütün ciltlerini Nil nehrine atar. Arınmış ve yenilenmiş bir halk filozofu, tasavvuf ehli ve halk bilgini olarak yeni yolculuğuna hazırdır şimdi.

Şeyh Bedreddin bu sıralarda Ahlati'nin önermesiyle doğuya yaptığı bir seyahatinde Timur ile karşılaşır ve zorunlu misafiri olur. Timur, bilginlere büyük değer verir, ünlü bilginleri bir araya toplayıp tartışmalarını dinler ve bilgisini artırır, bazen kendisi de katılırdı tartışmalara. Şeyh Bedreddin'le devlet, hukuk, tarih, varoluş gibi konularda yaptıkları tartışmalarda Timur çok etkilenir. Özellikle devlete dair düşünceleri ilgisini çeker. Bilginler heyeti oluşturup yaptırdığı tartışmalarda Şeyh Bedreddin'in bilgi ve birikimini, bilimsel cesaretini, adalet ve hukuka bağlılığını test eder. Devletleşmeyi başaramayan Timur, kendisi ile birlikte gerileyip ortadan kalkacak siyasi varlığını kabalaştırmada, bir devlet düzeni ve siyasi-iktisadi-sosyal bir düzen kurmada Şeyh Bedreddin'den yararlanmak ister. Önce damadı olmasını teklif eder, ünlü bilgin İbn-i Haldun başkanlığında kurulacak komite içinde yer almasını ve inşa edilecek devlet modelini birlikte belirlemesini ister. Ardından, şeyhülislam görevini önerir. Şeyh Bedreddin, Timur'un önerilerini tereddütsüzce geri çevirir.

Şeyh Ahlati, ölümünden sonra yerine Şeyh Bedreddin'in geçme-

sini vasiyet eder. Gönülsüz de olsa Bedreddin şeyhinin vasiyetine uymaya eğilimlidir, ancak tarikatın yaşlı müridleri genç Bedreddin'in liderliğini kabullenmezler, geleneklere aykırı diyerek itiraz ederler. Şeyh Bedreddin bu durumdan biraz da hoşnut, görevi devreder ve ailesi ile yakın dostlarını yanına alıp Kahire'den ayrılır. Artık Anadolu'ya dönme vakti gelmiştir.

Memlekete Dönüş Tarihe Girişti̇r: Örgütlenme Hazirlikları

Kahire'den Edirne'ye yolculuğunu, önemli duraklara uğrayarak aynı zamanda bir örgütlenme çalışmasına dönüştürür. Geçtiği yerlerde, yaptığı toplantılarda iz bırakır, yerleşik düşüncelere meydan okur. Halkın içinde bulunduğu koşulları görmesi, halkla kaynaşması, yoksulluk ve zulüm altında yaşayan halka çare göstermesi kendi düşünce yapısında da olgunlaşma ve berraklaşmayı getirir. Tanık olduğu adaletsizlik, sömürü ve zorbalıklar eşitlikçi düzen fikrini olgunlaştırır, geliştirir. Ezen ve ezilenin olmadığı, herkesin her şeyde eşit olacağı, ayrıcalıkların kaldırılacağı, ortak mülkiyet ile mülkte adaletin sağlanacağı bir düzen ile yeryüzünde cennetin kurulacağı bir toplum düzeninin inşasını temel hedefi olarak belirler.

Dönüş yolunda Karaman ülkesinden geçer, Konya'da bir eve yerleşir. Öğrencilerine bir süre ders verir. Karaman Beyliği'nden sonra Germiyan Beyliği topraklarını baştanbaşa kat eder. Bedreddin ve taraftarlarını burada bizzat Germiyan Beyi karşılar, sarayında ağırlar, büyük hürmet gösterir. Oradan, Menderes vadisine ve Aydıneli'ne geçer. Bir süre Aydın/Güzelhisar'da konaklar. Bu arada Müslüman bir iktidara bağlı olmayan Hıristiyan bölgesi ile ilişkiler geliştirir. Ceneviz yönetimine bağlı Sakız Adası ileri gelenleriyle bağ kurar, Hıristiyan din adamları arasında taraftar edinir.

İzmiroğlu Cüneyd'in daveti üzerine İzmir'e geçer. İzmir Beyi Cüneyd ile Şeyh Bedreddin arasındaki ilişki mürşit-mürid ilişkisi olmasa bile yine de bir manevi bağdan söz etmek mümkün. Ancak Osmanlı muhalifi ve Osmanlı'nın bu bölgeye yerleşmesine karşı çıkan Cüneyd ile aralarında siyasi bir yakınlık ve ilişkinin varlığı muhakkak. Daha sonraki yıllarda Mehmet Çelebi'nin kardeşlerini tasfiye edip iktidarı tek başına ele alınca, yapacağı ilk işlerden bi-

risi Şeyh Bedreddin'i İznik'te sürgün ve zorunlu ikamete mecbur bırakması, bir diğeri ise İzmir Beyi Cüneyd'i yakınlarında bir kentin sancak beyliğine atayarak denetimi altına almasıdır.

Şeyh Bedreddin, Anadolu turunu tamamlayıp Kütahya-Domaniç-Bursa üzerinden nihayet memleketi Edirne'ye varır. Edirne'nin medrese hocaları ve âlimleri, tasavvufa yönelen Bedreddin'i başlangıçta kuşku ile karşılarlar. Tartışma ve toplantılarda, ön yargılar yerini hayranlık ve saygınlığa bırakır. Yarattığı olumlu etkinin ardından kendi dergâhını kurar ve yanında gelen taraftar ve dervişlerle propaganda faaliyetlerine girişir. Anadolu'nun ve Rumeli'nin farklı bölgelerinden gelen öğrencilerini yetiştirir, bunlar aracılığıyla örgütlenme çalışmaları yürütür. Tüm bu dönem boyunca, baş yardımcısı-baş halifesi Börklüce Mustafa'dır.

Aydın bölgesinden olan Börklüce, genç yaşta akıncı bölüklere kaydolmuş, gaziler safında fetih savaşlarında yer almış Azaplardandır. Yıldırım Bayezid'in Timur karşısında yenildiği Ankara savaşında esir düştüğü, kaçarak esaretten kurtulduğu rivayet edilir. Girdiği savaşlarda tanık olduğu gereksiz kan dökme, zulüm ve zorbalık, savaşın amacını sorgulamasına yol açar. Eğer bir savaş yürütülecekse bu, halkın yararına ve adalet ve eşitlik uğruna olmalıdır. Arayış ve sorgulama döneminde sorularına yanıt verecek, düşüncelerine karşılık bulacak dervişleri dergâhları dolaşırken, Şeyh Bedreddin'de tüm sorularının yanıtını bulur, aradığı önder ve özlediği toplumsal düzen, karşısındadır...

Bir diğer rivayete göre, Börklüce Mustafa, Timur'un yanında tutsak iken Bedreddin'le karşılaşmış ve ondan etkilenmiş, sonrada kaçarak Bedreddin'in yanına gelmiştir.

Şeyh Bedreddin'le Börklüce Mustafa arasındaki bağ, iki halk önderi arasında, birbirini tamamlayacak türden ideolojik-teorik önderlikle siyasi-askeri-örgütsel önderlik biçiminde iç içe geçer, kopmaz ve vazgeçilmezdir. Şeyh Bedreddin, Musa Çelebi'nin Kazaskeri olduğunda, Börklüce Mustafa da Bedreddin'in Kethudası olur.

Şeyh Bedrettin'in Düşünce Yapısının Köşe Taşları

Şeyh Bedreddin'in felsefi düşünce sistemi, tasavvufla Sünni İslam sentezine dayanır. Kuran'ın Batıni ve Zahiri anlamı vardır. Za-

hiri anlam, okuyan herkes tarafından anlaşılmaya elverişlidir. Batını anlamı ise, örtük ve dolaylıdır. Bunu ancak dini manada derinleşenler anlayabilir. Kur'an'ın Batını anlamını herkesin anlaması da gerekmez. Zahiri anlam ortalama her Müslüman için yeterlidir.

İslam felsefesinde farklı yorumlara ve ayrışmalara neden olan bu çiftanlamlılık, mezhep bölünmelerine felsefi temel de oluşturur. Şeyh Bedreddin'in özgün yanı Sünni İslam ile tasavvuf, Batını ile Zahiri arasında yeni köprüler inşa etmiş olmasıdır. Ancak bu sentezlemenin Bedreddin düşünce sisteminde yer yer sorunlara yol açtığını, kimi durumlarda eklektizmle de malul hale getirdiğini belirtmeliyiz. Şeyh Bedreddin, mezhep farklılıklarını nesnel olarak ortadan kaldıracak senkretik-bağdaştırmacı sistemini İslam'la da sınırlı tutmaz. Onun felsefesi, Hıristiyan ve Musevi dinleri de kapsar, hak dinler arasında ortak noktaları öne çıkarır, tasavvuf felsefesinin Vahdet-i Vücud önermesi, bu bağdaştırmacılığa cevaz verir.

'Varlıkta birlik' hakikate ulaşmanın bilgisinin gerçekte verili olduğunu, hakikatin yolunun gerçeğin bilgisinden geçtiğini anlatır. Şeyh Bedreddin'e göre varlık, ne külli ne de cüz-i değildir. Küll (çokluk-tümel) ve cüz (azlık-tekil) Varlık'ın hem özünü hem görünüşünü oluşturur. Külli olanın cüz'i olabilmesi için kendisine zıt bir şeyle birleşmesi gerekir. Yani, tümelden tekile geçişte, örneğin insan kavramı bir şahsa indirgendiğinde, 'şahıs' tümel insan kavramının zıddı olur, çünkü artık yalnızca 'şahıs' vardır. Tekil 'şahıs' tümel, insanı/insanlığı temsil edemez. Demek ki 'vucüd'un/varlık'ın cüz'i- tekil olması için zıddı ile birleşmesi gerekir, oysa vücutta vücuda zıt bir şey yoktur!.. Bu önermesini, Hallac-ı Mansur'un "Enel Hak-Tanrı benim, Hak bendedir" fikrini, Ortodoks İslam için kabul edilebilir noktaya getirme amacıyla geliştirmiş olabileceğini de düşünmek olasılıklardan birisi. İnsan-Tanrı önermesinde yanlış ve çelişkili bir anlam olmadığı, tanrının insan suretinde yeryüzünde aramızda olduğu, tanrı hakikatse hakikati gerçekte aramak gerektiği fikri de öne sürülebilir.

Evreni mücerret ve müşahhas -soyut ve somut- kavramlara ayırır. Bu ayrım yönteminin kökeni Aristo'ya dayanır. İslam felsefesi de evrenin oluşumuna dair teorisini sağlam zemine oturtabilmek için Aristo'dan yararlanmıştır. Aristo'nun kadim kavramlar dediği, bir geçmişe sahip olan, yani tarihsel olanla İslam'daki sonradan yaratılma düşüncesini birleştirerek idealist bir önerme ile "özsel ve

zamansal" ayrımına tabi tutmuş, bu yolla evrenin zamansal -kadim-tarihsel varlığını yaradılış fikriyle birleştirmeye çalışmıştır.

Şeyh Bedreddin de yaradılışın zamana bağlı olmadığını, özsel olduğunu öne sürmeyle evrenin sonradan yaratılmadığını savunmuş oluyor. Evrenin varlığı fikri, Bedreddin'de belli bir zamana değil, zamanın bütününe dayanır. Evren hangi biçimde bulunursa bulunsun, Allah'ın özü ile birlikte bir geçmişe sahiptir, zamana bağlı değildir. Yalnız varlığını (vücuda geliş) Allah'ın özünden, sonradan alır.

Şeyh Bedreddin, halkın irade ve karar verme gücünün, âlemin buna uygun yetenekte olmasına bağlı olduğunu savunur. Allah'ın iradesi eşyanın yeteneğine göre ve ona uygundur. İlahi irade eşyanın gerçekleştirebilme yeteneğini diler. Başka türlü olamaz.

Ahirete iman konusunda, cennet ve cehennemin yeryüzünde olduğunu öne sürer. Ölümden sonra tekrar hayata dönüş yoktur, "yaratılış ve yaratılanların bozulması ezeli ve ebedidir." (Varidat)

Şeyh Bedreddin, birey-toplum devlet-mülkiyet konusunda çağının çok ilerisinde görüşlere sahiptir. Bireyle toplum arasında bireyi merkez alır, bireysel mülkiyet hakkını savunur, toprak mülkiyetinin tüm bireylerin hakkı olduğundan yola çıkarak, toprak reformundan yanadır. Bunun yanında kimsenin ihtiyacından fazlasına sahip olmayacağı/olmaması gerektiği; bireylerin eşitliğinin mülkiyet eşitliğine, toprağın adil dağılımına bağlı olduğunu düşünür. Toplumun geleceğinin, ancak bireylerin mülkiyet hakkı ve eşitliğinin sağlanması sayesinde güvence altına alınabileceğine inanır. Toplumsal zenginlik, refah ve mutluluk bireyin zenginleşme, refah ve mutluluğuna bağlıdır.

Devlet bunun aracı olmalı, birey ve toplum yöneticilerini serbestçe belirleme hakkına sahip olmalıdır. Krallar ve padişahları koruyan, onlara ayrıcalık ve mutlak yönetme yetkisi veren tabiatüstü bir tanrı idaresi yoktur. İnsanlar doğuştan ve doğal olarak eşittirler. Birinin sultan atanıp servet biriktirmesi ile diğerinin ekmeğe bile muhtaç kalması, hem ilahi amaçlara hem doğa kurallarına aykırıdır. Her şey -'yârin yanağı' hariç- insanlığın ortak malıdır.

Şeyh Bedreddin, çağının önde gelen İslam bilginlerinden yararlanmış, eserlerini ve düşüncelerini incelemiştir. Yunan antik çağ filozoflarının kitaplarını da incelemiş, kendi düşünceleri ile karşılaştırmıştır. Yöntemi eleştirel ve kuşkucudur. Daima inceleme ve araştırma

halindedir. Anadolu'nun, Mezopotamya'nın, Ortadoğu'nun tarihi, kültürel, toplumsal yapısını araştırmış ve bu kaynaktan beslenmiştir. Bu zengin kültürel toplumsal birikim, Bedreddin'i din, dil, ırk, cinsiyet ayrımı yapmayan bir düşünce olgunluğuna eriştirmiştir. O, bütün insanlığa seslenmiş, tümünü kucaklamaya çalışmıştır.

Bedreddin'in düşünce sistemi, ortaçağ kültür ve yaşam tarzının ürünüdür. Ortaçağ bilim kuramı tanrı merkezlidir. Bilimsel araştırma ve bulgular, dini kurallar ve dogmalar tarafından kuşatılmıştır. İktisadi ve toplumsal yaşam, hukuk ve yasalar, felsefe ve politika din ve tanrı tarafından oluşturulduğu varsayılan kutsal ve ilahi düzenle uyum içinde olmak zorundadır. Bilim, felsefe, politika, hukuk gibi ideolojilerin tüm biçimleri teolojiye bağlanmakta, teolojinin alt dalları olarak kabul edilmektedir. Şeyh Bedreddin de kaçınılmaz olarak bu dünyanın düşünürüdür. Bütün ileri yanlarına karşın bilimsel bir kopuş gerçekleştirememiştir. Buna rağmen, dönemin siyasal kopuş örneklerinden birisi olarak Bedreddin'in eylemini devrimci bir kopuş olarak tanımlamak gerekir. Dini dogmalara ve tanrı fikrine bağlı kalmış, ama radikal yorumlara tabi tutarak yerleşik düşünce yapılarını sarsmış, ekonomik siyasi düzeni sorgulamış özgün görüşler geliştirmiştir. Bedreddin felsefesi ve siyasi toplumsal düzen tasavvuru 14-15. yüzyılın toplumsal kültürel yapısı içinde değerlendirilmelidir. Bedreddin'in toplumsal devrim programı, materyalist önermeleri, ütopik sosyalizan düşünce sistemi vb. toplamında hümanist komünal bir sosyal düzen özlemine karşılık düşer. Bedreddin'in büyüklüğü ve değeri, çağının ilerisine sıçramış bilim, düşünce ve eylem insanı olmasında yatar.

Şeyh Bedreddin, döneminin en önemli fıkıh âlimi/İslam hukukçusudur. Nakilci değil, akılcı ekolündendir, İslam hukukuna katkısı, yasa yapıcı/yasa koyucu düzeyindedir.

Geliştirdiği düşünce sistemine hukukçu birikimini katarak birey, toplum, devlet ilişkisini tarif eden iktisadi-siyasi-örgütsel mekanizmaları inşa eden bütünlüklü bir devlet düzeni teorisi oluşturmuştur. Timur ile tartışmalarında, devlet ve iktidar sorununda başında egemenin bulunduğu bir siyasi düzenin doğası gereği ve kaçınılmaz olarak baskı ve sömürü üzerinde yükseleceğini öne sürer. Adalet, eşitlik ve özgürlük olgusu ile başında bir egemenin bulunduğu devlet modelinin yan yana gelmesinin mümkün olamayacağını savunur. Timur'un devletleşme sürecinde düşüncelerinden yararlanma

isteğini reddetmesinin nedeni de Bedreddin'in sorunun esasına dair ilkesel düzeyde farklı duruşa sahip olmasıydı. Bedreddin, öngördüğü siyasi düzeni kurmak üzere siyasi mücadele strateji ve taktiği geliştirmiş, etkili bir savaş örgütü ile bunu pratiğe geçirmeye de girişmiştir. Görüleceği gibi Şeyh Bedreddin, yalnızca bir filozof ve hukukçu değil, yalnızca bilim insanı değil, bir ideolog, bir stratejist, bir siyasi lider ve bir halk önderidir.

İznik Sürgünlüğü, Siyasi Karargah Eşitlikçi Düzen

İznik'te zorunlu ikamet, Şeyh Bedreddin'i siyasi amaçları doğrultusunda faaliyet yürütmekten alıkoymaz. Kurmuş olduğu örgüt ağı düzenli işlemekte, değişik bölgelerden gelen öğrenci kuryeler ve müridleri vasıtasıyla eğitim ve propaganda çalışmalarını sürdürmekte, taraftarı olan gezgin tüccarlar ve kervancılar üzerinden uzak bölgelere kadar düşüncelerini ulaştırmaktadır. İznik'teki dergâhı tam anlamıyla siyasi bir merkez gibi çalışmaktadır.

Börklüce Mustafa, Aydın bölgesinde üslenmiş, bir yandan Şeyh Bedreddin'in eşitlikçi-ortakçı toplumsal düzen propagandasını yayarken, bir yandan bunun pratik-somut adımlarını atmaya yönelir.

Bedreddin'in bir diğer müridi Torlak Kemal ise Manisa-Saruhanlı bölgesinde faaliyet yürütmektedir.

Dinler arası bağdaştırmacı senkretik düşünceleri sayesinde Hıristiyan ve Yahudiler de Bedreddin'in savunduğu eşitlikçi düzen fikrini benimserler. Sakızlı Rum gemiciler, Yahudi esnaf, Hıristiyan yoksul köylüler Bedreddin hareketine katılırlar. Bedreddin'in baş halifesi Börklüce Mustafa, böylece Karaburun ve Aydın arasında yaşayan Müslüman ve Hıristiyan halkın büyük desteğini alır.

Bölgenin coğrafi yapısı, ulaşım yolları, eyalet merkezleri ile zayıf bağlar vb. avantajları Börklüce ve adamlarının kısa sürede hızla örgütlenmelerine yardımcı olur. Hareketi benimseyen halkla derhal komünal topluluklar kurmaya girişirler. Köy komünleri ile toprak mülkiyeti ortaklaştırılır. Kent ve kasaba merkezlerinde Ahi örgütleri de Bedreddin Hareketine destek verirler. Ahilerin desteği ile komünlere ortak yeni üretim aletleri temin edilir. Üretim topluca yapılır, ürün eşitçe paylaştırılır.

En önemli kararları, toprak beylerine ödedikleri yıllık vergi, aşar ve artık ürün teslimine son vermeleridir. Üründen beylerin hissesini almaya gelen memurlar dövülerek kovulur. Kimi yerlerde bey kervanları ile çatışmalar yaşanır, korucular öldürülür. Köylüler, topraklarını ve ürünlerini savunmak için silahlanırlar. Börklüce Mustafa ve derviş yoldaşları savaşta da usta olduklarını hem köylülere silah ve savaş eğitimi verirken, hem de beylerin giderek sıklaşan baskınlarına karşı köylülerle birlikte savaşarak kanıtlarlar. Bedreddin Hareketi küçük topluluklar biçiminde yepyeni bir toplumsal düzen inşa etmektedir. Propaganda etkisinin ulaştığı alanlarda komün toplulukları çoğalmakta, hareket kartopu gibi büyümektedir.

Şeyh Bedreddin düşünce sistemini geliştirirken, iktidar ve egemenlik konusu üzerinde önemle durmuştur. Öngördüğü toplumsal düzeni kurmak için öncelikle iktidarı egemenin elinden almak gerektiği fikri açıktır Bedreddin için. Ama bunun yolları konusunda fazla iyimser olduğunu hayat göstermiştir. Musa Çelebi'nin yanında Kazasker görevini yürütürken, bu yolla nüfuzunu genişletmeyi, bürokrasi içinde örgütlenmeyi ve zamanla iktidarı ele geçirmeyi tasarlamış olması muhtemeldir. Başarısızlığa uğrayan bu birinci girişiminden sonra, özel olarak belirlediği Karaburun-Aydın ve Manisa-Saruhanlı bölgelerinde savaş ve ayaklanma düzeninden ziyade komünal topluluk düzeni inşa etmeye girişmesi, toplumsal devrim stratejisinde ileri bir aşamayı temsil etmesine karşın, iktidarı bu yoldan egemenin elinden alabileceği iyimserliğinin bir başka ifadesidir. Kanımızca, Bedreddin'in düşünce sistemindeki hümanist karakterin bir sonucudur bu iyimserlik.

Küçük Çarpışmalarla Büyük Savaşa Hazırlanma

Köylülerin ürün teslimini reddetmeleri ve vergileri ödememeleri, başlangıçta İzmir Sancakbeyliği tarafından bir asayiş sorunu olarak görülür. Asayiş birlikleri ile birkaç köy basılır, gözdağı verilir, bey hakkına göz diken köylülere hadleri bildirilirse eski düzen tekrar sağlanır diye düşünülür. Ne var ki İzmir'den yola çıkan askeri birlikler hedeflerine ulaşamadan imha edilirler. Yollar, geçitler Börklüce'nin örgütlediği milisler tarafından tutulmuş, eğitilmiş ve silahlandırılmış köylüler sıkı bir düzenle nöbet ve gözcü sistemi

kurmuşlardır. İzmir'den yola çıkan beyin her hareketi Ahi, esnaf, köylü halkaları üzerinden Börklüce'nin karargâhına kadar iletilmektedir.

Köylülerin üzerine gönderilen müfrezeler bozulup imha edilince, İzmir Beyi Bulgar Sisma elindeki kuvvetlerden büyük bir birlik oluşturarak köylere baskın vermeye çıkar.

Ayasluğ'dan (Efes/Selçuk) ileriye geçemeyeceğinden emin olan Börklüce Mustafa, ana kuvvetlerini toplama gereği dahi duymaz. Yeni bir toplum düzeni örgütlemenin heyecanı ve coşkusuyla aralıksız çalışmakta, gündüz bir tarlada, bir yol inşaatında, bir bent kurmada vb. ortak üretime katılırken asıl dikkatini çevre köylere, elçiler, propagandacı dai'ler yollayarak düşüncelerini yaymaya, kendilerine katılma çağrılarına yoğunlaştırıyordu. Yörükler, konar-göçer Türkmenler, bölgede örgütlü tarikatlar, abdallar, dervişler, babalar Börklüce'nin davetine cevap veriyor, Bedreddin Hareketine katılıyorlardı. Börklüce Mustafa, Şeyh Bedreddin'in öğretisine uyarak savaştan ziyade düzen kurma işiyle ilgileniyordu.

Mehmet Çelebi'nin Cüneyd'in yerine İzmir'e atadığı Bulgar Sisma, Ayasluğ'a varmadan daha ilk geçitte dervişlerle köylülerin baskınına uğrar, birliklerin yarısı imha olur, göğüs göğüse bir çarpışmaya girmeden kırılır askerler. Börklüce'nin tahmini doğru çıkar, geçidi geçip düzlüğe çıkarlar ama kalanlar, gecenin karanlığında birer-ikişer vurulur, bir o kadarı da firar eder. Sisma güçlükle döner İzmir'e, can havliyle kalesine sığınır. Bu işin bir asayiş meselesi olmadığını anlamaya başlamıştır artık. Nedir, kimdir karşısındaki, henüz hiç karşılaşmamıştır bozguncu takımıyla, ama tanınmayan bir düşmanla yüz yüze olduğunu anlamıştır. Bunun üstesinden gelmenin tek yolu vardır, Mehmet Çelebi'nin verdiği izin ile derhal asker toplayıp ordu kurmaya girişir. Zorla adam toplar köylerden, savaşmaya gücü yeten herkesi kaydeder orduya. Aylarca eğitimden geçer, talim yapar ordu. Belirsiz bir düşmana karşı savaşacak olmanın tedirginliği, bir yandan hırslandırır egemeni...

Diğer yandan Bedreddin Hareketi büyümekte, yayılmaktadır. Tarlalar birlikte sürülmekte, ekin hep beraber kaldırılmakta, beyin hakkı, mültezim payı demeden tüm ürün köylünün ambarına yığılmaktadır. Yoksul köylü hiç olmadığı kadar varlık sahibidir. Ahiler alet-edevat yetiştirmekte zorlanmakta, ticaret artmış, refah ve gönenç içinde halk ilk kez tadına varıyor mutluluğun ve özgürlüğün.

Köyler gelişmekte, yeni yerleşim yerleri inşa edilmektedir. Ayrılık gayrılık yadırganır olmuş, medrese talebesi ile tarikat müridi bir olmuş, Hıristiyan, Müslüman, Musevi kardeşleşmiş, Türk'ü, Rum'u, Yahudi'si, Abdal'ı, Derviş'i, Cavlak'ı, Torlak'ı, Baba'sı yeni bir toplumsal düzen kurmanın, kendi eserleri olan yeni düzenin heyecanı içinde kaderlerini birleştirmişler...

İzmir'de büyük bir ordunun kurulmakta olduğundan haberlidir Börklüce Mustafa. Bu büyüklükte bir ordunun ne kadar zamanda eğitimini tamamlayıp sefere hazır olacağı, iaşesini giderip yola çıkacağı, ağırlıklarıyla birlikte hangi güzergâhı izleyeceği, bir bir hesaplanır. Bir kurultay toplar Börklüce ve savaş hazırlığı kararlaştırılır.

Ordunun izleyeceği yol boyunca pusu ve baskın yerleri belirlenir. Her köy savaşa dahil olur, kendi bölgelerini savunma görevini üstlenirler. İzmir'den Aydın'a tüm güzergâhta milisler mevzilenir. Savaş planına göre ordu ilerlerken köy köy savunma birliği kendi mıntıkasında bekleyecek, sırası geldiğinde vuracak, ordu geçip giderken peşi sıra takılacak ve yanlardan gerilerden sürekli baskınlarla hırpalayacaktı. Baskınlar ve pusular, vur-kaç taktikleri dönemin en yaratıcı gerilla taktiği olarak başarıyla uygulandı.

Geçitlerde kaya ve kütükler yuvarlanarak ordunun bir kısmı kırıldı. Gece baskınları verildi, milisler uyumakta olan ordunun arasına girip birkaç bölüğü uykularında doğrarken çıkan panikle ordu karanlıkta birbirini doğramaya başladı. Geceleri baskından korunmak için büyük ateşlerle aydınlatmayı düşünen ordudan ağaç kesmeye giden bölüklerin hiç biri geri dönmez. Ormanda pusuya düşer hepsi. Onları aramaya gidenler de dönmez, paniğe kapılan ordunun içine sızan kılık değiştirmiş dervişler, durmaksızın propaganda yaparlar, askerin maneviyatı bozulmuştur, karanlık bastığında gruplar halinde firarlar başlar.

Ayasluğ'a ulaştığında ağırlıklarını kaybetmiş, morali bozulmuş, iaşeleri tükenmiş, savaş gücünü yitirmiş bir kalabalık kalmıştır ordudan geriye. Ayasluğ'da sivil halkı kırarak, ambarlarını yağmalayarak askerin maneviyatını tekrar yükselteceğini hesaplayan bey ve kurmayları bomboş bir kentle karşılaşırlar. Ambarlar taşınıp boşaltılmış, ne yiyecek namına bir şey, ne de tek bir canlı vardır Ayasluğ'da.

İzmir'den 60 bin askerle çıkan ordu, daha ilk yerleşim yerine vardığında sayısı yirmi bine inmişti, kalanların da savaşmaya niyeti

yoktu. Aralarına sızan dervişlerin bildirmesi ile Börklüce Mustafa kuvvetlerini toplayıp ordunun üzerine yürür, kısa bir çarpışma ile ordu dağılır, kaçamayanlar teslim olur. İzmir beyi Sisma ve maiyeti ters yöne, denize doğru kaçar. Nasıl olsa sıkıştırıp ele geçiririz diyerek üzerlerine varmaz Börklüce. Ama bakar ki kıyıda bir gemi beklemekte, sıkıştığında kaçış yolu için hazır tutmaktaymış İzmir beyi. Daha savaş başlamadan kendi canını güvenceye almanın derdine düşen birinin, savaşı kazandığı nerede görülmüş?

Büyük bir zaferdir köylüler için, kurdukları düzeni savunmada sınavdan geçmiş, kazanmışlardır. Bey takımının artık üzerlerine bir daha gelemeyeceğine güvenle günlük yaşamlarına dönerler. Feodallere, sancak beylerine, ordu komutanları ve asesbaşlarına, mültezimlere, yobaz ve bağnaz medrese görevlilerine, egemenden yana her kesime, önce sömürü kaynaklarını keserek, ardından ordularını bozarak derslerini bildirmişler, haklı davalarına bağlılıkları artmış, tuttukları yolun doğruluğuna inançları pekişmiş haldedirler.

Diğer tarafta Torlak Kemal ve yandaşları da, Manisa ve Saruhan Beylerinin üzerlerine gönderdiği orduyu bozguna uğratmış, Ali beyi son anda sığındığı kalesinde kuşatma altında tutmaktadır. Bir müddet kuşatmayı sürdüren Torlak Kemal daha fazla zaman geçirmemek için kuşatmayı gevşetir, torlak ve milisleri günlük işlerine döndürür, birkaç nöbetçi ile Saruhan beyini kalesine hapseder.

Manisa ve Saruhan'ın Yahudi esnafı özellikle kent ayaklanmasında, beylerin kale tarzında konaklarının basılmasında önemli roller oynarlar. Müslüman halk, Ahi teşkilatı ve Yahudi esnaf, kentin yönetimini üstlenirler. Köylerin ihtiyacı olan mal sevkiyatını yaparlar, köylünün ürününü pazarda satmasına aracı olurlar. Köyle kent arasında doğal işbirliği ve dayanışma da Bedreddin Hareketinin toplumsal düzenin inşasındaki yeteneğin kanıtı, ileri bir aşama olarak kitlelerce benimsenir.

Ayaklanmanın Birinci Perdesi: İki Ordu Karşı Karşıya

İzmir ve Saruhan beylerinin yenilmesi, Edirne Sarayı'nda telaşa neden olur. Mehmet Çelebi ve Başvezir Bayezid Paşa derhal divanı toplarlar. Çıkan karar, Osmanlı ordusunu üzerlerine sürmektir. Baş-

kumandanlığa henüz 14 yaşındaki Şehzade Murat getirilir, Bayezid Paşa danışmanı ve başyardımcısı olarak atanır. Ama ordunun fiili komutanı Bayezid Paşa'dır. Edirne'de alınan kararı ilk duyan Şeyh Bedreddin olur. Gecikmeden haberci çıkararak durumu Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal'e bildirir. Çok zorlu bir savaş için hazırlıklara başlamaları talimatı verir. Yerel beylere karşı kazandıkları yengi nedeniyle her iki önder de halkın ellerindekini korumak için kararlılıkla savaşacağına ve yine galip geleceklerine güvenlidirler.

Güzergâh üzerinde önce Torlak Kemal Osmanlı ordusunu karşılamak için hazırlık yapar. Kurultay toplar, milisleri, torlakları, abdalları, ahileri savaş düzenine geçirir, görev dağılımı yapar, arazi koşullarına hakim olmaları ve yerel halkla kurulan sağlam ilişkilere göre en uygun savaş yönteminin vur-kaç taktiği, pusu ve baskın için hazırlanırlar.

Karaburun ve Aydın bölgesinde Börklüce Mustafa da kuvvetlerini uzun sürecek bir savaşa göre örgütler. Göğüs göğüse çarpışmalardan kaçınılacak, geriden ve kanatlardan vurulacak, mevzi savaşına girilmeyecek, birlikler sürekli hareket halinde olacak, Bayezid Paşa'nın kıyıcılığı hesaba katılarak sivil halk ve savaş dışında kalan çocuk, kadın ve yaşlılar korunaklı bölgelere çekilecek... Mancınık ve alev topları gibi yeni savaş araçları kullanılacak. Sakızlı Rum gemicilerin yardımlarıyla deniz yolundan şaşırtmacalar verilecek... Uzun sürecek savaşta çevre ikmal yolları kesilecek, yiyecek ve su stoklarına sabotajlar yapılacak. -Büyük ordunun iaşe sorunu da büyük olur.

Zor bir savaş olacağını hesap etmekle birlikte Börklüce Mustafa tam bir halk seferberliği ile bu saldırıyı püskürteceklerine inanmaktadır. Çağrıyı alan yöre köylüleri, gezgin dervişler, tarikat öğrencileri, abdallar, dede babalar, pirler, şeyhler, konar-göçer Türkmen aşiretleri, esnaf ve lonca birlikleri, dil, din kavim ayrımı olmaksızın Ege insanı, Börklüce Mustafa'nın etrafında toplandı. Deniz ticareti ve deniz taşımacılığının merkezi sayılan Samoş-Sakız-Karaburun üçgeni, çalışmak için gelen çok sayıda denizciyi de barındırıyordu.

Deniz ticareti olur da korsanlık olmaz mı? Bu bölge aynı zamanda korsan yatağıydı. Denizde karşılaştıklarında birbirini boğazlayan denizciler ile korsanlar şimdi Börklüce'nin safında omuz omuza Osmanlı ordusuna karşı savaşacaklardı.

Osmanlı ordusu ilkin Torlak Kemal ve kuvvetlerinin etrafından dolaşarak şaşırtmaca verdi. Böyle bir ordunun ancak İzmir gibi

büyük bir kentte ikmal yapabileceğini, bu yüzden İzmir üzerinden geleceğini bekleyen Börklüce'nin dervişlerine şaşırtmaca yapan Bayezid Paşa, İzmir'e uğramadan doğrudan Ayasluğ'a yöneldi. Kıyıdan başlayıp yükseklere doğru alabildiğine uzanan, okyanus gibi dalgalı görüntüsü ile ormanın önünde ilk molayı verdi. Orman kıyıdan Karaburun tarafına, içlere doğru Ortaklar-Aydın yönüne, kuzeye doğru ise Torlak Kemal'in mevzilendiği Saruhanlı'ya doğru kesintisizce uzanıyordu. Arada zorlu geçitler, ırmak deltaları, vadiler, ova ve düzlükler, ağaç denizinde ada gibi kalıyordu. Bayezid Paşa, ormanı tutuşturdu bir ucundan. Yangın, denizden esen yel ile birlikte, büyük bir hızla yayılarak ilerledi. Acımasızlığı, zalimliği ve kan dökücülüğü ile ünlü Bayezid gibi birinden bile beklenmeyecek bir kıyıcılıktı bu. Ormanın içinde pusuya yatmış müridlerin bir kısmı cehennem ateşinden kaçamadı. Orman haftalar boyu yanmaya devamı etti. Köyleri kasabaları yuttu, tarlalar, bahçeler, otlaklar kavruldu, orman hayvanları, büyük ve küçükbaş sürüler telef oldu. Görülmemiş, duyulmamış bir vahşetti yaşanan.

Öfkesini bastıramayan bazı birlikler, Osmanlı ordusuna feda hücumları yaparak yittiler. Orduya kendi kayıplarından büyük zayiatlar verdiriyor, fırtına gibi biçiyorlardı Osmanlı askerini. Ama kontrolsüz her hücum ve her kayıp zayıflatıyordu Börklüce'nin kuvvetlerini.

Torlak Kemal etrafını dolaşıp geçen ordunun peşine takılır, artçı birliklerini vurmak için fırsat kollar. Börklüce'nin gönderdiği habercinin talimatı ile Osmanlı'nın gerisinden baskın verir. Ordunun arkasındaki kaynaşma ve karışıklığı görünce Torlak Kemal'in hücuma geçtiğini anlar ve Börklüce de cepheden saldırıya geçer. Önlü arkalı sıkıştırarak kırabildiği kadar kıracak, şaşkınlığı geçip toparlanıncaya kadar budayacak ve hızla geri çekilecekti. Osmanlı ordusunun mevcudu 150 bin civarı diye tahmin edilir. Torlak Kemal kuvvetlerinin bir kısmını Manisa-Saruhan bölgesinde bırakmak zorunda kalmış, savunma savaşına göre hazırlık yaptığı için ancak iki bin savaşçı ile Ayasluğ önlerine varabilmiştir. Börklüce Mustafa'nın ana kuvveti 10 bin civarında, bir o kadarı da çevreye dağılmış milis kuvvetleri olarak mevzilenmiş durumda, toplamı 20 bine yakındır.

Üst üste verdiği şaşırtmacalarla Bedreddin müridlerinin hesaplarını bozan Bayezid Paşa göğüs göğüse girdikleri ilk çarpışmada çok çetin bir savaşa girmiş olduklarını fark eder. Usta komutan,

karşısına çıkan savaşçıların hareketlerindeki disiplini, aklı ve taktik yeteneği saptamakta gecikmez. Gevşek davranmamak, baldırı çıplaklar ordusunu hafife almamak gerektiğini bir iyice anlar.

Torlak Kemal'in baskınını püskürten ordu, ağırlığını Börklüce'nin üzerine çevirince planladığı gibi geri çekilir. Zikzaklar çizerek, Karaburun tarafına döner ve orduyu arkasına takar. Ortaklar ve Aydın yönünde Bayezid Paşa'nın yol üzerinde tüm köyleri ve kentleri yerle bir edeceğini tahmin eden Börklüce, halka zarar gelmemesi için çarpışmaları yerleşim yerlerinin uzağına çekmeye çalışır. Eşitsiz iki ordunun karşı karşıya geldiği bu savaşta bir yandan halkı korumak isterken, Börklüce, savaşı halkın dışına taşırdıkça halk desteğinden mahrum kalmanın da mutlak bir yenilgi anlamına geleceğinin farkında mıdır bilinmez... Küçük çarpışmalar, pusu ve baskınlar yine aralıksız sürer. Araziye hakim Bedreddin kuvvetleri her taşın, her ağacın ardından, her geçidin üstünden Osmanlı ordusuna ölüm yağdırırlar. Gerilerken hızla dönüp hücuma kalkarlar, birkaç kere yüz geri edip dağılmanın eşiğine gelen Osmanlı ordusu, Bayezid Paşa'nın etkili komutası altında tekrar toparlanır. Ordu üzerinde mutlak bir otoritesi vardır Paşa'nın. Düz ovada saf halinde savaşmaya göre eğitimli ordu elverişsiz arazide ne kadar zorlanıyorduysa da Bayezid Paşa'nın komutanlık becerisi sayesinde ilerleyebiliyordu. Koca ordusunu sürekli savaş halinde tutmayı başarıyordu.

Börklüce, Karaburun'a yaklaştıkça nihai çarpışma anının da yaklaşmakta olduğunu hesaplıyordu.

Bedreddin yiğitleri ne kadar kayıp vermişlerse de savaşma gücü ve iradesini koruyor, morallerini yüksek tutuyorlardı.

Osmanlı ordusu her yönünden darbeler almış, hırpalanmış, büyük kayıplar vermiş, kimi zaman yenilgi korkusuna kapılmış olsa da, Bayezid Paşa'nın kararlılığı ve hırsı, ordunun temelli bozulmasını önlüyordu.

Karaburun sınırdı, arazi elverişliydi, Osmanlı ordusu saf düzenini tutturamıyor, birlikler arasında irtibatı koruyamıyordu. Börklüce Mustafa birkaç kola ayırdığı kuvvetleriyle ayrı ayrı noktalardan hücuma geçti. Bedreddin müridleri, orduyu sıkıştırmaya, geriletmeye başladılar. Kıyasıya bir savaş veriyorlardı, kesip biçmekte, düpedüz doğramaktaydılar Osmanlı'yı. Ama kuvvetler çok eşitsizdi, birer birer düşüyordu Bedreddin yiğitleri, sayıları az olduğu için Osmanlı ordusunu çembere alamadılar. Kuşatamayınca kuşatıldılar. Eşitsiz

savaş bir müddet sonra Börklüce ve yoldaşlarını kırmaya başladı, 10 bin mürid 8 binini savaş meydanında bıraktı. Sağ kalanların bir kısmı Osmanlı'nın eline geçti. Bir kısmı, ancak kuşatmayı yarıp çekilmeyi başarabildi. Börklüce Mustafa, onlarca kılıç ve mızrak yarası ile sağ yakalandı. Meydan savaşı bitmiş, yeni bir aşaması vardı sırada şimdi çarpışmanın; inançlar sınanacak, davaya bağlılık test edilecekti cellatlar önünde.

Osmanlı'ya da oldukça pahalıya mal olmuş bir savaştı bu. 150 binle çıkılan sefer sonucunda ordudan başka her şeye benzeyen 20 bin kişilik yorgun, bezgin bir güruh kalmıştı Bayezid Paşa'nın elinde... Ordudan ayırdığı bir kol ile Torlak Kemal'in üzerine yürüdüğü, Manisa-Saruhan dağlarında torlakları vurduğu, sağ yakaladıklarını kent meydanında idam ettirdiği sonradan öğrenilecekti.

Şehzade Murat ve Bayezid, tüm bölgede Dede Sultan diye anılan Börklüce Mustafa'nın nasıl bir kişi olduğunu görmek, anlamak istediler. Bedreddin müridleri ile bir örnek giysileri içinde Börklüce Mustafa yaralarına aldırmadan dimdik duruyordu karşılarında. Tartışma kısa sürdü, "Davamız bunca haklı olmasaydı Osmanlı böyle bir ordu ile üzerimize gelmez ve biz de şimdi burada karşınızda haklı davamızı savunuyor olmazdık" deyince Börklüce, egemenin söyleyecek sözü kalmadı. Bayezid bir ikrar ve teslimiyet sözü için ve tüm yöre halkına gözdağı olsun diye Börklüce Mustafa'yı en ağır işkencelerle cezalandırdı... Ellerinden ve ayaklarından çivi ile çakılarak İsa gibi çarmıha gerildi. Bir devenin sırtına yüklenip Ayasluğ'da dolaştırıldı. Börklüce Mustafa'nın yüzünde acı çektiğine dair bir işaret yoktu. Bedreddine bağlılığının, Bedreddin düşüncesine inancının ödülüydü bu işkenceler. O yüzden başı dikti, onurla bakıyordu çevresinde toplanan halka. Sağ yakalanan Bedreddin müridleri Börklüce'nin gözleri önünde işkence edilerek katledilirken egemenin 'Aman dileyen affedilecek' vaadi, 'Dede Sultan irişi' haykırışları içinde kayboluyordu. İdam edildiler birer birer, en son Börklüce, kolları bacakları gövdesinden ayrılarak katledildi.

İkinci Perde-Bedreddin Makedonya'da Deliorman Köylüleri Arasında

Yenilgi haberi İznik'e ulaştığında Şeyh Bedreddin derin bir acıya kapıldı. Börklüce Mustafa, Torlak Kemal ve nice dervişler, abdallar, torlaklar, müridleri, öğrencileri, dava arkadaşları, yoldaşlarını yitirmenin acısı tarifsizdi... Yenilginin nedenlerini hızla değerlendirdi, hareketin önderi olarak kendisini sorumlu gördü. Savaşa erken girmişlerdi, henüz hazır değildi köylüler ve taraftarları böyle büyük bir savaşa. Yürüttükleri çalışmalar, köy komünleri, ortaklaşmacı düzen maya tutmuştu ama egemeni küçümsemişlerdi. Toplumsal bir düzen inşa etme çabası, iktidarı alma çabası ile birleştirilmeliydi. İktidarı almak içinse, halk savaş düzeninde örgütlenmeliydi. Osmanlı bir kere daha aldatmayı başarmıştı ezilenleri. Yerel beyleri üzerlerine göndermiş, onlarla çarpışmalarda yorulmuş, hırpalanmışken, asıl ordusu ile Osmanlı yürümüştü Aydın ve Manisa köylüsünün üstüne. Ve son olarak Bedreddin, "Ayasluğu meydanında bir sehpa kurulacaksa, orada Börklüce değil ben olmalıydım" dedi. "Osmanlı'nın yürüdüğünü duyar duymaz çıkmalı İznik'ten ve müridlerinin yanına varmalı, hareketin başına geçmeli ve ayaklanmanın komutanı olarak savaşa girmeliydim" diyerek yenilginin sorumluluğunu üstlendi. Şimdi sıra tarihe karşı özeleştiri vermekteydi.

Dergâhtaki yoldaşlarını topladı ve kararını açıkladı,

"Yarım kalan işi tamamlamak gerek, savaşı üzerimize alıyoruz, Osmanlı ile yeni bir çarpışmaya hazırlanmak üzere İznik'ten ayrılıyoruz, geri dönüşümüz yoktur, serbestsiniz, peşimizden gelmek isteyenlerde gönüllülük esastır."

Gizliden yapılan yol hazırlığı ile gecenin karanlığında hiç firesiz Bedreddin ve müridleri İznik'ten ayrılırlar.

Şeyh Bedreddin, Osmanlı sultanı Mehmet Çelebi'ye muhalif Çandaroğulları Beyliği ile temas kurmak zorunda kalır.

Çandaroğlu beyi İsfendiyar bir yandan sınırlarını genişletmek, Osmanlı'nın topraklarını ele geçirmek ve sultan tahtına oturmak isterken, bir yandan Mehmet Çelebi'den çekinmektedir. Açıktan cephe almayı göze alamasa da el atından Mehmet Çelebi'ye karşı her türlü harekete destek vermektedir. Nitekim Süleyman'a karşı Musa Çelebi'ye desteğini açıktan göstermiş, gemileri ile Eflak kıyılarına çıkarmıştı.

Mehmet Çelebi'nin bir başka kardeşi taht iddiasında bulununca, ayaklanma Sinop'ta İsfendiyar Bey'in konağında planlanmıştı. Osmanlı'nın Düzmece Mustafa olayı diyerek çarpıttığı ayaklanmada yine aynı güzergâhtan gemilerle Eflak kıyılarına varılmış, Eflak prensi Mircea'nın yardımlarıyla ayaklanma Bulgar topraklarında başlamıştı.

Siyasi dengeler, çelişki ve çatışmaları hesaplayan Şeyh Bedreddin, İsfendiyar Bey'i doğal müttefik görüyor ama yine de tam güvenmiyordu. Zira Mehmet Çelebi haber alır ve İsfendiyar'ı sıkıştırırsa, karşı koymayıp kendisine teslim edeceğini düşünüyordu. Bu düşünce ve kuşkularla, Çandaroğlu topraklarında oyalanmaksızın, İsfendiyar Bey'den alacağı yardımla yoluna devam etmeyi kararlaştırmıştı. En güvenli yer olarak Timur'un oğlu Şahruh'un yanını görüyordu. Osmanlı'nın sözünün geçmeyeceği tek kişi Şahruh'tu, geçmişte Timur'un yanında kaldığı zamanlarda babasının gösterdiği hürmeti oğlunun da göstereceğini umuyor, koruması altına alacağına inanıyordu.

İsfendiyar Bey yolların güvensizliğini gerekçe yaparak Şeyh Bedreddin'i Doğu'ya gitmekten vaz- geçirdi. Kırım Beyi ile dostluğundan söz ederek, Osmanlı'nın Kırım'da etkisiz olduğunu, güven içinde çalışmalarını yürütebileceğini, taraftarlarıyla kolay irtibat kuracağını, zamanı geldiğinde de Osmanlı topraklarına ulaşmanın deniz yoluyla hem güvenli hem elverişli olacağını anlatınca Bedreddin bu seçeneğe razı oldu. Osmanlı ile rekabeti nedeniyle İsfendiyar Beyin kendisinden yararlanmak niyetinde olduğunu da sezmekteydi ama koşulların pek de elverişli olmaması nedeniyle Çandaroğlu'nun önerisini kabul etmekten başka çare yoktu. Diğer yandan İsfendiyar Bey, Şeyh Bedreddin'i Kırım'a ulaştırmayı düşünmüyordu. Tahsis ettiği gemi ile Kırım'a doğru gitmekte olduklarını sanan Bedreddin ve müridlerinin aksine, kaptan, yolcuları Eflak sahilinde bırakma talimatı almıştı. Erzak tedariki gerekçesiyle kıyıya yanaşan kaptan, dinlenmeleri için Bedreddin ve yoldaşlarını karaya çıkarır, tenha kıyıların şüphesi, geminin yelken açıp uzaklaşmasıyla aydınlanır. Eflak topraklarında terk edilmişlerdir!

Şeyh Bedreddin, Kazaskerlik görevinden bildiği güvenilir ilişkileri aracılığı ile bölgeye yerleşir. Bir müddet faaliyetleri gizli yürütmek niyetindedir. Ağaç denizi de denilen Deliorman bölgesinde bir köy büyüklüğünde kamp kurar. Dervişleri, müridleri, taraftar-

ları çevreye dağılır, Bedreddin'in yerini açıklamadan, Bedreddin düşüncesini yaymaya, halka, yoksul köylüye eşitlikçi ortakçı düzen için Osmanlı sultanı ve soylularla aristokratlar ve ayrıcalıklı toprak zenginleri aleyhine, sömürü ve zorbalık düzenine karşı propaganda faaliyetlerine girişirler.

Rumeli'ye ilk çıkan akıncılar ve gazi dervişlerin bıraktığı tasavvuf ve halk İslam'ı etkileri Bedreddinî propagandanın yankısı ile canlanır. Rumeli Müslüman halkı ile yoksul köylüler arasında taraftar bulmaya başlar. Bu arada Hıristiyan heretik akımlardan Pavlikanlar ve Bogomillerin Hıristiyan halk arasında yaratmış oldukları muhalif kültür, Şeyh Bedreddin'in bağdaştırmacı felsefesi ile bütünleşir. Mehmet Çelebi'nin toprak tahsisinden memnun olmayan ya da tımarları ellerinden alınan yerel beyler de Bedreddin Hareketine yakınlaşırlar. Geniş bir toplumsal destek bulma eğilimine giren hareket bu yayılma hızı ile Osmanlı'nın dikkatinden kaçamaz. Ayaklanma merkezi ve karargâhı Selanik'te olan 'Düzmece' Mustafa'yı kuşatmış olan Mehmet Çelebi ve Bayezid Paşa, Deliorman taraflarından yayılan tehlikeden haberdar olur olmaz kuşatmayı kaldırıp derhal Şeyh Bedreddin için tedbir alırlar.

Mehmet Çelebi ile Bayezid Paşa arasında geçen tartışma ilginçtir. Mehmet Çelebi taht iddiası ile ayaklanan kardeşi 'Düzmece' Mustafa'yı saf dışı etmeye öncelik vermek isterken Bayezid "O yalnızca egemen koltuğuna oturmak istemekte... Asıl düşman Bedreddin'dir, o iktidarı istemekte" diyerek aradaki sınıfsal ve siyasal amaç farkına dikkati çeker.

Çalışmaları henüz başlangıç aşamasındayken Osmanlı tarafından duyulup Mehmet Çelebi'nin tedbir almakta olduğunu öğrenince Bedreddin taraftarları ayaklanma teklifinde bulunurlar. Şeyh Bedreddin gerek hareketin cılız oluşu gerekse siyasi koşulların Osmanlı lehine dönmüş ve Mehmet Çelebi'nin iktidarını pekiştirmiş olması nedeniyle ayaklanmanın başarısızlığa mahkûm olduğunu, bu yüzden masum onca insanı, sonu kesin yenilgi olacak bir savaşa sokup kanını akıtılmasını büyük sorumsuzluk ve vicdansızlık olarak görür. Zaman kazanmak için Mehmet Çelebi ile uzlaşma yolu bulunmasını, aksi halde mutlaka bir bedel ödenecekse de bunu kendisinin göğüsleyeceğini kararlılıkla savunur. Yakın yoldaşları, Bedreddin'in teslim olması anlamına gelecek bu kararını onaylamazlar. Tam bu sırada bir ihanet gerçekleşir. Bedreddin taraftarı görünen

yerel beylerden Yusuf Bey affedilmek ve elinden alınan tımarların iadesi karşılığında Şeyh Bedreddin'i Mehmet Çelebi'ye teslim eder. Yoldaşlarının direnmeye kalkmaları üzerine daha fazla kan dökülmesini istemez, durdurur onları Bedreddin.

Karargâhını Serez'e taşıyan Mehmet Çelebi, Şeyh Bedreddin'i huzuruna çıkartır. Son durumunu görmek ve tartışmak ister. Bedreddin'in yanıtları, egemenin zorbalığını ve soygun düzenini sorgulayıp mahkûm eder tarzdadır. Düşüncelerini çürütülemez sağlamlıkta savunarak meydan okur.

Şeyh Bedreddin gaziler soyundan aristokrat aileden gelmekte, en önemli bilim merkezlerinde ünü ve bilgisi ile büyük saygınlığı olan, devlette yönetici görevler üstlenmiş bir kişidir. Mutlak karar yetkisine sahip Mehmet Çelebi dahi olsa Bedreddin hakkında göstermelik bir yargılama olmaksızın, idamını gerektirecek bir suç ithamı ile sözde bunu kanıtlayıp fermanı yazılmadan idam etmeyi kimse göze alamazdı. Ama Bedreddin hakkında suçlama yapacak ve onu suçlu gösterecek ulema sınıfından bir kadı-hakim bulmak da kolay değildi. İran'dan gelen Molla Haydar Herevi ile yüz yüze yapılan ve iki gün süren tartışmalardan sonra Haydar yenilgiyi kabul eder ve Bedreddin'in suçsuz olduğunu ilan eder. Mehmet Çelebi'den fetva talimatını alan ulema heyeti bilimi, tartışmayı, yargılamayı bir kenara bırakır, karar verilmiştir, Şeyh Bedreddin idam edilecektir. Molla Haydar'ın yerini Molla Fahreddini Acemi alır. Sorgulamaya da yargılama değil, hakaret ve küfür vardır yalnızca. Bedreddin susar, yanıt vermez hiç birine. "Madem ki bu kez yenildik haklı davamızda, bundan böyle bütün konuşmalar boşunadır... Verin şu fermanızı" der ve koyar noktayı...

Serez'in Bakırcılar Çarşısı'nda darağacı kurulur. 18 Aralık 1416 perşembe günü sabah erken saatlerde üstündeki giysiler çıkartılarak çırılçıplak bedeniyle asılır Şeyh Bedreddin.

Bedreddin'in katlinden sonra müridleri ve taraftarları Osmanlı karşıtı muhalif hareketler içinde yer alırlar. Bunlar arasında en dikkat çekici olan İzmir Beyi Cüneyd'dir. Cüneyd, İzmir Beyi iken Bedreddin'in onu ziyaret ettiği, hürmetle ağırlandığı bilinir. Osmanlı taht kavgası Cüneyd'i de İzmir beyliğinden eder. Süleyman Çelebi Cüneyd'i İzmir Beyliğinden alıp Ohri Sancak Beyliğine atar. Musa Çelebi'nin Süleyman'ı yenmesinden sonra tekrar İzmir Beyliğine döner. Ancak Mehmet Çelebi'nin Musa'yı alt etmesi ile

tekrar İzmir'den sürgün edilir, bu kez Niğbolu Sancakbeyliğine atanır. Cüneyd Bey tamamen gözden çıkarılmasa da kendisine tam güvenilmeyen bir yöneticidir. Düzmece Mustafa olayı ile birlikte Cüneyd, Mehmet Çelebi'ye karşı açıktan muhalefete geçer. Bedreddin müridleri önderlerini kaybettikleri bu dönem Düzmece Mustafa ile birlikte hareket eden Cüneyd saflarına katılırlar. Düzmece Mustafa'nın yenilip öldürülmesinden sonra Cüneyd tekrar İzmir'e döner. İzmir ve Aydın halkı, Bedreddin'in dostu olarak gördükleri Cüneyd'i bağırlarına basarlar. İzmir ve Aydıneli'nin bağımsızlıkçı beyi Cüneyd, Börklüce'ye ve elbette Şeyh Bedreddin'e sıkı sıkıya bağlı Karaburun köylülerine dayanır. 1453'te yenilip idam edilmesi, Aydıneli'nin siyasi açıdan Osmanlı boyunduruğu altına girmesi ve Bedreddin Hareketi'nin askeri açıdan sonu anlamına gelir.

Şeyh Bedreddin ayaklanmasının en doğru tanımı, tarihe erken doğum için zorlanan, hümanist ve ütopik eşitlikçi-ortakçı toplum düzeni amacı ile dönemin egemen sınıf ilişkilerini ve sömürü düzenini hedef alan, anti feodal ve özgürlükçü köylü ayaklanması biçiminde yapılabilir.

Şeyh Bedreddin, Börklüce Mustafa, Torlak Kemal: Karaburun-Aydıneli ve Manisa Saruhanlı'dan Makedonya topraklarına, Deliorman'a, Varna'ya, Tuna'ya, Silistre'ye yayılan eşitlikçi-ortakçı düzen özlemiyle anti feodal radikal dini ve toplumsal hareket kendisinden sonraki sınıf mücadelelerini silsileler halinde etkileyerek, her tarihi dönemin sınıfsal biçimlenmesine, kültürel mayalanmasına uygun dönüşümler geçirerek ezilen insanlığın elinde bayraklaştılar...

Osmanlı aristokrasisi, Bedreddin hakkında hükmünü verirken "kanı helal malı haramdır" demişti. Bu, Bedreddin'in mal varlıklarına el konulmayacağı, mirasçılarına dokunulmayacağı, eserlerinin imha edilmeyeceği anlamına geliyordu. Ama müridleri ve Bedreddin'e bağlı yoksul halk, acımasız kıyımlardan kurtulamadı.

Serez, Bedreddin müridleri için adeta bir hac merkezine dönüştü. Osmanlı döneminin sonuna kadar Bedreddin'in türbesi Serez'de 'Şeyh Bedrüddin Efendi Türbesi' adıyla varlığını korudu. Ayrıca 'Bedrüddin Simavi Tekyesi' adlı bir tekke ve yine 'Bedrüddin Mahallesi' adlı bir mahallenin varlığı bilinir. 16. yüzyıla doğru Bedreddin soyunun ve ilk kuşak müridlerinin izleri kaybolmaya başlar. Gizlilik dönemine geçtikleri varsayılır.

Bedreddin müridleri ve taraftarları açıktan propaganda yapamıyor, izleniyor, ele geçirildiklerinde ağır cezalara çarptırılıyorlardı. Bir araya gelip örgütlenemediler bir daha. Rumeli ve Anadolu'da dağınık halde kaldılar. Büyük oranda sufi tarikatlara girdiler, kendilerine yakın gördükleri dini-sosyal mezhep ve akımlarla birleşerek içlerinde eridiler. Makedonya ve Rumeli'de, Bektaşi ve Hurufi mezhepleri ile Anadolu'da yine Bektaşilik ve Melamilik ile kay*naştılar.*

Anadolu halk İslam'ında, keza heterodoks mezhep ve akımların bir izdüşümü biçiminde gelişen Balkan İslam'ının şekillenmesinde Bedreddin'in büyük rol oynadığı açık bir gerçektir.

Osmanlı'nın tarihi boyunca yüz yüze kaldığı halk hareketleri ve ayaklanmalarda Şeyh Bedreddin düşüncesi kavşak ve kesişme noktası olmuş, bu yolla tarihsel süreklilik kazanmış ve sınıf mücadeleleri tarihinde günümüze kadar rolünü yerine getirmiştir.

Şeyh Bedreddin idam edilirken, etrafında toplanan halk döner yüzünü, dört yöne ayrı ayrı selam verir, halk da aynı selamla karşılık verir, iki sözcükle tarih bağrına basar mührünü: "Hakikat bizimle!"

Kronoloji

1359 Simavna'da, Gazi İsrail ile Dimetoka kumandanının Hıristiyan kızının evliliğinden Bedreddin Mahmut'un doğumu.

1361-1369 Edirne/Adrianopolis'in Osmanlılarca fethi.

1378-'79'a kadar Bedreddin Edirne'de ailesiyle birlikte yaşar.

1380'e doğru Bursa'da eğitim görür.

1381'e doğru bir yıllığına Konya'dadır.

1381-'83 arasında, Bedreddin Kudüs üzerinden Kahire yolculuğuna çıkar.

1383 Kahire'ye varır.

1384 Mekke ve Medine'dedir, tekrar Mısır'a döner.

1389-1402 Yıldırım Bayezid Osmanlı Sultanı olur.

1395 Bedreddin'in Şeyh Hüseyin Ahlati ile ilk karşılaşması.

Temmuz 1402 Yıldırım Bayezid, Ankara savaşında Timur'a yenilir ve esir düşer.

1402-1403 Osmanlı'da fetret dönemi.

Nisan 1403 Bedreddin, Tebriz ve Sultaniye'de.

1403 sonu Timur'un Karabağ'daki karargâhında.

1404-1405 Mısır'a dönüş, Ahlati'nin ölümü ve Şeyh Bedreddin'in Halep üzerinden Anadolu, Aydıneli, Sakız yolculuğu... Trakya yoluyla Edirne'ye dönüşü.

1405-1411 Bedreddin Edirne'de

1410 Bedreddin'in oğlu İsmail ile Börklüce Mustafa'nın Menderes üzerindeki Nizar'da karşılaşmaları. İsmail burada ölür.

1407-1411 İzmiroğlu Cüneyd Edirne'nin doğusunda Ohri Sancak Beyi yapılır.

1411-1413 Musa Çelebi'nin Osmanlı Rumeli'sinde hükümdarlık dönemi... Bedreddin Musa'nın kazaskeri, Börklüce Bedreddin'in kethüdası olur.

1413-1421 Mehmet Çelebi'nin (I. Mehmet) hükümdarlık dönemi.

1413-1414 Şeyh Bedreddin İznik'te sürgün. Börklüce Aydıneli'nde propaganda çalışması yürütüyor.

1415 İzmir'in Mehmet Çelebi tarafından fethi. Cüneyd, Niğbolu Sancak Beyliğine gönderilir.

Nisan-Temmuz 1415 Bayezid'in oğlu olduğu iddia edilen Mustafa taht iddiası ile Sinop'tan Eflak'a geçer.

1416 Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal'in önderliğinde, Karaburun ve Manisa'da tarihe Şeyh Bedreddin Ayaklanması olarak geçen isyan.

Temmuz1416 Bedreddin İznik'ten ayrılır. Sinop'ta İsfendiyar'ın yanında.

1416 Sonbaharı Eflak ve Bulgaristan'da.

18 Aralık 1416 Şeyh Bedreddin Serez'de idam edilir.

1422 Düzmece Mustafa'nın yenilgisi ve idamı.

1422 Karaburun köylülerinin yardımlarıyla Cüneyd, Aydmeli'ni tekrar ele geçirir.

1425 Cüneyd, İpsala kalesinde kuşatılır ve Osmanlılar tarafından asılır.

1460'a doğru gizlilik dönemi başlar.

1492 Bedreddin taraftarı bir Torlak tarafından Arnavutluk'tayken Sultan II. Bayezid'e suikast.

1571 Varnalı ve Ankhialos'lu Beddreddinilere karşı tedbirler.

1571 Bulgaristan'da Hurufi kıyımı 1924 Bedreddin'in kemikleri İstanbul'a getirilir.

1961 II. Mahmud'un türbegâhında defnedilir. (Bugün Divanyolu'nda'Türk Ocağı'na verilmiş bulunan bina).

CELALİ İSYANLARI 1550-1650 KÖYLÜ AYAKLANMALARI

16. yüzyıl, Osmanlı iktisadi yapısında çok önemli gelişmelerin yaşandığı yüzyıldır. Yüzyıla damgasını vuran Kanuni devrinin Osmanlı Devletinin en parlak dönemi olduğunu savunan burjuva tarih tezi, milliyetçilik maksadı güden ucuz bir kahramanlık övgüsünün dışında fazlaca bir şey anlatmaz. Üst üste kazanılmış savaşlar ve yeni fetihlerle sınırlarını varabildiği en geniş ölçeğe çıkarmış olmasını Osmanlı İmparatorluğunun yükseliş devrinin zirvesi olarak saptamakla tarih çalışması tamamlanmış sayılıyor.

Kanuni Sultan Süleyman'ın halen tahtta oturduğu dönemde başlayan iktisadi bozulma ve toplumsal kargaşanın, Osmanlı'yı temellerinden sarsan ünlü Celali İsyanlarını mayalamasını, yükseliş döneminin tek düze tarih aktarımına göre nasıl açıklayacağız? Burjuva tarih aktarımına göre yükseliş dönemini, duraklama ve gerileme dönemleri izliyor. Ancak ne var ki, olguyu açıklamaya bu tespitler de yetmiyor. Biz ise yaşandığı çağda belli bir döneme yayılan ama tarihi bir olgu halini aldığında ve örneğin bu günden geriye bakıldığında kırılma noktası diye tanımlanabilecek bir dizi gelişmeyi analiz ederek, tek yanlı ve idealist burjuva tarih anlayışı ve yönetiminin

ihmal ettiği, ilgi göstermediği bu gelişme ve olguların tarihe nasıl yön verdiğini ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Döneme Genel Bir Bakış

Resmi egemen Türk burjuva tarihi, "Celali İsyanları" olarak isimlendiriyor. Bazı Türk tarihçileri ve özellikle iktisat tarihi ile de ilgilenen kesim, "Çiftbozan Reaya Dönemi" diyor. Bazı tartışmalı unsurları olmakla birlikte dönemin toplumsal kargaşa ortamını biz son tahlilde "yoksul köylü ayaklanmaları" olarak tanımlamayı daha doğru görüyoruz.

En çok yayıldığı dönem 1595-1610 arası olsa da, mayalanma sürecini 1550'lere bağlamak, sönümlenmesini ise 1650'lere kadar uzatmak gerekir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz kırılma noktası, Osmanlı toprak sistemindeki değişikliktir. Bu değişikliğin kaynağında ise, yine Osmanlı iktisadi yapısının nesnel evrimi yatar.

Osmanlı toprak mülkiyeti esas olarak tımar sistemine göre düzenlenmiştir. Toprak, üzerinde yaşayan reaya ile birlikte, vakti geldiğinde karşılığında sarayın hizmetine girmek kaydıyla belli şahıslara tımar olarak dağıtılır. Tımar sahipleri bu toprakların tasarruf/kullanım hakkını satın alabilirler, mülkiyetini değil. Her tımar arazisinin yıllık geliri önceden hesaplanmış, vergisi de buna göre belirlenmiştir. Tımar arazisine kayıtlı köylünün neredeyse boğaz tokluğuna çalıştırılması, elde ettiği ürüne el koymanın yanında bir dizi angarya ile ikinci kez soyulması feodal sömürü düzeninin uygulamasıdır.

16. yüzyıla gelindiğinde, Avrupa ülkeleri kapitalist üretime geçiş hazırlığındadır. İç pazar oluşumu, dağınık feodal derebeylikleri, merkezi feodal devlet çatısı altında birleşmeye koşullar. Merkezi feodal devlet biçiminde kurulan Osmanlı ise 16. yüzyılda, tersine bir eğilimin basıncı altındadır. Feodal derebeyleri Osmanlı Devleti'nin aşırı merkeziyetçiliğine karşı ekonomik serbestlik peşindedir. Vilayet ve sancakları ellerinde tutan sancak beyleri bağımsızlaşma-özerk davranma tehdidiyle (bağımsız bir devlet kurma anlamında değil ama!) padişahla pazarlığa giriştiler. Bu cüreti, sahip oldukları büyük servet ve denetledikleri büyük tımar arazilerinin sağladığı güçten alırlar.

Osmanlı devlet düzeninde ayrıcalıklı Kapıkulu zümresinin, ehl-i örf denen yüksek devlet memurları ve beylerbeyi, sancak beyleri,

subaşılar ile ehl-i şerden kadılar ve müderrisler vb.nin iktisadi bir kategori biçiminde hızlı ve yoğun sınıfsallaşma/sınıfsal farklılaşma sürecidir bu aynı zamanda. Kuruluş sürecinden itibaren gördüğü devlet hizmetine karşılık elde ettiği servet ve ayrıcalıklara paralel olarak bu kesimler, sahip oldukları tımar arazileri sayesinde üretim sürecine dahil olurlar.

Bir yandan ticaret ve tefecilikle uğraşırken aynı zamanda büyük miktarda toprakları gasp eden kesimin önde gelenleri bu büyük feodallerdir. Bunlara yeniçeriler, çavuşlar, subaşılar, tımarlı sipahiler içinden çıkma faizcilik ve ticaretin yanı sıra çiftlik sahibi olan feodalleri de eklemeliyiz. Feodal sömürü soygun ve talan düzenine son katılanlar mültezimlerdir. Osmanlı iktisadında tuttukları yer, sahip oldukları tefeci ve tüccar sermayesi, ele geçirdikleri tımar arazileri ve özel mülkleri haline getirdikleri çiftliklerle tarımsal üretimdeki ağırlıkları ile merkezi feodal Osmanlı'dan daha fazla pay istemelerinden doğal bir şey olamaz.

Bu ise Avrupa feodalizminin tersine Osmanlı feodalizminde merkezkaç eğilimin, ademi merkeziyetçiliğin güçlenmesi anlamına gelir. Avrupa'da feodalizm son demlerindeyken, kapitalizm ufukta belirmişken, Osmanlı feodalizmi henüz olgunlaşma dönemindedir.

Bu dönem, Osmanlı devlet ve toplum düzeninde merkezi feodalizmin zayıflaması ve yerel feodalizmin güçlenmesine yol açar. 16. yüzyıla kadar köylünün artı ürününün devletle paylaşıldığı dönemin güçler dengesi ters yüz olmuştur. Osmanlı yerel feodal güçleri, merkezi yapıya taleplerini dikte edecek konuma gelir. Ve bu konumu "Sened-i İttifak" ile de güvenceler. Sened-i İttifak, özel mülkiyete dayanan yerel feodal unsurların merkezi feodal yapıya, yani toprakta devlet mülkiyetine karşı kazandıkları hukuki zaferdir. 'De Facto' özel mülkiyetin 'de jure' olmasıdır. Güç dengesinin yerel feodaller tarafına geçmesi anlamına gelen bu ittifakla birlikte, ayrıca eklemeliyiz ki, yerel feodaller kimin padişah olacağına karar verecek kadar güçlenmiş durumdadırlar.

Tarihsel Sıçramanın Eşiği

16. yüzyılda Osmanlı devlet bürokrasisi yaygınlaşmış, saray ve çevresinin masrafları artmıştır. Fransa ile başlayıp, diğer Avrupa devletlerine tanınan kapitülasyonlar, devletin gelirlerini azaltır. Gümrük ve vergi ayrıcalıkları ile ülkeye giren yabancı mallar, yerli

zanaatçılığı sekteye uğratır. Diğer yandan savaşların maliyeti, kullanılan teknolojinin gelişmesine bağlı olarak çok yükselmiştir. Bir arada düşünüldüğünde Osmanlı maliyesinin, 'yükseliş dönemi' denilen Kanuni devrinde, tarihinin kritik bir dönemini yaşadığı görülür.

16. yüzyılın son çeyreğine doğru, doğuda İran, batıda Balkan Devletleriyle çok uzun süren ve sonuç alınamayan savaşlar, Osmanlı maliyesini tüketir. Devlet bürokrasisinin ve sarayın giderleri ile sonuçsuz savaşların yüksek maliyeti Osmanlı egemenlerini feodal derebeylerin talep ve eğilimlerine taviz vermeye zorlar. Tımar iktisadında ürünü satıp, elde edilen gelirle vergi ödeme sistemi, devletin içine düştüğü ekonomik darboğaz nedeniyle değiştirilir. Adına İltizam denilen sistemle tımar arazilerinin geliri peşin olarak satılmaya başlanır. Öşür sistemine göre vergisini ödeyen köylü, bu durumda mültezim tarafından vergisi peşin ödendiği için gelirinin son kuruşuna ve emeğinin son sınırına kadar sömürülecektir.

Mültezim, mülkiyeti devlete ait toprakların gelirini götürü usulü ile satın alan ve karşılığında devlete peşin olarak belli bir miktar para veren unsurdur. Tımar arazilerinde reayayı sömüren sipahi, iltizam düzeninde yerini mültezime bırakır. Mültezim devlete peşin ödediği paradan sonra kendi payına düşecek geliri yükseltmek için köylü üzerinde daha fazla baskı kurar, daha azgınca sömürür onu.

Mültezim ile tefeci sermaye arasında hem özdeşlik, hem zamandaşlık, hem ortaklık anlamında organik bir ilişki vardır.

Mültezim, devlete peşin olarak vereceği rant tutarını tefeciden aldığı para ile karşılar. Böylelikle üretici köylüden gasp edilen feodal rantı; devlet peşin alarak, mültezim ürüne el koyarak, tefeci faiz karşılığı aralarında bölüşürler. İmparatorluk bütçesi açık verdikçe ve dolaşımdaki para miktarı daraldıkça faizcilik yaygınlaşır. Öyle ki, başlangıçta yasak olan faizcilik,16. Yüzyılda, faiz oranları devlet tarafından belirlenmek kaydıyla yasallaşır.

Fiili olarak ise, faiz oranları tefeciler tarafından belirlenir ve tahmin edileceği gibi aşırı yüksek oranlarla bir soygun sistemi kurulur.

Osmanlı toprak mülkiyetini bozan ve tımar sistemini tasfiye eden süreç tefeci sermayenin ve bunun yanında para-meta, para-rant ilişkisinin gelişmesi ile başlar.

Tefeci sermaye, ağır vergiler altında ezilen ve ekonomik sıkıntı içindeki köylünün hem işlediği toprağı elinden alır, hem de henüz elde edilmemiş ürünü ucuza kapatır. Para sıkıntısından yararlanarak toprağı ve ürünü ele geçirirken, bir taraftan toprağın hukuki

mülkiyet statüsünü gözetmeksizin belli ellerde toplanarak yoğunlaşmasını sağlar, bir taraftan da köylünün kendi mülkiyetinde olan üretim araçlarını alarak onu tam anlamıyla mülksüzleştirir. Toprağın hukuki statüsü bir kenara itilerek, çoğu durumda zorbalıkla el konulan tımar arazileri, özel mülkiyet temelinde çiftlikler halini alır. Osmanlı toprak düzeninde, kırda, tarımsal üretimde sınıfsal farklılaşma ve dolayısıyla servetin belirli ellerde birikmesi, esas itibarıyla feodal ekonomiye ters düşen, onu aşındıran, çürüten bir gelişmedir. Tefeci sermayenin beraberinde getirdiği bu sınıfsal farklılaşma, bir yandan mülksüzleşme ve diğer yandan servet birikimi, Osmanlı toplumunda kapitalist ilişkilerin ön koşullarından birisidir ve ilkel birikimin kırlardaki ilk nüvesidir. Burada iki önemli saptama ile Osmanlı merkezi feodalizminin tarihsel evrimindeki geri kalmışlığa bir yanıt vermek mümkündür. Avrupa devletleri manüfaktür üretimine geçerken, Osmanlı devleti, kentlerde feodal iktisadın temel birimleri olan loncaları, tefeci sermayenin yıkıcı gücüne karşı koruma altına alarak nesnel gelişmenin önünü kesmeye çalışır. Zanaat dallarına kota koyma ve üretimi sınırlandırma gibi koruyucu tedbirlerle lonca düzenini yani feodal zanaatçılığı sağlamlaştırma yoluna gider, tefeci- tüccar sermayesinin lonca düzenini yıkmasını önler. Kırlarda ise bir yandan tefeci sermayeye engel olamaz, bir yandan iltizam düzenine mecbur kalır ve bir yandan da mülksüzleşen köylünün mültezime, feodal derebeyine karşı ayaklanmasına göz yumar, hatta kimi durumlarda teşvik eder. Dolayısıyla 16. yüzyılda Osmanlı toprak mülkiyet sisteminin bozulması denilen olgunun aslında ileriye doğru tarihsel bir hamle anlamına geldiğini belirtmeliyiz. Ancak yeni gelişen sınıf dinamikleri, henüz yeterince güçlü olmadığı için Osmanlı yerleşik düzeni ve feodalitesini yıkma, aşıp geçme yeteneği gösteremez. İç krizler, toplumsal kargaşa ve ayaklanmaların itici gücü tarihi ilerlemeye yetmez, vakti gelen sıçramayı yapamaz ve sonuç itibariyle yenilir. Kapitalizmin eşiğine gelmiş olan Osmanlı yerel feodalitesi merkezi devlet feodalizmiyle uzlaşarak feodal sömürüden aldığı payı büyütme karşılığında bu eşikten dönmeye ya da oyalanmaya razı olur.

Tımarlı Sipahiden Yeniçeri Ordusuna

Tımar sisteminin "istismarı" ve "yozlaşması" ile birlikte Osmanlı ordusunun temel dayanağı olan sipahi ordusunun kaynağı da orta-

dan kalkar. Tımar sipahilerinin gelir düzeyi ve büyüklüğüne göre yanlarında asker beslemeleri ve savaş zamanlarında başlarına geçip orduya katılmaları biçimindeki askerlik hizmeti ömrünü doldurur. Avrupa'da 14. yüzyıldan itibaren meta-para ilişkilerinin gelişmesine bağlı olarak tımar sistemine dayalı şövalye ordusundan ücretli orduya geçilirken Osmanlı'da ancak 16. yüzyılda aynı paralelde gelişme ile tımarlı sipahinin yerini yeniçeri ordusu alır.

Osmanlı İmparatorluğu için iki önemli sonucu vardır bunun. Birincisi, savaş teknolojisindeki gelişmeye göre başlıca olarak barut, gülle, top, çakmaklı tüfek tedarik ve imalatını pahalı bir sektör olmasına karşın Osmanlı devleti de geliştirmek zorundadır. Buna bir de ücretli askerlik/ yeniçeri ocağı dahil olunca savaşların maliyeti oldukça yükselir. Üstelik yeniçeri ordusu maaşını alamadığı yerde, ya da başındakilerden memnun olmadığı durumda "savaşa gitmeyiz" diye tutturur, bunu zorlayacak başka bir kuvveti de (başlangıçta) olmadığı için padişah genellikle yeniçerileri hoş tutmaya gayret eder. (Konumuz dışında olmakla birlikte yeniçeri isyanlarının, "kazan kaldırmalarının" Osmanlı devletinde nice vezir ve baş vezirlerin kellesini almış, tahttan padişah indirmiş, padişaha taç giydirmiş oldukları bilinir.) İkinci sonuç ise, savaş zamanı geldiğinde orduya katılmayı reddeden tımarlı sipahilerin, yerel askeri birlikler biçiminde bağımsız hareket etme eğilimleridir. Celali İsyanlarının başıbozuk çeteler halinde talan ve soyguna girişen bölükleri bu yerel feodal tımar sahibinin, mültezimin, sancak beyinin vb. yanında tuttuğu sipahiler ve zamanla bunlara katılan levend ve sekbanlardan oluşur.

Avrupa'nın aksine, Osmanlı'da paralı askerlik çok daha öncelere dayanır. Hassa ordusu adı verilen doğrudan padişaha bağlı bu birlikler, tımarlı sipahi veya başka bölüklerden olası kimi ayrılıkçı eğilimlere karşı da güvence sağlar. Ancak bunların sayısı ve gücü azdır. Osmanlı devletinin en güçlü olduğu Kanuni döneminde hassa ordusu 20 bin, tımarlı sipahi/ eyalet askerleri 130 bindi. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu sayılar ters orantılı biçimde değişir. 1600'lere gelindiğinde tımar sistemine dayalı hassa ordusu, yeniçeri ocağı, kapıkulu atlısı gibi paralı askerlerin sayısı artar. Karşılaştırma bakımından, 1550'lerde 90 bin civarında olan sipahilerin sayısı 1600'lerde 30 bine düşer. Buna karşılık 1560'larda 10 bin civarında olan yeniçeriler 1600 sonrası 100 bine, 6 bin civarındaki kapıkulu atlısı da 50 bine çıkar. Ücretli ordu devlette merkezileşmenin güçlenmesi anlamına gelir.

Köylü ve Reayanın Mülksüzleşmesi

Toprak mülkiyetinde miri yapının kâğıt üstünde aynen kalmış olması bir anlam ifade etmez. Tefeci sermaye, iltizam düzeni, vakfetme gibi yollardan toprak mülkiyeti ve servet birikimi yerel feodaller ve mülksüzleşmiş köylü biçiminde temelde iki sınıfsal kutupta farklılaşmaya yol açar. Bu gelişme, merkezi feodal Osmanlı'nın çıkarlarına uygun değildir. O yüzden kimi bölgelerde köylünün mülksüzleşmesini önleyici yasalar çıkarır. Üretici köylüyü tefeci sermayeye karşı koruma tedbirleri alır. Mülksüzleşen köylünün tımar topraklarını terk etmesini yasaklamaya kalkar vb... İktisadi-toplumsal gelişmenin nesnel yasalarına karşı feodal Osmanlının hükümsüz yasaları... Bir toplumsal alt-üst oluşun kaçınılmaz olduğu bu tarihi koşullarda asıl fatura yoksul üretici köylü sınıfına kesilir. Tekrarlarsak başlangıçta bağımsız ve özerk gelişme yolu tutturan genel feodaller güçleri yetmeyince merkezi devlet feodalitesiyle anlaşır ve uzlaşır. Bu çalkantılı dönem oldukça uzun sürer. Neredeyse bir asır Anadolu toprakları yoksullaşmış, mülksüzleşmiş köylü kan ile yoğrulur.

Toprak mülkiyetindeki "bozulma" ve toprakların belli ellerde toplaşması Anadolu ve Rumeli'de çok sayıda çiftlik kurulmasına ön ayak olur. Dirlik sahipleri, ellerindeki toprakların tımar arazisi olmasına aldırmaksızın, kendi mülkleriymiş gibi kullanmaktadırlar. Büyük toprak sahipleri sınıfına atlayan bu eski dirlikçiler, kurdukları çiftliklerde "ücretli işçi" çalıştırırlar. Bir zorlama olmaksızın topraklarını terk eden köylüler, yeni kurulan bu çiftliklerde ücret karşılığı çalışırlar. Orakçı, sığırcı, çoban, ırgat vs. kaydedilerek ücretli çalıştırılıyor olmaları, bu köylülerin mülksüzleştirilmelerinin yanı sıra işgücünü özgürce satabilme koşullarının da mevcut olduğunu gösterir.

Köylü reaya, toprağı satma hakkına sahip değildir ama kullanım hakkına sahiptir ya da ipotek ettirebilir. Tefeciye borcunu ödeyinceye kadar bu tasarruf hakkından vazgeçer, ancak koşullar ağırlaşır borcunu ödeyemez duruma geldikçe kendi özel mülkiyetindeki üretim araçlarını da elinden çıkarmak zorunda kalır ve/ya da kaçar. Öyle ya da böyle köylü topraktan koparak mülksüzleştirilmektedir. Kanuni'nin son dönemlerinde artan "çiftbozan reaya" oranı, arazi alım satımının gelişmiş olmasını ve topraktaki mülkiyet ilişkilerinin yeni almakta olduğu biçimi gösterir; gerek reaya, gerekse sermaye

sahibi/tefeci sermaye/ büyük toprak sahipleri açısından, topraktaki devlet mülkiyeti dikkate alınmayacak derecede önemsizleşmiştir.

Mülksüzleşen köylü, topraklarını ya kendisi terk eder, ya da yeni sahibi tarafından zorla atılır. "Çiftbozanlık", reayanın üretimden koparılmasıdır.

Mülksüz kalan köylülerin bir kısmı çeteler kurarak yol kesiciliğe, çapulculuk ve soygunculuğa başlar. Bir kısmı ise şehirlere akın eder. Şehirlerde de Osmanlı iktisadı neredeyse tamamen özgürleşen ve satacak işgücünden başka bir şeyi olmayan bu işsiz-topraksız-mülksüz yığınları emecek anayi/manüfaktür üretimine yol vermemekte direnir. Feodal iktisadın sanayi kolu olan lonca düzeninde yer yoktur bunlara. Kısa bir dönem içerisinde yüzyıllardır süregelen alışkanlıklarından koparılmış ve kendisine yabancı yeni durum ve koşullarla, beraberinde uymaya zorlandığı yeni kural ve yasaklar karşısında bu mülksüz köylülerin fazla seçenekleri yoktur. "Bazen eğilimlerden, çoğu durumlarda da şartların zorlamasından dolayı kitleler halinde dilenciye, soyguncuya ve çapulcuya dönüşür"ler. (Marks)

Avrupa kapitalizmi, mülksüzleşen yığınlara karşı sert yaptırımlar istemiş, çoğu durumda gelişmekte olan burjuvazi ile uzlaşan monarşik feodaller, örneğin İngiltere Krallığı, dilenciliği yasaklamış, serseriliği idamla cezalandırmış (16. yüzyılda İngiltere'de 72 bin "serseri" idam edilmiş), Fransa dilencileri, serserileri, işsiz güçsüz "aylak takımını" deniz ötesi sömürge adalarına sürgün ederken Osmanlı İmparatorluğu bunun tersini yapmış, ayaklanan köylülerin safını tutmuş ve böylelikle esasında feodaliteyi, yani statükoyu korumaya çalışmıştır.

Celaliler

Osmanlı resmi tarih yazımında, 17. yüzyıla kadar, Müslüman reayanın herhangi bir bölgede ayaklanmasına, aralarında hiçbir fark gözetmeksizin Celali ismi verildi.

1450'lerde Celali isimli birinin Tokat civarında çıkan ayaklanmaya önderlik etmesi ile 'Celali', sıradan bir isim olmaktan çıkıp kavramlaşır. Ancak yine Osmanlı vakayinamelerinde 1598'deki Karayazıcı ayaklanması sonrasında belirli karakterdeki ayaklanmalar için bu tanım kullanılmaz. Burada Osmanlı egemen sınıfının kategorik bir ayrıma başvurduğu anlaşılıyor. 16. yüzyıl ortalarından önceki

Şeyh Celal, Baba Zinnun, Kalender gibi tarikat kökenli ayaklanmalar, Celali İsyanı olarak tanımlanmıyor. Zira bu tür ayaklanmalar Alevi-Bektaşi halk ayaklanmaları olarak kabul ediliyor ve Osmanlı toplumsal düzenini değiştirmeyi ya da yıkmayı hedeflediği kaydediliyor. Hâlbuki 1550'lerde tekil halde başlayan, Kanuni'nin son devrelerinde de rastlanan, 1600'lere kadar yayılarak büyüyen ve tüm Anadolu'yu kasıp kavuran ayaklanmalar, devletin siyasi ve toplumsal düzenini yıkmayı hedeflemiyor, kimi devlet politikalarının değiştirilmesini, kimi yöneticilerin cezalandırılmasını, haksızlıkların giderilmesini, vergilerin düşürülmesini ve/ya da kimi ayrıcalıklar, avantajlar vb. elde etmeyi amaçlıyor. Yani belirgin ya da örtük bir siyasi programı olmayan, bir siyasi ya da toplumsal devrim peşinde koşmayan, merkezi feodal devlet ile bilek güreşi yaparak çıkarlarını koruyan ve sömürü payını arttıran vs. vb. türden ayaklanmalar yalnızca Celali İsyanı kategorisinde değerlendirilir. Osmanlı merkezi idaresi de yer yer büyük katliamlara girişerek bu isyanları bastırırken, mevki-makam vaat ederek, genel aflar çıkararak isyancılarla uzlaşma yoluna da gider. Yani Celali İsyanlarını şiddetle ezme siyasetinin yanında, Osmanlı, bu isyancıları düzen içine çekme siyaseti de izler. Kategorik ayrıma gitmesinin sebebi de bu siyasetinde yatar. Osmanlı düzenini değiştirmeyi amaçlayan toplumsal reform hareketleri ya da ayaklanmalar katı biçimde ve şiddetle bastırılırken, düzeni yıkmayı ya da değiştirmeyi hedeflemeyen şahıs ya da topluluklar ayaklanmış, çok kan akıtmış, büyük zararlar vermiş olsalar da, Osmanlı devlet düzeni, onları içine alarak sönümlendirmeyi bir siyaset biçimi olarak uygulamaktan geri durmaz.

Bu siyasetin kendisi ve sözü edilen türden toplumsal hareket ve ayaklanmaların kategorik ayrıştırmaya tutulması, buna göre yapılan tanımlamalar, Osmanlı merkezi devlet yönetiminin pragmatist siyasi karakterini yansıtır.

Toprak Mülkiyet Düzeninin "Bozulması"

16. yüzyıl ortaları, Osmanlı feodalitesinin ürün-ranttan para-rant sömürüsüne doğru nesnel ilerleyiş dönemidir. Meta-para ilişkileri iktisadi feodaliteye yön vermeye başlar. Dünya ticaretinin kavşağı ve ana güzergâhı olarak Osmanlı toprakları, Avrupa'da 16. yüzyılda büyük bir atak yapan ve hızla gelişen manüfaktür tarzı ile üretilen metaların hem pazarı hem de doğuya ulaştırılmasının aracısı duru-

mundadır. Ülkeye yoğun meta girişi, Osmanlı'nın yaşadığı iç krizleri büyütür, altın ve gümüş, meta ithali karşılığında dışarı gider, ülkede para darlığı baş gösterir. Normal gelirleri ile aşırı yükselen giderlerini karşılayamayan Osmanlı, her sömürücü sınıf devletinin yapacağı ilk işi yapar, vergileri yükseltir ve köylü reayanın boğazına çöker. Faizcilik, tefeci sermaye, iltizam düzeni, mültezim gibi ekonomik kategoriler ve bunların merkezinde duran toprak mülkiyet düzeninin "bozulması", değişmesi; Anadolu üretici köylülüğün "Çiftbozan Reaya" olarak ayaklandığı ve yine "Büyük Kaçgunluk" diye de tanımlanan büyük toplumsal alt-üst oluş döneminin nesnel ve kaçınılmaz siyasi-iktisadi- toplumsal sonuçlarıdır.

A) Köylülüğün Çözülmesi

1550'lerden başlayarak geçim sıkıntısı yaşayan Anadolu ve kısmen Rumeli üretici köylü sınıfının genç kuşağı içinden iki siyasi tabaka ortaya çıkar. Celali isyanlarının ilk kıvılcımları, ilk soygunu, yol kesici çeteciler "levendler", kent merkezlerinde ilk sokak gösterileri yapan, sokak çatışmalarına giren küçük çaplı ayaklanmacılar ise "suhteler"dir. Üzerinde yaşadıkları tımar toprakları tüm ailenin geçimine yetmeyince, erkek çocuklar imaretlere gönderilir ve buradaki medreselerde hem eğitim görür, hem barınırlar. Köylerde "sıbyan mektebini" tamamladıktan sonra kasaba ve şehirlerde orta medreselere giden "medrese talebesi"dir suhteler. 16. yüzyıl ortalarına gelindiğinde medreseler tıklım tıklım doludur. Orta medreseyi bitirdikten sonra müderris-hocalarının icazeti ve tavsiyesi ile Bursa, Edirne ve İstanbul'daki yüksek medreselere ancak çok azı gidebilir, kalanlar ise, işsiz, evsiz, aç kent yoksullarına katılırlar.

Aralarından sadece birkaç bininin gidebildiği üç yıllık yüksek medreseyi tamamladıktan sonra bu suhteler de orta medrese mezunu suhtelerin durumuna düşerler. Sonuç olarak bu eğilimli gençler Bursa, Aydın, İzmir, Edirne, Konya, İstanbul gibi dönemin merkezi kentleri ağırlıklı olmak üzere tüm Anadolu kentlerini doldururlar.

Medrese çağı geçen gençler ve malını mülkünü satıp köyü terk eden erkekler için en cazip iş, "ümera kapusu"na kaydolmaktır. Osmanlı bunların bir kısmını ülkenin en uzak noktalarına ve sınır boylarına gitmek şartıyla azap, yeniçeri, kale muhafızı olarak yazıp yollar. Devlete kapılanmak maksadı ile çiftini bozan bu köylüler, bir "kapuya" kapağı atamasa da levend sayılır. Boşta kalan eskinin üre-

tici köylü reayası 10-20'si, 50-100'ü bir araya gelip yol kesen, çapul yapan, kervan soyan levendat olur.

Yerel feodaller ve mültezimlerin değişik yollardan ele geçirerek (vakıflaştırma; tasarruf hakkını satın alma) özel mülkiyet ve çiftlik topraklarında ücretli ya da murabaa usulü çalıştırdıkları köylüler dışında büyük kitleler halinde toprakları terk eden esas olarak topraktan kopan levendat ve suhte yığınları topluca ele alındığında Osmanlı feodalitesinde klasik serfliğin çözülmekte olduğunu, köylülük içinde sınıfsallaşmanın başladığını kanıtlar. Henüz Kanuni hayattayken taht kavgasına girişen Şehzade Selim ve Şehzade Bayezid arasındaki kavgada Bayezid ordusunu ağırlıkla çiftini bozan "Rençber taifesi"den kurar. Selim ise babasının önerisi ile yine esas olarak değişik işlerde gündelikçi olarak çalışan "Yevmeyelü Taifesi"nden. "Çiftini bozan rençber" ve "yevmeyelü taifeleri" olgusu Osmanlı feodal toplum düzenindeki çözülüşün ne derece ilerlemiş olduğunu gösterir.

B) Çözülmenin Yarattığı Kaos

Anadolu'nun kırları, kasaba ve kentleri, yollar, köprüler, geçitlere varıncaya kadar insanın ayaklarının çiğnediği her yer, tam anlamıyla bir kaos, kargaşa, güvensizlik içinde, kavga, isyan, baskın, soygun ile yüz yüzedir. Suhteler ve levendatlar bir taraftan, yerel feodallere sığınmış "kapulanmış" levend ve sekbanlar, tımarlı sipahiler, mültezim adamları, başka bir taraftan köylünün emeği, ürünü adına ne varsa elinden alır, bir de borçlandırırlar.

Suhteler, aralarında esnek bir örgütlülük geliştirmişler, bazen birkaç bine çıkan sayıları ile devlete başkaldırır, ordu birlikleri ile savaşırlar. Yenilip gerilediklerinde Anadolu'nun farklı kentlerindeki arkadaşlarının yanına dağılıp güç toplayıncaya kadar saklanırlar. Aralarında birbirlerini koruyup kollamak gibi bir dayanışmacılık mevcuttur. Bunlar çoğu zaman devlet güçlerine ve ehl-i örf (seyfiye) sınıfından kesime baskınlar verirler.

Levendatlar tamamen düzensiz, dağınık, sayıları her zaman değişken, en yaygın biçimiyle 50-100 kişilik gruplar halinde, özellikle kendi ımemleketleri civarında etkinlik gösterirler.

Burada reayaya dokunmazlar, aksi durumda desteksiz kalırlar. Bir grup basılıp, kılıçtan geçirildiğinde arta kalanlar gidip bir başka gruba katılırlar. Aralarında bir bağ yoktur, sağlam birliktelikler

oluşturamazlar, sürekli dağılıp dağılıp birleşir, farklı gruplardan kopmalar katılımlar yaygındır. Duruma göre içlerinden birilerini, hatta kimi zaman başlarında bulunan kişiyi bile pazarlık karşılığında devlete teslim etmeleri normal karşılanır.

Bu iki isyancı tabaka, ne kadar yaygın bir coğrafyada etkinlik gösteriyor olsalar bile halka, köylüye, esnaf ve zanaatkârlara, kervan ve tacirlere verdikleri zararın yanında, farklı görünüm ve konumlarda olan ancak hepsini ortak bir sınıfsal kimlik ile tanımlamada sakınca olmayan yerel feodallerin verdikleri zarar tarifsizdir. Katlettikleri köylülerin, el koydukları para, mal ve mülkün rakamla ifadesi olanaklı değildir.

c) İdari Yapıda Sınıfsal Farklılaşma

Osmanlı idari yapısı ehl-i şer ve ehl-i örf olarak ikiye ayrılır. Ehl-i şer sınıfı kadı, müderris, müftü, naip gibi unsurlardan oluşur, bunların üst tabakası ulemadır. Görevleri yürütülmekte olan devlet işlerinin şer-i hükümlere, İslam hukukuna uygunluğunu denetlemek ve sağlamaktır. Bu sınıf da zaman içinde doğrudan ya da vakıf yolu ile toprak edinmiş ve feodalleşmiştir. Ehl-i örf, ümeradan her düzeyde devlet memurudur. En üst tabaka rical ve divan mensuplarıdır. Siyasi işler, asayiş ve düzenden sorumludurlar. Bu görev dağılımına göre ehl-i örf, görev ve yetkileri bakımından ehl-i şere uymak zorundadır. Şeri ve örfi diye ayrılan bu iki kesimin egemen feodal sınıf mensubu olarak da çıkarları farklılaşmıştır ve feodal sömürüden daha fazla pay almak için kimi zaman açıktan, kimi zaman dolaylı çatışma ve kavgalara giriştiler.

Suhte ve levend takibatında bu çıkar kavgası tarafları ayrıştırır ve saflaştırır. Kadı ve müderrisler hemen her zaman suhtelerin yanını tutarlar. Beylerbeyi ve sancak beylerinin suhtelerin üzerine yürümesini önleyecek yasal kılıf bulur, engellemeye çalışırlar. Diğer yandan levendatın halka ve köylüye yaptığı zulüm ve soygunlara da ehl-i örf göz yumar. Vilayet ve eyalet yöneticileri, beylerbeyi ve sancak beyleri vergi toplama işini yanlarında tuttukları adamlara verirler. Merkezi devlete verilen yıllık vergi haricinde ümera ve asıl yerel feodaller köylüyü soymak anlamına gelen çeşit çeşit "vergi salma" yetkisine sahiptirler. 16. yüzyıl ortalarından itibaren sonu gelmez savaşlar, bu kesim için bulunmaz fırsat yaratır. Savaşı gerekçe yaparak iki üç ayda bir savaş gideri diyerek yeni vergi salması yapar ve

yanlarında tuttukları levendat ve sekbanlardan oluşan paramiliter kuvvetleri köylünün üzerine salar, varını yoğunu zorla alırlar.

İltizam düzenine geçildiğinde, mültezim, devlete ödediği peşin paradan sonra ürün gelirine el koymakla kalmaz, gelirini toplam olarak arttırmak için türlü dalavere ile köylüden para koparır, bunu da yine yanında beslediği "adamlara" yaptırır.

Tımar sahibi dirlikçiler, bir yandan yanlarında barındırdıkları sipahilerle savaşa katılmak ve savaş giderlerine katkıda bulunmak için merkezi otorite tarafından zorlanırken, ki bu dirlik sahibi olmanın kanuni yükümlülüğü idi, diğer yandan tefeci sermaye- mültezim ikilisinin ekonomik kuşatması, sancak beylerinin siyasi baskısı altında sıkışır. Tımarlı sipahi kesimi de gücü yettiğince köylünün boğazını sıkar, ürününü de elinde ne kaldıysa alır.

Bu sömürücü asalak tabakalar içinde tımarlı sipahiler yani dirlik sahipleri, ömrünü doldurmuş bir iktisadi sistemin temsilcisi durumundadırlar. Osmanlı Devleti'nin bitmek bilmez İran ve Balkan Savaşlarına hem asker takviyesi hem de ekonomik katkıda bulunma zorunluluğu dirlik tutmayı cazip olmaktan çıkarır. Toprak mülkiyetindeki değişim, köylülerden sonra ikinci olarak da bu kesimi hedef almıştır. Tımar sahibi dirlikçiler 16. yüzyıl sonlarına doğru 1575'lerden itibaren artan biçimde savaşa gitmeme, şartlı gitme, savaş meydanını terk edip topraklarına dönme nedeniyle Osmanlı Devleti ile çatışma noktasına gelirler. Merkezi feodalite, kesin olmayan rakamlarla 30 bin civarında sipahi askerine karşılık gelen tımar arazisine el koyar, kayıtlardan düşürür. Bu büyük kitle, eğitimli savaşçı, yeni işsiz kuvvet, suhte ve levendat kalabalığına karışır, Celali İsyanlarına benzin olur. Tımar sahiplerinin bir kısmı, bu sebepten kullandığı toprağı kaybederken bir kısmı mültezim baskısı ile karşı karşıya, ayrıca dirlik sahiplerinin neredeyse tümü azalan gelirleri nedeniyle tefeci sermayeye borçlanmış durumdadır. Toprağın mülkiyet karakterindeki değişim sürecine bu olgular da eklenince, Osmanlı toprak rejiminin muazzam biçimde köklü bir dönüşüm geçirmekte olduğu görülür.

Suhteler

Suhte ayaklanması medrese çıkışlı işsiz kalmış talebe kitlesine dayandığı için Celali döneminin içinde eriyip kaybolmuş gibidir. Hâlbuki suhtelerin hoşnutsuzlukları da dönemin sosyoekonomik

koşulları ile doğrudan bağlıdır. Toprak mülkiyetindeki değişim, özel mülkiyete doğru gidiş, merkezi devletin zayıflaması, köylerden genç kuşağın kentlere akını, ekonomik koşulların ve iktisadi düzenin aşırı yoğunlaşmış medrese talebelerine iş-görev bulma potansiyeli taşımaması vb. Celali İsyanlarının da başlıca nedenlerindendir. Osmanlı iktisadi düzenindeki bu dinamik dönüşüm süreci toplumun istisnasız tüm sınıflarını ve her tabakasını kapsamına almaktadır. Dolayısıyla sömürücüler ve sömürülenler biçiminde temelde çıkarları karşıt iki cephenin ayrışarak saflaşmasının nesnel koşulları son derece elverişliyken, öznel koşullar buna hazır değildir.

Suhte ayaklanmaları bu nedenle halkın desteğini alamaz. Başta işsizlik gelmek üzere, tamamen ekonomik nedenlerle isyana kalkışan suhteler, bir siyasi program oluşturma ve hareketlerini siyasi amaç birliğine kavuşturmayı başaramayınca, ayaklanmanın

yozlaşması da kaçınılmaz olur. Merkezi devlete karşı öfkeleri ile ehl-i örfe karşı sert çarpışmalara girerler. Devletin şiddetle bastırma, kovuşturup yakaladıklarını idam etme, "tedip ve tenkil" siyaseti Suhtelerin öfkesini büyütmekten başka bir işe yaramaz ve onlar da intikam saldırılarına girişirler. 1575'te belli merkezlerde başlayan ve henüz cılız isyancı gruplar halinde hareket eden Suhtelerin ayaklanmaları, 1579-83 arasında Bursa, Balıkesir ve Batı Anadolu'nun neredeyse tümüne yayılır ve hakimiyet kurar. Afyonkarahisar siyasi merkezleri gibidir. Bursa sancak beyi çaresizdir.

Aynı dönemde ehl-i örfe "kapulaşmış" levendatın dışında Celali bölüklerinin köy basma, yol kesme, soygun faaliyetleri de sürmektedir. Ancak bu iki isyancı hareket birleşme eğilimi gösteremez. Kayda değer karşılıklı çatışma örnekleri de yoktur. Siyasi bir önderlik yaratamamaları ve amaç ve hedeflerini siyasi bir program haline getirememeleri tek tek her iki hareketin temel zaafıdır, bu aynı zamanda güçleri birleştirmeyi ve birlikte hareket etmeyi düşünememelerinin de birinci ve esas sebebidir.

Keza suhtelerin ehl-i şer, levendatın ehl-i örf tarafından ekonomik ve siyasi çıkarları için kullanılmaya açık olmalarının nedeni de yine bu zaaftır.

Köylü ayaklanması

Köylü reaya, kime arka çıkacak ya da kime sığınacak bilemez, çaresizdir. Ümeranın kapısındaki sekbanlar düzenli düzensiz köy-

leri dolaşıp vergi toplama adına soygun yaparlar. Mültezim tasarruf hakkı payını almaya adam salar. Tefeci faiz ve ipotek aylıklarını aksatmaz. Topraklanan ehl-i şer mensupları, hem feodal rant biçiminde, hem şer-i hükümlerin icabeti denilerek köylüden para ve ürün toplar. Merkezi devlet aygıtının öşür başta olmak üzere saldığı vergi türleri de köylünün sırtına bindirilir. Vergi toplama usulü tam bir zorbalıktır. Üstüne bir de Celali bölükleri basar köyü, köylü reayayı. Bu bölüklerin birçoğu sancak beyi, beylerbeyi, kapıkulu önde geleni gibi ehl-i örften feodallerin hesabına çalışırlar. Soygunları açıktan üstlenmez ve sahiplenmezler ama elde edilen "ganimet" bu ümera mensuplarına akar. Üretici köylü, Celali bölükleri ile ümeraya bağlı levendat ve sekban bölüklerini ayırmaz, aynı yöntemle ve aynı amaçla soyulmakta, katledilmekte, kadınları-kızları kaçırılmakta, hayvanları sürülüp götürülmekte ya da telef edilmektedir vb. Reaya önce kadı ve müderrise gider şikâyete, oradan çok sayıda şikayet yağar saraya... Devlet güvenliğini sağlayamayınca köylü kendi güvenliği için silahlanır, birlikler teşkil eder, köye kimseyi sokmaz, beyler-sancak beyleri ve kuvvetleri dahil, köye girmeye kalkanlara silahla karşı koyarlar. Padişah ve merkezi otorite, statükoyu koruma çabasının bir örneği olarak köylünün silahlanması, silahlı bölükler kurması ve köy korumalığına başlamasını ehl-i örfün şikâyetleri ve ısrarlı itirazlarına rağmen, (yayımladığı "Adalet Fermanı" ile) yasallık örtüsü altına alır. Ancak bu uzun süreli ve kalıcı bir ruhsatlandırma değildir. Birkaç yılda bir silahlanma yasaklanır/ ruhsatlandırılır.

Anadolu köylüsünün ayaklanması iki biçimde olur. İlki reayanın yüksek vergiler, haksız "salma"lar, baskı ve zulüm, soygun ve katliam vb.ne tepki olarak beyler ve sancak beylerine, dirlik sahiplerine, mültezime yani sömürücü yerel feodal unsurlara karşı ayaklanmasıdır. İkinci biçimi topraktan kopan reayanın günümüzdeki ifadesiyle lümpen kalabalıklar haline gelen kesiminin düpedüz harami çetelerine dönüşmesidir. Bu kesim yeri gelir bir yerel feodalin "kapu eri"-dir, onun adına vergi toplar, köy basar, adam-kadın kaldırır, soygun yapar, gün gelir tamamen kendi çıkarına hareket eder.

Birinci gruptakiler etkinlik alanlarında genellikle köy baskını yapmaz; köylere zarar vermez, hatta zaman zaman köylüleri dışarıdan gelen vergi tahsildarı ya da soyguncu çetelere karşı korur. Beylere, beylerbeyi ve sancak beylerine, tefeci sermayeciye, mültezime ve diğer ümera sınıfına düşmandırlar. Çiftliklerini basar, kervanlarını soyar, haraca bağlarlar. Celalilerin bu kesimi halk tarafından

sevilir, sahiplenilir ve korunur. Yeri geldiğinde bilgi sağlanır, erzak taşınır, yataklık yapılır.

Bölüklerin belli bir süreklilik kazanmaları, nam salmaları, bir iç düzen ve disiplin edilmeleri, içlerinden çıkan yetenekli önderlerine bağlıdır. 1581'de 200 kişilik grubuyla hareket eden Köroğlu efsanesinin kahramanı Köroğlu Ruşen bu tanıma uygun tarihi belgelere geçmiş Celali reislerinin en ünlülerindendir. İsmi etrafında efsane üretilen, halk edebiyatımıza destan kahramanı olarak geçen Köroğlu'nun Bolu- Gerede arasında etkinlik kurmuş, İstanbul-İran ana güzergahını tutmuş olması onun önemini arttıran ve tanınmasına katkıda bulunan unsurlardır. Ayrıca ehl-i örfe karşı yalnız değil, haksız kararlar veren kadılara karşı da cezalandırmalar yapması iki tarafa da düşman olduğunun kanıtı olarak halk içinde popülerliğini arttırır. Yine tanınmış Celali reislerinden olan örneğin İzmir'den Demircioğlu, Haymana'da Aydın Yazıcı, Kırşehir'de Kulaksız Yusuf gibi Anadolu'nun birçok bölgesinden levend ve sekban bölükbaşları Köroğlu ruhu taşır ve onun geleneğine uymayı esas alırlar.

Sonuçta Celali İsyanlarının kitle tabanı, 16. yüzyılda sefalet içine düşen köylü-çiftçi sınıfından gelir. Suhteler de, levend ve sekbanlar da köy kökenli ve köylü sınıfındandırlar. Suhteler eğitimli olmaları nedeniyle ayan kabul edilirler. Kendilerini ilmiye mensubu sayarlar. Onları bir arada tutacak bir dünya görüşleri ya da ortak bir amaçları vardır. Farklı kentlerdeki medreselerle ve medrese çıkışlıları ile zayıf da olsa irtibatlıdırlar. Gerektiğinde bir araya gelir, güçlerini birleştirerek ümeradan birileri ile çarpışırlar. 1575 öncesinden başlayıp 1580'lerde her tarafa yayılan, 87'lerden itibaren sönümlense de 1597'ye kadar etkinliğini sürdürebilmesi suhte ayaklanmalarının andığımız özellikleri ile ilgilidir.

Suhte ayaklanmasındaki yozlaşma belirtileri, içlerinden çıktıkları köylüleri soymaya kalkmaları, tecavüzler, boşuna kan akıtmalar vb.dir. 1585'lere doğru ehl-i örfe karşı kendilerini koruyan- gözeten kadılara da saldırmaya başlarlar. Mahkemeleri basarlar. Sona yaklaştıklarının işareti olarak okunmalıdır bunlar. Devlet içindeki desteklerini yitirirler, bu yozlaşma ile birlikte levendat ve sekban Celaliler ile birleşmekte sakınca görmezler. Devlet, dirlik sahiplerine, bölgelerinde askeri kuvvetler oluşturma izni verince, suhte ayaklanması gerileme ve sönümlenmeye yüz tutar.

Levendat ve sekbanlara gelince; onları bir arada tutacak ortak görüş, amaç, ideal vb. sahibi değildirler. Günübirlik geçimlerini sağ-

layacak ne olursa ona yönelirler. Gün gelir suhtelere arka çıkarlar, gün gelir, ehl-i örf hizmetinde devriye bölüklerine girerler. Yeri gelir "il erleri" arasında "eşkıya"ya karşı güvenlik sağlarlar. İsyanlar süresince, bunlar suhtelerde olduğu gibi bir münzevi bağ, örneğin bir levendlik, bir sekbanlık ruhu geliştiremezler. O yüzden sık sık dağılırlar; devlet toplu bir Celali imhasına giriştiğinde direnç gösteremezler. Ama bu tür imhalar çözüm değildir. Bir taraftan 50-100-200 kişilik Celali bölükleri Yeniçeri ordusunca ortadan kaldırılırken, bunların yerini hızla dolduran reaya akını sürmektedir. Anadolu'yu saran Celali yangınına Osmanlı'nın Yeniçerileri sürmesi ateşi büyütür. Her yer ayaklanmış durumdadır, herkes birbiriyle boğuşmaktadır. Kaos ve "anarşi" içinde geçen bu tarihi dönem; kaderine boyun eğmiş, yanıp kül olmaya razı, yoksul, aç, işsiz, topraksız ve artık ümitsiz kitlelerin kıyımı pahasına ilerlemektedir.

Para Politikası

1593'te Avusturya'ya açılan savaşın Celali İsyanlarına etkisi, 1578 İran seferinden daha fazla olur. Savaş giderleri ile bütçesi boşalan Osmanlı, vergilerle üretici köylüye yüklenir. Galata tefecilerine borçlanır. Tefeci sermaye, hem alacağına karşılık, hem yüksek kazanç nedeniyle iltizam satın alır. Para darlığı, devleti, akçenin kıymetiyle oynamaya sevk eder, gramajını düşürür. Devlet denetimindeki darphanelerde basılan akçelerin yanı sıra eksik ve ayarı düşük kalp akçeler para-meta ilişkisinin gelişmesine paralel olarak ekonomik yaşama dahil olur. Tefeci sermaye akçe basma hakkını satın alır ve darphaneleri özelleştirir. Kalp akçe basma işi bu özel darphanelerde yapılmaya başlanır. Akçenin hem değerinin düşmesi, hem de gramaj eksikliği, ilk önce dirlik sahiplerini vurur. Kırpılmış akçenin değeri düşer, ama vergi matrahı altın ayarına göre belirlendiği için her seferinde yüksek miktarda yani halis akçe değerini bulacak cedit akçe ödemesi yapmak zorunda kalır. Devletin para kıtlığına ve geliri arttırmaya bulduğu çare budur. Akçeden gümüş çalmak! Fatih devrinden beri gelenek halini alan akçenin ayarı ve gramajı ile oynama yöntemi 1590'larda had safhaya çıkar. Kanuni devrine kadar akçe ayarı ile oynarken değeri altın ayarına sabitlenirdi. Yani altın, rezerv para olarak değer belirlerdi. Fatih'ten sonra, neredeyse her on yılda bir yapılan akçe kesikleri ile değerin düşmesi altına sabitlense bile bir noktada bu aleni devlet hırsızlaması ekonomik yasalar ge-

reği patlayacaktı. Ve patlama hemen Kanuni'den sonra gerçekleşti. Eksik akçenin altın değeri olarak karşılığı mecburen düşürülüp yeniden ayarlandı. Ama devlet, para kıtlığı ve gelir darlığı nedeniyle akçe üzerinde oynamayı bir mali politika olarak belirlediği için, bu hırsızlığı sürdürür.

Dirlik sahibi, bu para-meta sıkışıklığının yüklediği bunalımın bir kısmını reayaya yıkarak iflastan korumaya çalışır kendisini. Ama köylü reayanın kesilen vergileri rantiyeden çıkarmak ya da vergi yükünü başka toplumsal tabakalara yüklemek durumu yoktur. Son halka üretici köylü sınıfıdır ve ürün buradan çıktığına göre, sömürü de buradan başlar.

Büyük İsyan Dalgası

Avusturya seferi sırasında asker kaçağı levendat ve sekbanların sayısı iyice artar. Zaten zor durumda olan tımarlı sipahiler de savaşa gitmek istemezler. Has ve zeamet sahipleri, sancak beyleri savaş çağrısı alırlar, yola çıkarlar ama ordugâhın aksi istikamette dolaşır dururlar. Gittikleri yerde savaş vergisi diye, sekban akçesi diye vergi toplarlar. Sefere katılmamak için zamanlarını yollarda oyalanarak geçirirler. Düzen kalmaz, her şey herkes birbirine karışmış, tam bir kargaşalık hüküm sürer. Anadolu'yu saran bu kargaşa, milyonlarla anılan bu kitleyi içine alan bir alt-üst oluş sürecidir.

Sefer çağrısına uymak istemeyen dirlik sahipleri, ümera ve hele asıl servet sahibi olan yüksek tımar ve zeamet sahipleri, kapıkulu taifesi ve has sahibi rical savaşın mahiyetine ortak olmaya yanaşmıyor, devlet kasasına katkı yapmaktan kaçınıyordu. Çeşit çeşit isimler altında savaş vergisi denilerek yeni bir soyguna uğrayacakları açığa çıkınca, hiçbir şeyleri kalmayan köylülerin yapacakları başka bir şey kalmıyor; topraklarını, ev-barklarını, çoluk çocuklarını bırakıp serbest dolaşan levend ve sekbanlara katılıyorlardı. Köylerde özellikle erkeklerin sayısı iyice azaldı, hane sayıları düştü. Köy nüfusu dağıldı. Kalabalıklar halinde levend ve sekban katılımları ile Celali bölükleri çoğaldı.

Ümeradan ve ehl-i örften gözden düşenler, makamlarını kaybedenler, azledilenler vb. kesimler dahil Celali grupları teşkil eder ve başına geçerler. Aralarında has ve zeamet gibi yüksek tımar sahibi kişiler de mevcuttur. Bunların katılmasıyla Celali İsyanları büyür, biner on biner isyancı ile kasabalar şehirler kuşatılmakta, Anadolu kentleri Celaliler tarafından tekrar tekrar fethedilmektedir.

Kaos ve Anarşi

Devlet, nakdi verginin yanı sıra davar, zahire gibi köylünün elinde ne kalmışsa toplamak üzere Anadolu'nun her bölgesine tahsildar çıkartır. Bu soygun girişimine direnir köylüler, silahlanır ve tahsildarı kovar, bazıları ile çatışma çıkar, öldürürler. Padişah bu Celali isyancılarının imhası için arkalarından ferman çıkarır... İsyanlar bu tür dalgalar halinde sürer gider Anadolu topraklarında.

Celali bölükleri arasında bazıları, isyanlarını sosyal reform, "adalet ve hakkaniyet" idealleri ile siyasi karaktere büründürürler. Osmanlı'nın zulüm yoluna saptığını, saltanatın yerine geçip bu düzensizliğe son vereceklerini, adaleti sağlayacaklarını duyururlar. Cılız bir siyasi program diyebileceğimiz çerçeve ile hareketlerine siyasi gaye görünümü veren Celalilerin ömrü daha kısa olur. Çünkü yanlarındaki levendat ve sekbanlar devletin zaman zaman yayımladığı adalet fermanlarının kendilerine tanıdığı silahlanma ve kendilerini savunma hakkına dayanarak ayaklandıklarını söylüyor ve davalarının saltanatla değil, ehl-i örf ve diğer soyguncu taifesi ile olduğunu savunuyorlardı. Dolayısıyla isyanın saltanat karşıtı bir harekete evrilmesi ve siyasi bir karakter kazanması, levendat ve sekban kitlesini hazır olmadığı bir kavgaya çekmek manası taşıyacağı için baştan kaybetmeye yazgılı bir girişim olmaktaydı.

Ehl-i örfe ve sarayın zalim adamlarına karşı hem köylüyü korumak, hem köylünün kendisini koruması için silahlanarak ayaklanması haklı görülür. Padişah da Anadolu halkları arasında bu işgüzar ve emir dinlemez adamlarına karşı reayanın tarafını tuttuğu kanaatinin yayılmasını başarmıştır. Celali bölüklerinin uzun ömürlü olması ve isyanların uzun sürmesinde bu faktör de etkilidir.

Beylerbeyi ve sancak beyleri, vilayet muhafızları, aslında hiç katılmamış oldukları sefer dönüşünde beklemedikleri bir durumla karşılaşırlar. Halk, reaya bunları kent ve kasabalara, sınırlarına girmelerine izin vermez. Amasya ve Çorum halkı kapılarını ehl-i örfe kapattıklarını duyururlar, silahlanır ve mevzilenirler. Anadolu vilayeti (bu eyalet düzeyinde bir idaredir, Ege ve Marmara bölgelerini kapsar) ahalisi de Beylerbeyi'ni kabul etmez.

Erzincan, Malatya, Urfa bölgeleri şiddetli bir iç savaşa tutulmuş haldedir. Toroslardan öteye çarpışmalarda aşiret kavgaları, Kürt-Arap çatışmaları da iç kavgayı sertleştirir.

Orta Anadolu'da Aksaray, Kırşehir, Kayseri, Bozok (Yozgat), Si-

vas gibi sancaklarda halkın ayaklanması yenilir, ehl-i örfe karşı korumasız kalır. Amasya, Çorum, Kastamonu, Ankara bütün Anadolu vilayeti sancaklarında durum tersidir. Sancak beyleri, ümera, ehl-i örf saraya şikâyet üstüne şikayet ve yardım çağrıları gönderirler. Güçlü bir medrese geleneği olan Konya ve Karaman'da suhtelerin de katıldığı reaya-derebeyi kapışmasında yerel feodallerin kuvvetleri dağıtılır. Alaiye ve Tarsus bölgesinde de yerel idareciler, reaya isyanına boyun eğerler.

Kadı ve müderrislerin padişah tarafından yayımlanan adalet fermanı ile reaya-ahali ayaklanmasını arkalamaları, yerel feodaller arasında sömürüyü paylaşma kavgasından başka bir şey değildir.

1575'ten sonraları kartopu gibi büyüyerek ilerleyen kargaşalık, yüzyılın sonuna doğru, artık birçok mültezim, müteferrika, çavuş hatta sancak beyinin servetlerini ve can güvenliklerini iyice tehlikeye sokacak boyuta varır. Bu kesimler karşı atağa geçerler. Kapıkulu olmaya aday levend ve sekbanları etraflarına toplayarak onlar da Celali bölükleri teşkil eder, başlarına geçerler.

Saflar öylesine geçişken, taraflar öylesine birbirine girmiş karışmıştır ki, hangi taraf ne zaman reaya yanlısı olup ümeraya karşı çarpışır, ne zaman bir mültezim safında ilmiye mensubu ve ayanlara saldırır belli olmaz. Ama sonuçta kanı akan ve kıyıma uğrayan tarafların kitle tabanını oluşturan reaya sınıfıdır, ölenler hep bu sınıftandırlar.

Saflaşma

1594-96 Avusturya-Macaristan seferleri sonrası en ileri noktasına varan Celali İsyanları, çok kararlı olmasa da bir kamplaşma evresi yaşar. Levend ve sekbanlar büyük oranda isyana kalkmış il ve eyalet yöneticilerinin etrafında toplanırlar. İsyan, merkezi feodaliteye bağlı kalan memur, asker ile ilmiye mensupları ayanlara yani bu iktisadi kriz döneminde büyük servetler yapan ve levendlerin çiftbozan olarak köyleri terk etmelerine sebep olan sömürücü zümreye karşı bir saldırı halini alır. Köylü reaya esas olmak kaydıyla kentlerde esnaf ve zanaatkâr ahali iki tarafın da baskısına maruz kalırlar. Köylüler silahlı milis tarzında savunma hareketi ile yer yer zorba devlet memurlarına karşı da isyana kalkışırlar. Böylelikle Celali İsyanı, silahlı halk ile ümeranın kapıkulu ağaları ve soyguncu sekbanlar arasında bir iç savaş halini alır.

Celali İsyanlarında Yeni Dönem ve Karayazıcı

Sekbanbaşılar, kapuağaları, sipah oğlanları, beylerbeyi, mültezim vb. derebeyleri Celali bölüklerinin başına geçtikçe örgütlenme ve hareket tarzında değişiklikler olur. Birkaç yüz kişilik sayısı belirsiz Celali bölüklerinden ayrı olarak büyük kuvvetleri birleştiren ve ordu düzeninde hareket eden bir yapılanmaya dönüşür. On binyirmi binlik kuvvetlerle sürekli hareket halinde ve Anadolu'yu bir baştan bir başa kat eden türden Celali bölükleri kurulur. Bu çaptaki Celali kuvvetleri, başlarındaki reislerinin ismiyle anılır. 1598-1608 arası dönemin Celali İsyanına, reislerin en büyüklerinden ve en ünlülerinden Karayazıcı damgasını vurur. Kendisi hakkında pek fazla bilgiye rastlanmayan Karayazıcı Halil, Tarsus bölgesinin sekban bölükbaşı olarak hizmet görürken, Celali İsyanları başladığında Malatya tarafına gelir. Celalilere karşı örgütlenen devriye bölüklerinden birinin başına geçer. 1598'de yanındaki devriye bölüğü ile birlikte Celali olur. Sebeplerine dair bir kayıt yoktur. Celali olur, o kadar. Dönemin kaotik ortamında bu tür durumlar olağan kabul edilir. Asıl bundan sonrası önemlidir. Çünkü Urfa civarında üslenen Karayazıcı paratoner gibi Anadolu'nun ünlü Celali şeflerini yanına çeker. Bu 1575'ten beri ilk kez yaşanan bir durumdur. Bu katılımlarla Karayazıcı büyük kuvvetleri yöneten bir Celali lider olur. Karayazıcı'nın yanında isyana katılanların toplumsal temeli oldukça çeşitlidir. Çiftçiler, göçebeler, küçük beyler-feodaller, asker kaçakları hatta sarayla arası bozulan büyük feodaller (Örneğin Habeşistan beylerbeyi Hüseyin paşa!). Fakat en geniş kesimi feodal sömürüye, yüksek vergilere, ümera baskısı ve zorbalıklarına isyan eden köylü-reaya sınıfı oluşturur. Diğer yandan Anadolu'nun doğusundan Kürtler ve Türkmen boyları da Karayazıcı isyanını destekler. Karayazıcı ile birlikte Osmanlı'nın ve ehl-i örf ile ehl-i şer mensuplarının siyasetleri değişir. Birkaç yüz kişilik sekbanın hırsını ve karnını doyurmak ile 20 bin üzeri birliklerin günlük iaşesi bile sorundur. Hareket halinde olan Karayazıcı bölükleri köylüden ziyade kasaba ve kentleri haraca keser, salma salar. Kent ve kasabalarda istenen salmaları ödeme gücüne sahip olanlar mültezim ve tefeci-tüccar taifesi, kadılar, müderrisler, ayan ve eşraf idi. Büyük miktarda paralar (dönemine göre bir kaç milyon tutan akçeden söz ediyoruz), bazen erzak ve zahire salmaları ödenmezse kent kuşatılır, direniş olursa daha beter eziyetlerle kesilen miktar mutlaka alınır.

Avusturya-Macaristan cephesinde cebelleşmekte Osmanlı, Anadolu topraklarındaki olan olayları önemsemez görünür. Şikayetler yoğunlaşınca Karayazıcı üzerine toplama bir ordu gönderilir. Urfa'ya çekilen Karayazıcı kenti kuşatır ve ele geçirir. Dayanıklı Urfa kalesine yerleşir. Osmanlı ordusu sarar bu kez Urfa kalesini ama düşüremez. Kuşatma bir yıl sürer. Osmanlı ordusu kaleyi ele geçiremez. Karayazıcı kuşatmayı yaramaz durumdayken pazarlık usulüyle iş çözülür. Karayazıcı yanındaki Celalilerin en önemlisi olan Hüseyin Paşa'yı Osmanlı'ya teslim etmek ve Celali faaliyetlerinden vazgeçmek karşılığında Antep beyliğini alır. Hüseyin Paşa ise Habeşistan beylerbeyi iken Amasya sancakbeyliğine atanmış, daha sonra azledilerek Amasya kalesine hapsedilmiş, kaleden kaçarak Celalilere katılmış Osmanlı için kötü örnek teşkil eden bir kadrodur. Teslim edilince de idam edilir. Osmanlı'nın diplomasi ustalığını gösteren bir yöntemdir bu. Askeri yoldan yenemezse uzlaşma yapmaktan kaçınmaz. Çoğu zaman genel af yolu ile Celali bölüklerini düzen içine çekmeye çalışır. Karşılığında mevki-makam, kapıkuluna alma, verimli tımar arazileri vadetme vb. gibi sosyal ve ekonomik rüşvetler dağıtılır. Etkilidir bunlar, şeflerinin kellesini teslim edip düze inen levendata da rastlanır. Ancak kalıcı bir çözüm değildir.

Karayazıcı, Antep Beyliği sırasında tekrar Osmanlı baskısına uğrar. Sert savaşta yenişemezler, ama Osmanlı ağır kayıp verir. Saraydan taraftarlarının araya girmesi ile Karayazıcı yine affedilir ve bu kez Amasya sancağına atanır. Oradan da Çorum Beylerbeyi olur. Yanında bulundurduğu levendat ve sekban bölüklerini dağıtmaz. Bunların iaşesi için ahaliye ve reayaya kanuni olan olmayan vergiler salar. Sekbanları da 'misafir' denilerek grup grup köylerde oturur yine soygun yaparlar.

Karayazıcı'nın yanındaki Celaliler, hem kendi hesaplarına hareket eder, hem Karayazıcı'ya hizmet ederler. Bir tür özerk, federatif yapı gibi örgütlenmişlerdir. Karayazıcı her bir Celali bölüğünü Kayseri, Sivas, Ankara, Amasya gibi vilayetlere gönderir, kentlerden toplu paralar alır, adamlarına genellikle katliam yaptırmaz, yağma ve talan müsaadesi de vermez. Celalilerin halktan destek bulması tesadüf değildir. Karayazıcı kent halkına vergi keserken, makul miktarı gözetmesiyle de anılır. Savaş zamanı bölükleri çok hesaplı düzenler, Osmanlının destek kuvvetlerini, iaşe yolunu, yeniçerinin maaş güzergahını (bu özellikle önemlidir, çünkü yeniçeri parasını almazsa savaşa girmez!) iyi bir kurmay gözü ile inceler ve ona göre

Celali kuvvetlerini görevlendirir.

Çorum Beylerbeyi iken üzerine gelen Osmanlı ordusunun bir kolunu Kayseri'de yener. Kuşatılacağını anlayınca, Çorum'dan ayrılır Göksun tarafına geçer. Burada karşılaştığı bir Osmanlı ordusuna yenilir. Ağır kayıplar verir, 20 bin sekban kaybettiği rivayet olunur. Yanında kalan Celaliler de Sivas tarafına geçer, oradan (Samsun) Canik dağlarına sığınır. O kış, 1602 Şubatında Karayazıcı Halil, Canik Dağlarında ölür. Yerine kardeşi Deli Hasan geçer. Yeni katılımlarla tekrar güçlenir Celaliler ve başlarında Deli Hasan ile dağdan inerler. Doğu seferinden dönmekte olan bir Osmanlı ordusunun ağırlığına saldırırlar, ne var ne yok ele geçirirler. Çok büyük bir vurgundur, serdarın özel servetine varıncaya kadar soyarlar. Osmanlı kısa bir çarpışmaya girse de sonuç alamaz geri çekilir. Deli Hasan elde ettiği ganimeti Celali bölüklerine pay eder.

Osmanlı ordusunu takip ederek Tokat kalesini kuşatırlar. Bu kuşatmada Tokat halkı Osmanlı'yı değil, Deli Hasan tarafını tutar. Zira Osmanlı ordusu güzergahı boyunca tüm masrafları reayadan toplar, zahire ambarlarını boşaltır. Kışlak diye yerleştiği kale-kentlerde iaşe giderini halka yükler.

Bu ekonomik zorlamadan doğan tepki nedeniyle Tokat halkı Osmanlı ordusunun komutanı Hasan Paşa hakkında Celalilere bilgi verir, Hasan Paşa izlenir ve nişancı tüfek atışıyla öldürülür. Peşi sıra kaleyi düşürürler ve kendileri yerleşirler. Deli Hasan, Osmanlı'nın ordu toplayıp üzerine geleceğini haber alınca Karayazıcı'nın yapmadığı şeyi yapmaya yönelir, Batı Anadolu vilayetlerine yürür. Güçlü bir ordusu vardır, mevcudu 30 bin civarındadır. Kütahya'yı kuşatır ama ele geçiremez, bu sefer çevresini yağmalar. Karahisar'ı alır.

Osmanlı politika değişikliğine gitmekte ve Anadolu'da isyan dönemini kapatma hazırlığındadır. Gidişatı değerlendiren Deli Hasan, 1603'te en yakın adamı Şahverdi'yi İstanbul'a gönderir. Şahverdi Sultana isyan önderinin bağışlanma dilekçesini verir. Deli Hasan ve yakın adamları bağışlanır, Bosna Beylerbeyliği'ne atanır, eski levendat ve sekbanları ile birlikte Avusturya cephesine katılır. Rumeli'deyken de kanun dışı eylemlere kalkışır, bazı kaleleri yağmalar. Ahaliye ağır vergiler yükler vs... Osmanlı bir vesile ile Deli Hasan'ı tutar, idam eder.

1603'te Deli Hasan'ın affı ile "Büyük Kaçgunluk" döneminde Anadolu'da devlet idaresi ortadan kalkar, yerinde kalan beylerbeyi ve sancak beyleri "kapularında" toplamak zorunda kaldıkları sek-

ban ve levendata boyun eğerler. Kadı ve müderris atamalarından, ümeradan yönetici atamalarına kadar Celali şefleri karar verir. Onların onaylamadığı kimse ne kadılık yapabilir, ne sancak beyi olabilir. Anadolu harabe halini alır, kaleler yakılıp yıkılmış, kentler harap olmuş, köyler viran kalmış haldedir.

Karayazıcı isyanı sona ermiş sayılır, Deli Hasan'ın 1605'te idam edilmesi ile bu sayfa kapanır.

"Büyük Kaçgunluk"

Karayazıcı ile Deli Hasan'ın ölümleri Celali isyanlarını etkilemez. Anadolu'da levend ve sekban -ki bunlara, önemi azalmakla beraber suhteleri de eklemek lazım- akışına yol açan temel etkenler hükmünü sürdüğü koşullarda isyanlar devam eder. Anadolu'ya yayılmış irili ufaklı Celali bölüklerinin haraç, soygun, vurgun, çarpışma düzeyleri toplam olarak düşünüldüğünde Karayazıcı'dan geri kalmaz. Celalilerin birbirlerinden öğrenme, ders çıkarma yeteneği sergiledikleri de açıktır. Özellikle sarayda adam bulundurma ve saray siyaseti üzerinde etkili olmaya çalışmak, Osmanlı'dan af çıkartıp kapıkulluğu elde etmede faydalı bir yoldur.

Devlet siyasetine etki etme gayretlerinin meyvelerini de alırlar. Saraya giden şikâyetler sonucu vezirlerin azlinden, serdar ve beylerbeyinin azil ve cezalandırılmasına kadar çok sayıda kararda rol oynarlar. Öyle ki Osmanlı, Celali şeflerinden daha çok sancak beyi ve beylerbeyi idam eder.

Bu olgu incelendiğinde Anadolu'da kimin Celali, kimin Osmanlı'ya sadık olduğunun ayırt edilemediği bir karışıklığın hüküm sürdüğü görülür.

1603 ile 1610 arasını kapsayan bu dönem Celali isyanları, çiftbozan reaya ve köylü ayaklanması "Büyük Kaçgunluk"a yol açar. Sayıları artan ve mevcutları çoğalan Celali bölükleri, ortalaması bin-iki bin levend ile iyice yoksullaşmış, verecek birşeyi kalmamış köylüye musallat olmaktan ziyade, daha büyük yerleşim merkezlerini, kent ve kasabaları basmaya başlarlar. Servet sahibi ve paralı derebeylerin çiftlik ve malikâneleri, beyler ve sancak beylerin kaleleri talan edilir. Kargaşalığın büyümesine ümeranın da -devlete sadık ya da değil- canını ve malını korumak için Celali bölüklerine dönüşmesi katkıda bulunur. Büyük toprak sahipleri, mültezimler, servet sahibi büyük feodaller kaçıp İstanbul'a yerleşirler, gerideki işlerini pa-

ralı adamlara bırakırlar. Kent ahalisi ve Anadolu reayası bölgesini terk edip güvenli kalelere sığınır veya dağ başlarına göçerler. Müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmadan bir yandan Celali, bir yandan ümera baskısından bunalan Anadolu topraklarında oradan oraya büyük bir nüfus göçü yaşanır. Kırlar-köyler boşalır, tarlalar ekilmez. Kentlerde ticaret ve zanaat durur. Buna Doğu'da Şah Abbas (İran) ile devam eden savaş nedeniyle birbirinin eline geçmesin diye yakılan tarlalar da eklenince ülkede kıtlık başlar. "Büyük Kaçgunluk" döneminde Anadolu'da devlet idaresi ortadan kalkar, yerinde kalan beylerbeyi ve sancak beyleri "kapularında" toplamak zorunda kaldıkları sekban ve levendata boyun eğerler. Kadı ve müderris atamalarından, ümeradan yönetici atamalarına kadar Celali şefleri karar verir. Onların onaylamadığı kimse ne kadılık yapabilir, ne sancak beyi olabilir. Anadolu harabe halini alır, kaleler yakılıp yıkılmış, kentler harap olmuş, köyler viran kalmış haldedir.

Sipah Zorbaları

17. yüzyıla gelindiğinde dirlik sahipleri iki biçimde darbe yemişlerdir. Bir yandan toprak mülkiyetindeki değişiklikle ellerindeki tımar arazilerini kaybederler, ikinci olarak Doğu'da İran cephesi (Şah Abbas) ve Batı'da Avusturya-Macaristan cephesindeki savaşların yol açtığı bir dizi gelişme sonucu tımar defterinden kayıtları silinir. Tımar sipahileri ile birlikte tımarlı sipahiler kendilerini malsız mülksüz topraksız bulurlar. Osmanlı askeri örgütlenmesinde "Altı-Bölük halkı" denilen ulufeli (saray tarafından üç ayda bir ödenen ücret) askerler, savaş zamanında yeniçeri birliklerine katılır, diğer dönemlerde sancaklarda ümeraya kapıkulu olarak yazılırlar. Yeniçeri ordusunun yarı profesyonel bölükleri diye de tarif edilebilir. Bunlar kendilerine has kıyafetleri ve kendi bayrak flamaları ile gittikleri yerlerde özel muamele görürler.

İktisadi-toplumsal kriz ve toplumsal altüst oluş, en son bu Altı-Bölük halkını etkisi altına alır. Celali İsyanı'nı bastırmak üzere devriye bölüklerinde faaliyet yürüten Altı-Bölük halkı, 1602'de ilk örneği Saruhan sancağında başlayıp tüm Ege'ye yayılacak bir ayaklanma kuvvetine dönüşür. Bağlı oldukları ümeranın kapuağalığından ayrılıp ayrılmadıkları hiç önemli olmaksızın sipahi olan bu askerler, yine bayraklarını dalgalandırarak topluca ayaklanmaya başlarlar. Levendat ve sekban Celalilerden farklı olarak bu "sipah

zorbaları" kent ve kasabalara vergi salmaya, haraç almaya girişirler. 16. yüzyıl sonlarına doğru hemen hemen silinmiş, faaliyetleri sona ermiş olan suhteler bu kez ahaliyi savunmak üzere "sipah oğlanları-sipah zorbaları"nın karşısına dikilirler. Saruhan'da suhtelerin darbesi ile sarsılan "Altı-Bölük halkı", ulufeli olmanın güveni ve avantajı ile devletten bunların cezalandırılmalarını isterler.

Halkın büyük sempatisi ve kadı ve müderrislerin köklü ilişkileri suhteleri koruma altına alır. Saruhan, Bergama, Kula, Kırkağaç, Tire, Soma, Akhisar, Balıkesir, Manisa ve Aydın sancak vilayet ve kasabalarda sipah zorbaları ile suhteler arasında çarpışmalar şiddetlenir. "Sipah Zorbası" ayaklanması, bunlara karşı koyan halk destekli suhtelerin savunma mücadeleleri ile 1604 yılında sönümlenir. Bu ortalığın durulması anlamına gelmez, kargaşa ortamı başka kuvvetlerle başka örtüler altında devam eder. Örneğin bazı levend ve sekban takımı "Altı-Bölük" bayrağı taşıyarak dolaşır, haraç alır.

Kastamonu ve Sinop, Çerkeş ve Taşköprü, Isparta ve çevresi, Burdur, Karahisar, Kütahya vilayet, kasaba ve köyleri, Celaliler ile sipah zorbaları tarafından basılır, soyulur. Ankara sancağı 1603'te dört kez üst üste istila edilir. Kent baştan sona yağmalanır.

Kırşehir, Bozok, Konya, Karaman, Tarsus aynı akıbetten kaçamaz. Anadolu'nun çiğnenmedik yeri kalmayan bu vurgun ve direnmelerin kentlerde yarattığı yıkımdan daha önemlisi köylerin boşalması ve büyük nüfus hareketidir.

Anılan Büyük Kaçgunluk, toplumsal ve iktisadi sonuçları son derece ağır, kitlesel bir kaçış-göç-sürgün halidir. Merzifon, Amasya, Tokat, Şarkikarahisar taraflarında yönetim "sipah ve silahtarların" elindedir. Sahil sancakları Canik, Trabzon, Rize'yi "sipah zorbaları" ve "Celali serdarları" yönetmektedir. İki bölgede de halk yerini büyük ölçüde değiştirmiştir.

Erzurum sancaklarında beylerbeyi ve "mirimiran bölükleri"nin yolsuzluklarına daha fazla tahammül edemeyen halk ayaklanır, beylerbeyinin ve mütesellim olarak atadığı kişinin mallarını yağmalayıp şehirden kovar. Ancak civar köyler, beyin kalabalık sekban bölüklerine karşı koyamaz, perişan bir halde "kaçgunluk" devrine dahil olurlar. Örneğin Pasinler bomboş kalır. Kars ve Çıldır gibi sınır bölgelerde kale muhafızı olarak tutulan ulufeli sipah zorbaları idareyi ellerinde tutuyor, halkı amansızca soyuyorlardı. Buralara atanan beylerbeyleri, daha görevi devralamadan bölgeden kovuluyorlardı.

Anadolu, her yandan tutuşmuş durumdadır. Reayanın kaçıp sığınacağı, göçüp yerleşeceği güvenli bir bölge yoktur. Kaçgunluk daimi hareket hali, oradan oraya sürekli göçüp dolaşma biçimini almıştır. Denk gelecek bir Celali bölüğü tarafından soyulma korkusu kıtlık, açlık ve perişanlığın yanında hafif kalır.

Celali İsyanlarının Karakteristik Zaafı

Osmanlı İmparatorluğu'nun, bu korkunç tabloya rağmen, 1605'te dahi Doğu'da Şah Abbas'a, Batı'da Avusturya'ya karşı savaşları sürdürebilmesi izaha muhtaçtır. Cephe gerisi çökmüş, zahire ambarı memleket kıtlık içinde, Kökeni %90 oranında köylü reayanın oluşturduğu levend-sekban, sipahi zorbası, devriye bölüğü, Celali bölükleri vb. daha başka kimlikler-örtüler altında insanlar birbirinin malını soyar, canını alırken, Osmanlı dönüp arkasına bakmaz, görmezden gelme tavrındadır. Şikâyetlerden bunalınca bazen ferman çıkarır, bazen başarısız olacağı başından belli toplama ordularla isyancıların üzerine yürür, bunlar ancak sorunu öteler, hatta bazen daha da azdırır. Osmanlı'yı bunca güvenli kılan; Celali İsyanının bir iktidar hedefi gütmemesi, düzeni değiştirmeye yönelmemesidir.

Devlete, saraya, saltanat rejimine karşı bir hareket değildir Celali İsyanları. Halk-reaya yüksek vergilerden, soyguncu zorba ümeradan, tefeci ve mültezimden şikâyetçidir. Yani yerel feodal unsurların ekonomik ve siyasi zor aygıtlarını devreye sokarak gerçekleştirdikleri feodal sömürüye isyan eder. Dirlik sahibi tımarların ellerinden çıkmasına yakınır. Medrese talebesi işsizlik ve aç kalmaktan şikâyet eder. Kadı ve müderris sömürüyü paylaşmada ümera ile çıkar kavgasına girer. Ümera yüksek görevlilerin kayırmacılığından rahatsızdır... Sorunun kaynağı olan Osmanlı iktisadi düzeninin krize girmesi, para darlığından kaynaklı bir mali kriz, sosyoekonomik yapıda değişimi zorlayan toprak mülkiyet sistemindeki "bozulma' değişim olguları en tepede bulunan Osmanlı feodalitesinin köhnemiş yapısı ile gelişmekte olan özel mülkiyet rejimi, tefeci sermaye, ticaret sermayesi ve bunları elinde bulunduran sınıf dinamikleri arasında uzun süreli ve sert bir sınıf mücadelesinin patlak vermesine yol açar. Bu dinamiklerin gelişimini engellediği halde dar gelen kabuğun parçalanıp atılması gibi bir siyasi gayenin olmaması Osmanlı saltanatının başlıca güvencesidir. Saray içi entrika ve darbeleri, köhnemiş yapının bazı parçalarını temizleyip "gençlik aşısı" ile

ömrünü uzatma diye okumak da mümkündür. Yani saltanatın bütününü kurtarmak için parçayı feda etmede padişahları bile gözden çıkaracak kadar ileri gidecek bir gözü karalık daima yürürlüktedir.

Feodal Osmanlı, birbirine kıyıp, birbirini tüketen tüm dinamiklerinin iyice güçten düşmesini de sinsi bir kurnazlıkla bekler. Her şeyin sonuna gelindiğine inanıldığı, yıkımın tüm ümitleri tükettiği aşamada Osmanlı'nın sahneye girerek düzeni yeniden tesis etmesi, kurtarıcı devlet baba mitinin yeniden üretimi açısından da son derece işe yarardır.

Canbulad ve Kürt Devleti

Celali isyanlarının zirvesinde Büyük Kaçgunluk ile Anadolu demografik yapısı altüst olmuş iken kayıtsızlığını bozmayan Osmanlı, uzak bir bölgedeki gelişme karşısında adeta paniğe kapılır.

Suriye'de bağımsız bir Kürt devleti kurulma aşamasındadır, Halep beylerbeyi Canbuladoğlu Ali sessiz ve derinden hazırlıklarını tamamlar ve ilk aşamada Kilis, Halep, Şam ve Lübnan'ı içine alan bir devletin hudutlarını belirler. Saray eğitimi almış olan Canbuladoğlu Ali, Osmanlı'yı iyi tanır, Halep beylerbeyi olarak sarayla irtibatını koparmaz, son anına kadar vergilerini düzenli gönderir, savaş çağrılarına uyar, hatırı sayılır kuvvetlerle sefere katılır. Aynı zamanda sınırları içinde otoritesini pekiştirmekte, devlet kurmaya hazırlanmaktadır. Canbuladoğulları Kilis kökenli kalabalık, zengin, güçlü bir Kürt aşiretten gelirler. Aşiret önde gelenleri Enderun'da okuma ayrıcalığına sahiptirler. Bu ayrıcalık onları hem saraya bağlar, hem bölgede idari görevlerde öne çıkartır. Ülke siyasetinde dikkate değer düzeye gelmeleri Halep sancağına atanmaları ile başlar. Canbuladoğlu Hasan Paşa, Kilis Emiri iken Anadolu'yu altüst eden Celalilerden uzak durur, Osmanlı ile ilişkilerini iyi tutar. İki cephede savaşan devlet talepte bulundukça para ve asker yollar. Yerel feodal unsurlar çıkarları gereği Osmanlı merkezi feodal yönetimi ile çatışmaya girdiğinde Canbuladoğlu Hüseyin Paşa yerinden kımıldamaz. Kilis ve civarının en güçlü feodal beyidir, aşiret ilişkilerinden dolayı bir rakibi yoktur, emirlik bir tür özerklik anlamına geldiği için Anadolu'daki toprak mülkiyet yapısındaki değişiklik Canbuladoğlu'yu etkilemez. Küçük bazı Celali grupları çıksa da bastırır. Karayazıcı'nın Urfa kenti ve kalesini kuşatmasında Osmanlı'nın yanında Karayazıcı'ya karşı savaşır. Şah Abbas ile savaşmak için Doğu'ya gelen

Osmanlı ordusunun serdarları ile daima iyi geçinir. Bu dikkatli siyaseti sayesinde Canbuladoğlu Hüseyin Paşa, Halep Beylerbeyi olur.

Osmanlı idari sisteminde Emirlik, ocakbaşılık ya da ocak sahipliği olarak kaydedilir, bu sancakbeyliği ya da beylerbeyliğinden düşük bir konumdur. Merkezi devlet hiyerarşisine bağlı olmadığı için de terfi vb. alması mümkün değildir. O nedenle Canbuladoğlu Hüseyin Paşa'nın Halep beylerbeyliğine itirazlar yükselir. Halep eski beyi kenti teslim etmeye yanaşmaz, Hüseyin Paşa Osmanlı serdarının saraydan çıkardığı fermana dayanarak Halep'i kuşatır, yerel eşraf, kadı ve yerel ümera kan dökülmemesi, yakılıp yıkılmaması için kenti anlaşmalı teslim eder. (1604)

Canbuladoğlu Hüseyin Paşa'nın ünü buradan sonra artar, Halep'i elde etmesiyle birlikte, bağımsız devlet hazırlıklarına girişir, ama Osmanlı ile bağlarını yine sürdürür. Doğu seferinde Şah Abbas'la savaşan Osmanlı serdarı, Urmiye savaşında ağır bir yenilgiye uğrar. Askerler, utanç verici biçimde dağılır ve savaş meydanından kaçarlar. Tüm ağırlıklarını bırakırlar, üstelik kaçanların en önünde başkomutan Serdar ve maiyeti vardır. Osmanlı serdarı, çok haksız biçimde savaş çağrısına zamanında uymayıp geç gelen Canbuladoğlu'na, yenilginin sorumluluğunu yükler ve Hüseyin Paşa'yı idam ettirir. Akılsızca ve yersiz verilen bu ceza, Canbuladoğulları'nı Osmanlı'ya düşmanlaştırır. Durumun farkında olarak ve aynı zamanda gönül almak maksadıyla Osmanlı, Canbuladoğlu Ali'ye amcası Hüseyin Paşa'nın yerine Halep beylerbeyliğini verir. (1605) Canbuladoğlu Ali, Şam ve Lübnan'ı kendine bağlar. Osmanlı devleti Celali İsyanlarını önemsemez, ama Suriye'deki Canbuladoğlu Ali meselesinde gerçek tehlikeyi sezer.

Halep, Şam ve Lübnan, Avrupa ile Asya arasında dünya ticaretinin merkezi, kavşak noktasıdır. Limanlar, değerli madde ve hammadde taşıyan gemilerle dolup taşar. Hemen her milletten büyük tüccarlar, yabancı devlet temsilcilikleri vb. nedeniyle Akdeniz ticaretini elinde bulunduran, ticaret yollarını denetleyen güçler, Halep merkezli siyasi gelişmelere ilgisiz kalmazlar. Osmanlı devleti ile savaş halinde olan, ticari rekabet ve ekonomik çıkarları nedeniyle Canbuladoğlu Ali'yi devlet kurmaya doğru cesaretlendirir, teşvik eder ve desteklerler. Osmanlı devleti de haberdar olur gelişmelerden. Canbuladoğlu Ali, amcası Hüseyin Paşa'nın aksine Anadolu'daki ileri gelen Celalilerle bağlantı kurar, Şah Abbas'la da ilişkisi de büyük olasılıktır.

Avusturya ve İran cephesindeki savaşlar sürerken üstelik Doğu'da çok ağır bir yenilgi almasına karşın Osmanlı devleti Canbuladoğlu Ali'nin bağımsızlık yolundaki ilerlemesini her şeyden daha önemli görür. Celali İsyanları ile bozulmuş disiplini nedeniyle sadık tımarlı sipahiler dahi alınmaz orduya, tamamen yeniçerilerden yeni bir ordu oluşturulur. Hazırlıklar Şah Abbas önünde yenilmiş ordunun yerine bir başka ordu ile İran seferi diye yürütülür. Ordunun başında çok ünlü bir sadrazam, Osmanlı'ya en sadık devşirmelerden Kuyucu Murad Paşa vardır.

1606 yılında Osmanlı siyaseti değişir. Merkezi feodal yapının saray divanındaki temsilcileri, ricalden üst düzey yöneticiler, yani egemen feodal sınıf mensuplarının devlet siyasetini belirleyen kesimleri arasında önemli tasfiyeler gerçekleşir. İran seferinde ısrarlı olan, devletin asıl düşmanı ve yok edilmesi gereken Şah Abbas yönetimidir, fikrini savunan kesim ya tasfiye olur ya yeni siyasete uyum sağlar. Bu kesim aynı zamanda Celali İsyanlarını ikincil derecede, önemsiz gören bir siyasetin de temsilcisiydi. Osmanlı devletini Batı'ya doğru genişleme ve yayılma tezine ikna edip Balkanlar'da ve Avusturya- Macaristan cephelerinde sonuçsuz ve esas olarak başarısız seferlere sürükleyen yönetici kadro, vezir ve sadrazamlara varıncaya kadar çoğunlukla ya idam edilir, ya da uzak bölgelere sürülür.

"Çiftbozan Reaya", "Büyük Kaçgunluk" ve süreklilik kazanan Celali İsyanlarının Anadolu kırlarını boşaltması, devletin temel gelir kaynaklarını kaybetmesi ile sonuçlanır. Gümrük vergileri, aşar, cizye ve diğer bazı vergi gelirleri toplanıyor ama tımar ve zeametlerden, emirlik ve sancaklardan gelmesi gereken vergiler neredeyse kesilmiş durumdadır. 1550'den beri iki üç yılda bir iklim etkileri nedeniyle yaşanan kıtlıklar zaten büyük sorun iken Celali İsyanları süresince köylerden kaçan reaya ile üretim dibe vurur. Hele sürekli savaş halinde olan bir devletin ihtiyacı olan zahire akışında bir kesintinin olması, ordunun aç kalması demektir ki; sonuçlarını tahmin etmek zor değildir. Öte yandan tasfiye olan vezir, sadrazam ve ricalden egemen feodallerin yerini yeni yöneticilerin alması, yalnızca Osmanlı siyasetinin değişimi ile izah edilemez. Bu siyaset Celali İsyanlarına yol açan, başta toprak mülkiyetindeki değişim olmak üzere, son elli yılın iktisadi düzenindeki değişimin sonucudur. Öne çıkan, tekrar yıldızı parlayan, yönetici görevlere atanan kadrolar; merkezi egemen feodal sınıftan, statükonun korunmasından, devletin merkeziyetçiliğinin yeniden sağlamlaştırılmasından yana olan

kesimlerdir. Tasfiye edilenler ise; feodal iktisadın yeni döneminin temsilcileri olan unsurlardır.

Devşirmelikten sadrazamlığa yükselen Kuyucu Murad Paşa, yeni dönem siyasetinin mimarlarından ve gözü kara uygulayıcılarındandır. 1606'da Batı cephesinde barış görüşmeleri başlar ve olumlu sonuçlanır. Osmanlı devleti sınırları içindeki isyanlar ve ayrılıkçı girişimlerin üzerine yürür.

Kuyucu Murad Paşa hedef şaşırtmak için İran seferine çıktığı söylentisini yayarak asıl düşman ve öncelikli hedef olarak belirlediği Canbuladoğlu Ali'nin üzerine yürür.

Önde gelen Celali isyancıları Kalenderoğlu Mehmet, Kara Said, Tavil Halil bir yandan köyleri kentleri talan ederken, diğer yandan Osmanlı ile makam pazarlığı yürütmektedirler. En büyük kuvvete sahip olan Kalenderoğlu kentleri haraca bağlayarak Bursa'ya kadar gelir ve neredeyse İstanbul kapılarına dayanır.

Canbuladoğlu Ali ile de ilişkilerini sürdürür. Osmanlı siyasetinde Celalilerle uzlaşma dönemi sona ermiştir. Kuyucu Murad Paşa sefere çıkarken Kalenderoğlu'nu oyalayarak tarafsızlaştırır. Anadolu Celalileri ile Canbuladoğlu'nun ilişkisini kesmek için taviz vermiş görünür. Kalenderoğlu'ya Ankara sancağının verildiğini söyler. Kendisi Doğu'ya ilerlerken zigzaglar çizer, sağlı sollu geniş bir yol tutar, rastladığı küçük Celali bölüklerini yok eder. Teslim olma isteklerini de kabul etmez. Bir baştan bir başa kıyım yaparak ilerler, Canbuladoğlu ile çarpışacağı Kırıkhan dolaylarında Oruç ovasına yerleşir.

Kalenderoğlu Mehmed kendisine verilen sancağı devralmak üzere Ankara'ya varır, ancak kente sokulmaz. Kuşatmaya alarak zorla girmek ister, kent direnir. Kuyucu'nun oyalama siyaseti tutmuş, Kalenderoğlu ve diğer Celalilerin Canbuladoğlu ile birleşmeleri önlenmiş olur.

Oruç Ovası'ndaki savaşta Canbuladoğlu Ali yenilir, ama kaçmayı başarır. Kuyucu Murad Paşa çadırının önünde 20 bin kesik baştan kule diker! Halep dahil Canbuladoğlu'na bağlı tüm yerleşimleri düşürür, tarifsiz bir şiddet uygulayarak geriye harabe, yıkıntı bırakır.

Yenilgi sonrası Canbuladoğlu Ali, önce Bağdat'ta sonra Bursa'da Celali şefleriyle görüşüp, birleşerek Osmanlı'ya karşı savaşma çareleri arar, fakat bunlar sonuç vermez. Bunun üzerine İstanbul'a gidip sultanın karşısına çıkar ve affedilmeyi diler. Sultan I. Ahmed, Celalilerin de bu örneğe bakarak teslim olabilecekleri düşüncesiyle

Canbuladoğlu Ali'yi affeder, Rumeli'de Temeşvar Beylerbeyi olarak görevlendirir. Bir süre sonra can korkusundan kaçar, Belgrad'a sığınır. Kuyucu Murad İstanbul'a döndüğünde Canbuladoğlu'nun halen sağ olduğunu öğrenince yakalanıp idam edilmesini buyurur. Canbuladoğlu Ali, 1610'da kirişle boğularak öldürülür.2

Son Celali Kalenderoğlu Mehmed

Artık sıra Anadolu'ya gelmiştir, karşısına çıkan tüm Celali bölüklerini yok eden Kuyucu Murad, asla uzlaşma siyaseti izlemez, teslim olmakla olmamak farksızdır, hepsini ezer. Dökülen kanın haddi hesabı yoktur. Celali İsyanları boyunca kanla yıkanan Anadolu, bu defasında Kuyucu Murad'ın zalimce uygulamalarına çaresizce boyun eğer. Kuyucu'nun zulmü herkese, her kesimedir. Toprağını terk eden köylü, çiftini bozan reaya, Büyük Kaçgun'da bölgesinden göçmüş ahali, ayrımsız Kuyucu tarafından kıyıma uğrar.

Celali İsyanlarının sona erdirilmesi, Kalenderoğlu Mehmed ayaklanmasının bastırılmasına bağlıdır. Ayaklanmasından önceki döneme dair pek fazla bilgi yoktur. Osmanlı kayıtları onu herhangi bir Celali şefi gibi kabul eder. Mehmed Paşa diye anıldığı dönemlere bakılırsa Osmanlı idaresinde önemli görevleri olan bir yönetici olması gerekir. Gözden düştükten sonra Kalenderoğlu diye anılmaya başlar. Kalenderoğlu Mehmed'in ayaklanması Saruhan Sancağına bakan Anadolu Beylerbeyini yenilgiye uğratması ile başlar (1605). Bu çatışmanın sebepleri hakkında bilgi yoktur, ancak dönemin koşulları içinde herhangi bir sorundan dolayı Celali olmak tamamen sıradan bir durumdur. Kalenderoğlu, Manisa'yı kendine üs edinir ve Batı Anadolu'da faaliyet yürütür. Osmanlı çok sayıda sefer yapar üzerine, çarpışmaların çoğunu Kalenderoğlu kazanır, kaybettiği çarpışmalardan sıyrılıp kurtulmayı başarır ve her seferinde tekrar kuvvet toplayıp etkinliğini sürdürür. Kalenderoğlu diğer Celali bölüklerinden farklıdır. Kendisinden önceki Celalilerden Karayazıcı ve Deli Hasan'la karşılaştırılamaz.

Kalenderoğlu Mehmed yanındaki kuvvetleri Osmanlı askeri örgütlenmesine benzer bir yapıda iş bölümüne göre örgütler. Sancak beyi ve beylerbeyine benzer bir bürokratik yapı oluşturur, aralarında sıkı bir hiyerarşi kurar. Celali bölüklerinin en önemli eksikliği disiplinsizliktir. Kalenderoğlu oluşturduğu hiyerarşi ile kuvvetlerini disipline eder. Tımarlı sipahilerden oluşan savaşçı ve komutanları,

hazine, arşiv ve kâtipler ile bir devlet işleyişi geliştirir. Her gün toplanıp durum değerlendirmesi yapan ve kararlar alan bir divan, karargâh merkezinde dalgalanan kişisel sancağı ile Kalenderoğlu bir düzen kurucu havasına bürünür.

Üs yaptığı Manisa'da, kent ileri gelenleri, eşraf ve ayanıyla iyi ilişkiler kurduğu ve sorunsuz olarak vergi topladığı hesaba katılırsa, sıradan başıbozuk bir topluluk değil, iyi örgütlenmiş, çevre yerleşimler tarafından kabul gören, etkili bir askeri güce sahip, kendi çapında bir düzen işleten lider olduğu görülür. Kalenderoğlu Mehmed'in Osmanlı orduları ile savaşırken aynı zamanda sarayla ve Kuyucu Murad'la yazışmalar yapması, pazarlıklar yürütmesi de onun farklılıklarına eklenmeli. Örneğin, Manisa ve Aydın sancağı yerine Sivas sancağını öneren Kuyucu'nun teklifini geri çevirmesi de gözünün yükseklerde olduğu anlamına gelir. Güçlü olduğu dönemde Sivas sancağını reddetmesi (Mayıs 1607) ile daha sonra Ankara sancağını kabul etmesi (Ağustos 1607), güç dengelerinin değişmekte olduğunu sezme yeteneğine işarettir. Ancak tüm Celali İsyanlarının temel karakteristik yanı, Kalenderoğlu için de aynen geçerlidir. Celaliler'de tanık olunmayan tarzda gelişkin bir örgütlenme modeli ve anlayışına sahip olmasına karşın, Kalenderoğlu bu gücünü Osmanlı'yı devirmek ya da Osmanlı'dan bağımsız bir yönetim kurmak için kullanmaz, en fazlasıyla daha büyük bir makam için pazarlık gücü olarak tutar elinde.

Siyasi hedef/amaç/program yoksunluğu gibi temel zaaflar, muazzam gücüne karşın Kalenderoğlu'nun kaderini başarısızlık ve yenilgiye mahkûm eder.

Yine de Kalenderoğlu Mehmed, Celali isyanlarında Üsküdar önlerine gelmeyi başarmış olması nedeniyle Osmanlı'nın en çekindiği adamdı. Dönemin savaş teknolojisine uygun silahlarla donanmış, tüfekli sekban bölükleri, süvari birlikleri, büyük sahra topları ile düzenli ordu gibi hareket ediyordu. Diğer Celali önderleri Tavil Halil, Halil'in kardeşi Meymun, Kara Said gibi büyük Celali şefleriyle tam bir birlik sağlayamasalar da Osmanlı'ya karşı bazen güçlerini birleştiriyor, diğer zamanlarda da yine bağlarını koparmıyorlardı. 1607-1610 arası dönem Celali bölüklerinin zayıfladığı, etkinliklerinin azaldığı, çok zor dönemlerdir. Osmanlı ordusu birkaç koldan büyük Celalilerle tam anlamıyla savaş yürütmektedir. Ordunun serdarı yine Kuyucu Murad'dır. Celali önderleri sarayla ve Kuyucu ile anlaşma yollarını sürekli zorlarlar. Tuzak ya da oyalama gibi araçları

da kullanan Osmanlı, Celali meselesini köklü biçimde halletmekte kararlıdır. Bir tuzak Tavil Halil'e kurulur. Kuyucu, Tavil Halil'in Osmanlı düzenine girme teklifini kabul eder ve onu Bodrum sancak beyi yapar. Orada kendi ordugâhında öldürülür.

Kalenderoğlu ve diğer Celaliler Osmanlı ordusunun kolları ile sık sık savaşa girerler. Bazen yener, bazen yenilirler. Bu savaşlardan nihai bir sonuç çıkmaz. Ama kaçan Celaliler, kovalayan Osmanlı'dır. Kalenderoğlu geçtiği yerleri soymaya, yakmaya devam eder. Düzene girme teklifi kabul edilmezse neler yapabileceğini göstermek ister. Saraydaki taraftarları tasfiye edilmiştir, araya Fransa elçisini koyar, Osmanlı yanaşmaz uzlaşmaya.

Son savaş Göksun yaylasında olur. Kalenderoğlu yenilir. Levend ve sekbanlar düzensizce dağılır, çoğu peşlerinden gelen yeniçerilerce kılıçtan geçirilir. Kalenderoğlu kaçar, İran'a geçip Şah Abbas'a sığınır ve orada ölür (1609). Birkaç ay daha dayanmaya çalışan Celali bölükleri Kuyucu Murad'ın inatçı takibi ile ortadan kaldırılır.

Değişik zamanlarda Celali olup düzene giren, Osmanlı'ya hatırı sayılır hizmetlerde bulunmaya devam eden şahıslar da bir vesile ile tek tek öldürülürler. 1610 yılında Anadolu artık 'sükûna' kavuşur, iyice seyrekleşen nüfus tekrar düzene girer.

Statükonun Zaferi: Bir Dönemin Kapanışı

Celali İsyanlarının ikinci dalgasının 1610'a doğru kesilmesiyle ülkenin siyasi- iktisadi-toplumsal düzeni elden geçirilir. Egemen feodal sınıf içinde sert tasfiyeler yaşanır. Büyük miktarlarda mülkiyet ve servet el değiştirir. Özel mülkiyetçiliğin ilerlemesi bastırılır. Egemen devlet feodalitesinin merkezi karakterini zayıflatacak bir merkez dışı feodal sınıf henüz güçlenmeye çalışırken geri itilir. 16. yüzyılda Avrupa feodalizmine ters yönde merkeziyetçi yapıdan derebeyleşmeye doğru bir eğilim Osmanlı'da özel mülkiyetçi feodalleşme yolu ile gelişmeye çalışır. Sonuçta statüko kazanır, Osmanlı feodal rejimi sınıfsal çarpışmalardan merkezi yapıyı güçlendirerek çıkar.

Statükonun en kararlı ve en güçlü temsilcisi sadrazam Kuyucu Murad Paşa, bürokrasiyi baştan sona yeniler. Sancak beyleri, beylerbeyi ve ümeradan diğer görevliler bizzat Kuyucu Murad tarafında atanır. Osmanlı devlet bürokrasisi ile iktisadi yapısı eşgüdümlü olduğuna göre yeni atanan özellikle sancak beyleri ve beylerbeyi aynı zamanda bölgelerinin feodalleridir, toplanacak vergilerin pay

sahibi, zanaatkar, esnaf ve reaya sömürüsünün ortaklarıdır. Yerellerdeki bu mülkiyet el değişimi saray ve divan mensupları arasında da gerçekleşir. Merkezi otorite yaptığı atamalarla sömürüdeki aslan payını güvence altına alır. Feodal sınıfın bastırılan özel mülkiyet tutkusu, üçüncü dalga Celali isyanlarının fitilini ateşler. Saray içi rekabet, güç paylaşımı, ayak oyunları, entrikalar, padişahı tahttan indirme, başkasını tahta oturtma, hatta darbe yapmaya kadar tırmanan egemen sınıf arası çatışmalar...

17. yüzyılın kısa sükûnet dönemi 1622'de Genç Osman'ın öldürülmesi ile sona erer.

Peşpeşe padişah değişiklikleri ile iktidar mücadelesi sertleşir. Merkezi feodal aristokrasi hizipleşir ve şiddetli bir güç mücadelesine girişir. II. Osman'ı (Genç Osman) 1617'de tahta geçiren hizip, konumunu güçlendirmek için yeniçeri ocağını ve bürokrasiyi etkisizleştirmeye çalışır. Osmanlı ordusunda devlet idaresini-iktidarı ele geçiren sınıf/ kast/hizip iktidarı elinde tutmanın devletin merkeziyetçi yapısını yani statükoyu sürdürmeye bağlı olduğunu bilir. Bu yüzden âdemi merkeziyetçi her türlü söylem, hareket ve eğilimi, merkezi devletin siyasi düzenine ve ekonomik çıkarlarına zararlı görür, düşmanca bulur ve izin vermezler. Yerel feodallerin güçlenmesi ya da örneğin yeniçerilerin kent ve kasabalarda ticarette ve idari yönetimde etkinleşmeleri, yerel eşrafla kaynaşmaları Osmanlı merkezi feodal erki için tehlike olarak kabul edilir.

Genç Osman, yeniçeri nüfuzunu zayıflatmak amacıyla Anadolu Türkmenlerinden yeni bir ordu kurulacağını açıklar. Bu yeniçerileri öfkelendirir, denetim altına alınmak, imtiyazlarını kaybetme tehlikesi kazanı kaynatmaya başlar.

Devlet bürokrasisi içinde en ayrıcalıklı kesim ulema sınıfıdır. Sınırsız yetkilerle iktidarda söz sahibi iken, tamamen asalak biçimde büyük servet edinmişlerdi. Yetkilerinin kısıtlanması ile hem siyasi hem ekonomik güçleri zayıflar. Askeri ve bürokratik aygıt karşı hamle için padişaha baskı yaparak önce yakın çevresindeki yöneticileri öldürtürler, bununla yetinmezler, bir darbe ile Genç Osman'ı tahttan indirir ve yeniçeri askerlerine onur kırıcı biçimde öldürtürler.

Yeniçeri ağalığına ve ulemadan yöneticilere diş bileyen, fırsat kollayan feodaller, sancak beyleri ayaklanırlar. Celali isyanlarından arta kalan levend ve sekban bölükleri de bunlara katılır. Anadolu yeni bir isyan hareketi ile karışır.

Bu seferki isyancılar yer yer siyasi söylemler kullanırlar, adalet-

sizlik ve eşitsizlik, kayırmacılık, yolsuzluk gibi şikâyetlerde bulunurlar. Devlete karşı ayaklanarak zarar verme gibi niyetleri yoktur. Öne sürdükleri gerekçelere karşın araziyi haraca bağlama, reayayı sormaya devam ederler. Egemen sınıf içindeki rant kavgası, üretici reayanın azgınca sömürülmesi ve düpedüz soyulmasının yeni bir dönemini açar.

Genç Osman'ın öldürülmesini gerekçe yaparak ayaklananların en ünlüsü Abaza Mehmed Paşa'dır. Yeniçerilerin etkinliğinden rahatsız olan Abaza Mehmed yüksek vergi alan, köyleri yağmalayan yeniçeri bölükleri ile bir çatışmaya girer, pek çoğunu öldürür. Erzurum Sancak beyi olarak yeniçerileri sancak sınırından kovunca, Abaza Mehmed Paşa Celali sayılır. Üzerine gelen Osmanlı birlikleri ile birkaç çarpışmadan sonra uzlaşma yoluna gider.

Yeniçeri ve kapıkulu sipahilerinden oluşan merkezi ordu ile sekban ve sarıca bölüklerinden oluşan yerel- bölgesel ordu arasındaki çelişki ve kavganın sebebi, daima, devlet imkânlarından yararlanma ve ekonomik ayrıcalıklarla ilgilidir. Osmanlı, tımar sistemindeki değişiklikler sonrası köylülerin de yeniçeri ordularında katılmalarına onay verir. Sekban liderlerinin devlet yönetiminde yükselme fırsatı bulmaları iki ordu arasındaki çekişme ve rekabeti daha da sertleştirir. Abaza Mehmed Paşa bu iki ordu arasındaki rekabetten kendi çıkarı için yararlanır. Bu aynı çerçevede başka isyancıları da tetikler. Bazıları oldukça büyük kuvvetleri etrafında toplar.

Küçük tımarların büyük dirlikler çıkarına tasfiye edilmesinden şikâyet eden Cennetoğlu, babasının haksız yere öldürüldüğü için isyan eden Karabeydaroğlu, bir vergi meselesinden 15 bin sekban ile İstanbul'a yürüyen Gürcü Abdünnebi, hiçbir gerekçe bulunmayan alt düzeyde bir devlet görevlisi olan İlyas Paşa adaletsizliklere, haksızlıklara, yolsuzluklara son verilmesi amacıyla ayaklandıklarını beyan ederler, hareketlerine siyasi yorum katarlar, ancak soygun ve yağmacılıktan vazgeçmezler. Abaza Mehmed Paşa'yı örnek alarak Osmanlı ile pazarlık yapar ve yüksek mevkiler talep ederler. Diğer yandan kapıkulu sipahileri de ayaklanır ve bazı vezirlerin, şeyhülislamın, defterdarın, yeniçeri ağasının, daha pek çok idarecinin kellesini isterler. (1632) Bu dönem Celali İsyanlarındaki temel bir farka değinmek gerekir. 1610'lara kadar devam eden isyanlar, Osmanlı merkezi devlet feodalizmini yıpratan, aşındıran, hırpalayan, geriletmek isteyen, mevcut statükocu yapıya şu ya da bu düzeyde karşı olan hareketlerdi. 1622'de Genç Osman'ın öldürülmesinden sonra

başlayan Celali İsyanları ise geleneksel Osmanlı feodalitesinin izinde, feodal sınıfsallaşmada eski, yerleşik, merkezi feodal devletten yani son noktada statükocu düzenin devamından yanadırlar. Abaza Mehmed örneği bu dönemin başlama ve bitişine denk gelir.

IV. Murad'ın padişah olduğu Osmanlı iktidarı yerel feodallerin merkezi otoriteyi zayıflatıcı siyasetlerine karşı şiddetli bir saldırıya girişir. 1632'de tüm vezir-i azamı, şeyhülislamı, Anadolu ve Rumeli kazaskerlerini, ulemayı, yeniçeri ağasını, tüm ricali, ehl-i örf ve ehl-i şer mensuplarını sarayda toplar. Önce hepsinden sadakat yemini alır, ardından suçları yüzlerine okunur, savunma yapmalarına fırsat vermeden büyük çoğunluğu hemen orada öldürülürler. Devletin tüm kesimlerinin kendi içinde ayıklanması talimatı verilir. Taşralarda bu görev için halk seferber edilir. Sipahi, yeniçeri, sekban ayırt edilmeksizin silahlandırılmış halk tarafından ortadan kaldırılırlar.

IV. Murad'ın devletin merkezileştirilmesi (Osmanlı'da ekonomi ve siyaseti daima birlikte düşünmek gerek!) ve merkezi otoriteyi güçlendirme hamlesi, yani ekonominin yasaklarını siyasi zorbalıkla bastırma gayreti kısa vadede bir başarı sağlar ama nesnel yasalar daima son sözü söylemeye muktedirdirler. O yüzden IV Murad'ın tımar sistemini yeniden düzenlemeye çalışması geçici ve zoraki bir uygulama olarak kalacaktır.

Sonuç Yerine

Tımar sisteminin "bozulması", tefeci sermaye ve iltizamın önünü açar, tarihsel bir aşamaya sıçrama imkânı yani kapitalist tarım üretimine geçiş fırsatı yaratır. Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalizme geçmenin objektif koşulları elverişlidir, ancak subjektif koşullar oluşmamıştır. Yani burjuva sınıf, kendisi için bir burjuva sınıf henüz tarih sahnesine çıkmamıştır. Dolayısıyla 1550-1650 arası döneme yayılan Celali İsyanlarında ayaklanan, yenen yenilen, kaçan göçen ve sonrasında durulan bir asırlık dönemde feodal toplumsal yapıyı kapitalizme taşıyacak bir burjuva önderlik ortaya çıkmaz.

Sınıf bilincinden yoksun- önderliksiz köylü yığınları başlarına kim geçerse onun sözüne uyar. "Çiftbozan reaya"nın gerçekleştirdiği eylemler, isyan ve ayaklanmalar Alman Köylü Ayaklanmalarının karakterini taşımaz. Çünkü ayaklanmaya karakterini veren onun sınıfsal bileşimi değil eylemin içeriğidir. Kapitalizme geçemeyen Osmanlı feodalitesinde, ortaya çıka çıka olgunlaşma

döneminin feodal sınıf unsurları çıkar. 16.-17. yüzyıl Osmanlı toplumundaki siyasi iktisadi olaylar para-rant temelinde feodal üretim ile tefeci-tüccar sermaye ortaklaşması-uzlaşması ile noktalanır.

Osmanlı üretici köylü sınıfı tarihinin kanıtladığı bir gerçeklik varsa, işçiler, emekçiler, ezilenler, yoksullar ve tüm sömürülenler için bugün daha fazla geçerli olan devrimci önderlik sorununun mutlaka çözülmesi gereken temel ve acil sorunların başında geldiğidir.

DİNLER HALKLAR İSYANLAR
ALTERNATİF TARİH OKUMALARI-I

Marksist sınıf savaşımı anlayışı ekonomik, siyasal ve ideolojik savaşımların birliğini savunur. Tarihi bütün sosyal bilimlerin ilk çekirdeği olarak alır ve bilimsel tarih anlayışının kavgasını verir. İdeolojik savaşım zemininde emekçilerin, halkların sınıfsal tarih bilinciyle aydınlatılmasını, tarih çarpıtıcılığıyla hesaplaşmayı bir görev olarak koyar. Gericiliklerin zehir kattığı tarih suyunu tarihsel materyalizmin süzgecinde arıtmak, ezilenlerin bedenine abı hayat olarak akıtmak her şeyden önce **Marksistlerin ödevidir.** Özellikle yaşadığımız coğrafyanın, halklarının tarihini okumak, Marksist eleştiriye tabi tutmak güncel görevdir. Ortadoğu halklarının isyancı geleneklerinin üzerindeki tozları savurarak; kanlı mühürlü sandıkları kırıp gün ışığına çıkaracak, açığa çıkmışları ortak toplumsal belleğimizde silaha dönüştürecek bir yönelim olmalıdır.

978-605-9038-59-1